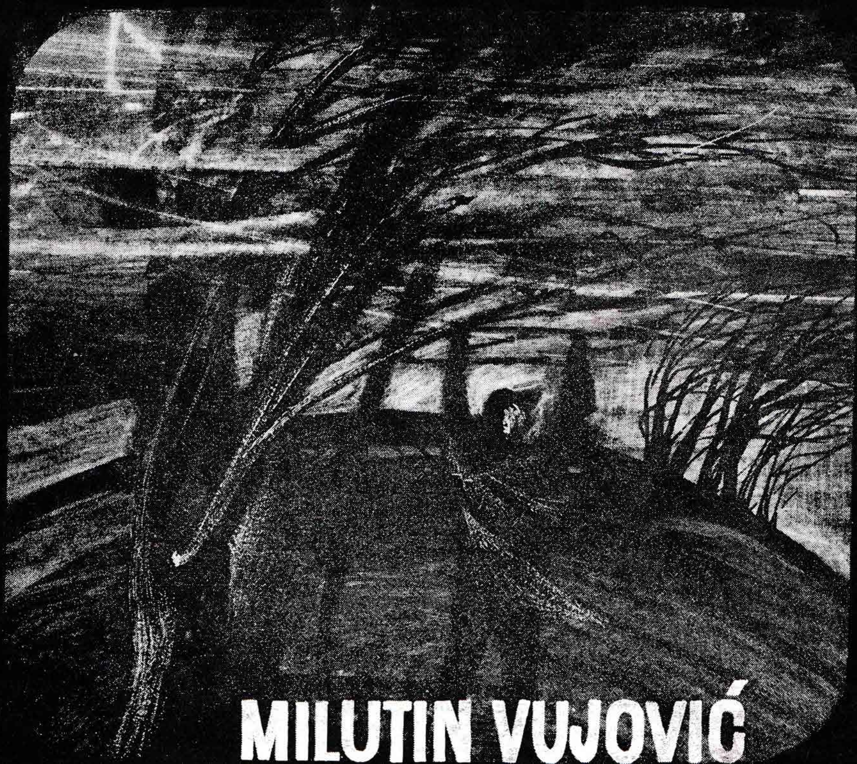
JEKA PLANINA



MILUTIN VUJOVIĆ

MILUTIN VUJOVIĆ

JEKA PLANINA



RATNA PROŠLOST NAŠIH NARODA

KNJIGA STO TREĆA

U R E D N I K - R E D A K T O R

ŽIVOJIN LJUBINKOVIĆ

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

MILUTIN VUJOVIĆ

JEKA PLANINA

U Bosanskoj krajini 1942-1943.



BEOGRAD 1969.

UMESTO PREDGOVORA

U ovom delu obrađeni su fragmenti iz narodnooslobodilačke borbe u Bosanskoj krajini u periodu od avgusta 1942. do završetka Drugog zasedanja AVNOJ-a, novembra 1943. godine.

Može se bez preterivanja reći da je Bosanska krajina u to vreme primila glavni teret rata na svoja pleća. Nalazeći se, sticajem okolnosti, neposredno u tim događajima i zbivanjima, posebno mi je bilo stalo da prikažem snagu i patnje naroda, samopregor omladine u sakupljanju žita u Saničkoj kotlini za potrebe narodnooslobodilačke borbe, doček ranjenika proleterskih brigada u Bosanskoj krajini, tifusare i drugo, i to onako kako sam video i doživeo.

Na žalost, mnoge divne likove boraca i drugih saradnika NOP-a sam zaboravio. Imena, a posebno prezimena se ne sećam, a iz opravdanih razloga nisam ih unosio u skromne beleške iz rata. Zbog toga sam na mnogim mestima bio prinuđen da umesto punog imena i prezimena stavim jednostavno borac, drug, komesar, komandir. Zbeg u Podgrmeču, u kojem sam se i sam našao, samo je isečak onih natčovečanskih patnji kroz koje su prošli Krajišnici, Banijci i Kordunaši.

Nadam se da će iz ovog skromnog priloga istoriji narodnooslobodilačkog rata, čitaoci a posebno mlađi, dobiti potpuniju sliku o našoj narodnooslobodilačkoj borbi, o njenom frontu i pozadini, koji su činili nedeljivu celinu narodnooslobodilačkog pokreta.

AUTOR

I

U PODGRMEČKIM SELIMA

(Bosanska krajina 1942.)

Posle treće neprijateljske ofanzive glavnina naših snaga prešla je u ofanzivu i to na prostoru Livno — Duvno i Bugojno — Kupres. Sa proleterskim jedinicama kretale su se i bolnice brigada sa velikim brojem ranjenika i bolesnih. Bez sumnje, to je otežavalo ionako naporno kretanje brigada. Vrhovni štab je u avgustu 1942. doneo odluku da se sve bolnice prebace u Bosansku krajinu, na slobodnu teritoriju.

Bili smo na Cincar planini... Odjekuju pucnji, kanonade paraju tišinu vrelog avgustovskog dana. Nečujno se, polako i veoma obazrivo približavamo Kupresu. I ko zna po koji već put jurišamo na ovaj grad, koji su ustaše pretvorile u tvrđavu. Na žalost, svaki put posle juriša vraćamo se slomljeni, izranjavljeni, iskrvavljeni...

U Kupresu je po zlu poznata Francetićeva ustaška legija. Sijaset zločina nosi na svojoj duši. Ubila je hiljade nedužnih ljudi, žena i dece...

... Prošli smo desetinu popaljenih sela. Kako bolno optužuju prazne kolevke, ogaravljeni zidovi, izbezumljena lica ljudi! Svakoga dana srećemo po šumama ljude upola nage, ljude koji nam izgledaju potpuno nenormalni, ošamućeni i izgubljeni. Beže od nas i oni, i deca, i žene... Jedino kad se uvere da ih nećemo ubiti, da im nećemo nikakvo zlo učiniti, pričaju nam žalosne i bolne priče.

Ubijali su, odvodili stoku, palili kuće, uništavali imetak...

... Našao sam se u koloni koju ne volim. Verujem da nisam sam. Bila je to bolnica proleterskih brigada. Zovemo je bolnicom. Često se pitam i ja i drugi drugovi: — a zbog čega? Doduše, valja priznati, u ovoj koloni, koja se sporo kreće i koja se retko odmara, samo su ranjeni, iznemogli i bolesni borci. U njoj se nađe i poneka majka ili otac, koji su pošli tamo daleko, iz Srbije, iz Crne Gore sa sinom, sa kćerkom, da im se u nevolji nađu... Na našu veliku nesreću u ovoj bolnici malo je i lekova, i lekara, i hrane, i odmora, i svega što ranjenom i bolesnom treba.

Spavaju ranjeni i bolesni po vlažnim i mokrim putevima, po šumama, u napuštenim planinskim kolibama. Igraju se sa njima vetrovi, vitlaju ih mećave, pali planinsko sunce i šta sve još? Glad, umor, nesanica, studen, kiše, snegovi...

... Čim se borcu ukaže prva prilika, pobegne iz ove nesigurne okoline. I ja ću pobeći, prvom prilikom...

Borci, brigade, proleteri, vole ovu bolnicu. Video sam kako su desetine, kako su čitave čete boraca Druge proleterske brigade na Gatu, u Hercegovini, ginule da spasu ranjenike i svoju bolnicu. Postalo je nepisano pravilo u našemu ratu — ranjenog i bolesnog druga ne prepustiti neprijatelju. Spasiti ga po svaku cenu...

Eto, samo juče, kada je Prva proleterska zauzela Livno, dobili smo šećera, hleba, odela, ćebadi. Bila joj je to prva briga... Malo, ali ipak... Ovu kolonu čuvaju brigade. Ona je na slobodnoj teritoriji. Zapravo, tamo gde je ona mora biti slobodna teritorija. Na žalost, ponekad se dešava da prodre neprijatelj i do nje — i ako nije zaštićena, pobije je, uništi. Ništa za okupatorsku vojsku ne znači što su to ranjeni ljudi. Međunarodni propisi ne važe za ovu kolonu. Nemci nas ne ubrajaju u vojsku. Ne mari! Ne ljutimo se na to. Nadamo se da su i do sad videli, a ubuduće će se još i više uveriti da smo i te kako vojska.

Danas smo čitav dan u pokretu. Idemo, stanemo, posrćemo — prosto milimo.

... Borcu krvari rana. Uzalud su napori doktora Dejana Popovića, lekara bolnice, da mu krv zaustavi.

Zastala je kolona. Pitamo se: otkud još krvi u ovom skeletu? Ima je još, pogledajte... teče... evo i traga... Neko od nas posmatra druga i ne znajući zbog čega, drugi

kuka, a treći, i ne obzirući se na ranjenika, priča svoju večitu priču o hlebu, beskrajnu priču o hrani, koje već mesecima nemamo.

... Pukušavam da se zaštitim od jakog sunca. Već me ošamutilo. Ranjenik je na putu umro. Nije prvi, na to smo već navikli. Bolno i teško. Ostavljamo ih po putevima i besputnim stazama. Više volim da vidim mrtva čoveka, negoli bespomoćna, teška ranjenika.

Za moju tragediju ovde u ovoj koloni samo su ranjeni, iznemogli, mrtvi... A ja sam jedan među njima.

Prislonili smo mrtva druga uz bukvu, pokrili ga lišćem i tu ostavili. Možda će ga neko, ko je jači od nas ukopati. Možda i neće. O njemu ništa nisam znao, osim da je iz Druge proleterske brigade. Znam da smo ga ostavili u podnožju Cincar-planine. Više se u tom trenutku nisam trudio da nešto saznam. Možda i drugi drugovi o njemu ništa više nisu znali. Neću o njemu da mislim. Misliću o živima i o sebi pošto se još ubrajam u žive. I ovde ima živih ljudi. Kako ne! Pogledajte... Ispred mene idu ljudi bez ruku, bez oka, nose ih na nosilima, bez jedne, ili bez obe noge. Klasirani su. Zovemo ih pešacima, konjanicima, lakšim i težim... Da, sve su to živi ljudi. Svi su se oni borili za život, i svi vole da žive. Mladi su, željni života...

Za trenutak zastadoh: ovo je lakši ranjenik, ili bolesnik, možda... Tanak, kao prut izgleda. Upale mu sitne, đinđuvaste oči. Ruke mu se obesile i liče na dva štapa. Jedva se kreće. Vire mu gole cevanice. Imam utisak kao da će se, onakav kakav je, onemoćao, srušiti. Upitah ga nešto, više reda radi. Ne odgovara. Svega mu je dosta, šta ga pitam, i šta ga sa pitanjima mučim! A ja? Zar sam nešto jači! Jesam, sigurno jesam i prosto se poradovah što se tako smelo sam sa sobom ispričah. Smelo sebe u snagu uveravam.

Ispred noći, u smiraj dana, kolona je stigla na Cincar-planinu. Prvo čemu se poradovah, oslobodih se crnogorsko-hercegovačkih stena. Ali, ni ovde nema ravnice. Znači, pomislih, opet moramo u brdu spavati. Kako čovek viseći spava? Spava, jer mora, jer mu se spava. A ako se otisne? Povrediće rane. Počeće da krvare...

... Raspoređuju nas. Ovde teški, tamo ispod bukava lakši, a pri borovima bolesni i iznemogli! Da, to su nam

večeras tople sobe i meke postelje. Pripadoh ovoj trećoj grupi. A ta grupa morala je proći pored teških ranjenika.

Zastali smo. Sunce zašlo. Još poneki zrak se probija kroz gustu planinsku šumu.

Teški ranjenik, za koga bih se zakleo da je dete, upita: „Je li ovo dan ili noć?“ Bio je bez oba oka i leve ruke. Okrenuh se. Da sam imao snage, bežao bih, a možda i zaplakao. Tuga me pritisla. Ranjenici su bez nogu, ruku, očiju, bore se za život, a smrt visi u vazduhu...

Iako razdaljina od teških ranjenika do nas nije velika, ipak je bilo potrebno dosta vremena dok smo stigli na naše, određeno mesto.

... Strmo je. Klizimo. Nemamo snage da se zaustavimo. Gladni smo. I žedni. „Nešto će biti za večeru“, šapnu mi drug i sede pored mene. „Hoće. Prva je zauzela Livno. Druže“, ispoveda mi se nepoznati drug, „mnogo sam gladan. Verujem da nisu toliko hrane pronašli koliko bih ja pojeo!” I poče da mi priča, već bezbroj puta istu priču o hrani, gde se najeo, kako je i šta jeo.

— Dosta više o hrani! Stalno kukumačete! Valjda ste se već jednom uverili da moramo gladovati.

... Sve se ponovo utiša.

— Ima li vode?

— Nema.

Znači, noćas ništa...

— A šta bi ti hteo?

— Šta biste vi svi hteli? — mrzovoljno će borac koji nas je, reklo bi se, dosad strpljivo slušao.

— Hranu, vodu, toplu postelju, kuću?

— Nema drugovi!

— Ovo je rat, revolucija.

— O majko moja, kako ima zlobnih ljudi! U šta nas ovaj uverava!

Ipak, ne izdržah, rekoh mu:

— Znamo, druže, rat je, i to već poodavno. Znamo i da je revolucija, a eto vidiš, gladni smo, jeli bismo, pili bismo...

— Šta? Zabranjuješ da se o tome priča... O, dreknuh koliko me je glas nosio: govorite, drugovi, šta vas je volja.

— Da, reče zlovoljno drug...

— Neka se pričom hrane.

... Topovi grme. Ne znam zbog čega, ali bi mi drago, iako mi je poznato da nisu naši... Sigurno Prva... Ne, to je na Kupresu. Kakav je to vražji grad koji se ne da zauzeti!

— Nemamo oružja.

— Imaju oni...

— Pa, treba do njega doći...

... Uhvatio se prvi mrak. Na okupu nas je oko dvadesetak. Našao sam se u društvu nepoznatih boraca. Većina ih je bilo iz Prve i Druge proleterske brigade. Očigledno, među nama najviše je drugova iz Srbije. Pričamo o raznim stvarima, ali ipak najviše o hrani. Nekako, valjda više slučajno, nađoh se sa tri mlađa borca. Založismo vatru. Mada je još leto, nama je hladno. Planine su i inače hladne, a za nas iscrpljene, ranjene, bolesne — pogotovo.

— Planine sam nekad voleo, ispoveda se nepoznati borac. Rođen sam u Srbiji, u okolini Kragujevca. Kad sam bio dete, nastavlja on, voleo sam da se pentram po brdima. Možda i zbog toga što ih je kod nas, u Šumadiji, malo... Ali, sad, posle ovoga rata, razume se, ako ostanem živ, nikad se više neću peti na planinu, na brdo! U prizemlju kuće ću da živim.

— Lažeš, začikava ga drugi borac. Kako su planine lepe. Zamisli: devojka, planina, cveće, izvori, lov, milovanje...

— Fantaziraj, fantaziraj samo.

— A i šta ćemo drugo! vreme treba ubiti.

— Drugovi, na večeru!

Kako mi samo dođe snaga. Đipnuh, dograbih porciju, prosto otrčah. Kad se nađoh kod kazana, već sam *bio u drugom redu.* Stigli su drugi brže. Ispred sebe ugledah, drugove bez ruku, nogu, teške, lakše — učini mi se cela bolnica.

Kako su samo dovde došli! Čujem jednog druga: — Zagrabi malo više! Nekome više, nekome manje daješ...

Primetih drugog borca pored mene kako halapljivo jede dosta gust kačamak. Čuh trećeg kako nešto gunđa. Četvrti, koji je već bio pojeo večeru, šunja se, sa namerom da se ponovo svrsta u red, i dobije još jednu porciju.

Suvonjavi drug, za koga sam kasnije doznao da je komesar bolnice, oštro protestuje:

— Ne možete, drugovi, više dobiti. Nema rezerve. Sve što smo dobili brašna, već smo skuvali. Ne stvarajte gužvu. Odmaknite se. Ako ko dvaput uzme, drugi će ostati gladan.

— Samo da meni hoće kuvar zagrabiti, pa neka komesar upozorava, kažnjava, čuh borca koji je već pojeo svoju večeru. Nisam se bunio, i to ne iz bolećivosti prema drugu, ili odsustva njegove solidarnosti, već prosto zbog toga što bih i sam to uradio. Kako smo sebični, čudni?! Ostavio bih ovakvog, ranjenog, nemoćnog čoveka bez večere!

— Bih, jednostavno bih, pa misli o meni kako god hoćeš.

— Šta?, viče kuvar — zar nisi već dobio?

— Gledaj kako je čista porcija.

Molio je. Kuvar mu nije dao. Ostalo je nejasno da li je stvarno večerao, ili ne. Neki kažu da jeste, i da je jezikom „oprao" porciju...

Dobio sam večeru. U kačamaku je bilo neskuvanog brašna, lišća, poneko drvce. Ipak sam uslast pojeo posni kačamak.

Vratili smo se na prenoćište. Vatra se ugasila. Mrzelo nas je da je ponovo potpaljujemo. Legli smo bez reči, jedan pored drugog.

Okolo nas gorele su još dosta velike vatre. Namerno sam izbegavao neka dosadna, beznačajna pitanja mojih drugova.

Neka me seta pritisla. Napustio sam moju Drugu četu, Prvi bataljon, Četvrtu proletersku brigadu. Zakratko, a možda i zauvek! Nađoh se sa potpuno nepoznatim drugovima. Ne volim bolnicu, a siguran sam da je malo ko od ovih drugova voli. A ko bi je pak i voleo! Bolnica je šuma, bespuće, kuknjava i tuga... Tamo gde ide ova bolnica je slobodna teritorija. Čuli smo da nas Bosanska krajina, koja je manje-više cela slobodna, oberučke prima.

San nikako da mi dođe. Zaklopih oči i kao da čujem da me zovu borci iz moje čete — dođi, što pre, dođi... Čujem, pričinjava mi se i taj mili, majčin glas. Dođi, vrati se! Poginućeš, nevešt si. Samo kako me taj lik progoni!

Nikad o majci više nisam razmišljao. Zapravo, retko nam je kad tako bila draga. Pominjem je, i to naročito sad kad sam u ovoj koloni ranjenih i iznemoglih, i kad treba i kad ne treba. To sitno, malo i drago stvorenje. Samo koliko se napatila, podižući nas, školujući! A pet je sinova imala, malo imanja, tek nekoliko njivica, i to je sve... Sirota, kad je računala da će nam svima biti život lakši, dođe rat i odnese joj decu. Mogu samo da zamislim kako joj je sada samoj pod terorom italijanskih fašista i četnika...

A ovi drugovi pored mene? I oni su mladi, reklo bi se čak i deca. Napustili su i oni kuće, majke, porodice.

Valjano nisam osnovnu školu završio, rekao mi je jedan od njih. Verovatno i njih tuga pritiska. Nešto bi rekli, pričali, ali primećuju da ih ne slušam, pa su odustali. Baš ih treba slušati. Što da ne! Bilo bi i meni i njima lakše. Kad sam već bio spreman da ih nešto priupitam, primetih da spavaju i odustadoh da započnem razgovor. Jedan od drugova se otisnu. Srećom, nije se ugruvao. Zadrža ga jedno suvo drvo. Primetih kako se nekom krpom, kanapom, čim li, vezuje za stablo bora, valjda da se ponovo ne otisne.

— Nemirno spavam, to za sebe reče i niko mu ništa ne odgovori.

Hladno je, a noć jezivo duga. Pokušavam da se ugrejem — gde, kako? Treba imati snage, krvi. Svega toga nemam...

Polako se izvukoh sa svog ležišta i pođoh prema grupi ranjenika gde je još gorela vatra. Za nesreću spotakoh se preko jednog suvog balvana i padoh. Dobro se ugruvah. Nisam imao snage ni da pođem napred, niti da se vratim natrag. Osetih, obuzima me neka vrućina. Bio sam u bunilu. Neke mi čudne, strašne slike ispred očiju. Kao da ispred sebe vidim Nemce, ustaše, četnike. Hoće da me ubiju. Ne dam se, bežim. Verovatno sam vikao. Majku ne mogu da vidim. Nigde da ugledam četu. Sve mi je mutno, nedostižno. Zora i studen me osvestiše... Bio sam dobro uklešten između dva suva balvana...

Kako jutros bolnica izgleda! Drugovi pokisli, umorni. Očigledno noć, planina, strmo brdo, slomili su borce... malo je ko spavao.

Doznasmo, dva druga su noćas umrla. Nisam znao iz koje su jedinice. Prosto nisam imao volje da pitam. Znam, samo to, zakopaćemo ih u ovoj planini, i ostaviti. Biće to još dva više bezimena groba u ovome našem ratu.

Dan, koliko se to po jutru vidi, biće lep, sunčan. O, kako nam je jutros drago sunce! Mi koji smo jači pošli smo u prisojnu stranu. Usput smo nailazili na teške, nepomične ranjenike, kojima je takođe bilo hladno. Na žalost, do sunca nisu mogli doći. Na njihovim licima nije teško primetiti i studen, i iznemoglost, i glad, i očaj, i srdžbu koja ih pritiska... Čuh u prolazu:

— Doći ću ja do brigade. Više iz nje ne izlazim. Neka tu poginem, a ne ovako kao pas da skapavam! Krvari mi rana. Neka krvari... Nek već jednom istekne to krvi što je u meni! Tada ću valjda biti miran. Ova dvojica koja su sinoć umrla, jutros su mirna. Ništa ih ne boli i nije im stalo hoće li biti gušći ili ređi kačamak...

Šta je ovaj čovek?! Ništa. Ne slažem se. Čovek je sve.

Jest! Jedan od ove dvojice mrtvih sinoć je molio, preklinjao da mu damo još malo kačamaka. Nismo mu dali. A jutros?!...

Negde oko podne prođe pored nas grupa partizana. Bili su to jedri i puni mladići, lepo obučeni, sa prilično dobrim naoružanjem. Zaustaviše se kod naše grupe. Kako kažu iz terenskog su bataljona, koji se zove „Vojin Zirojević“. Rekoše nam da je sve tamo napred do Banjaluke slobodna teritorija. Jedan od drugova priupita. „Ima li hleba tamo“? — „Ima, druže. To je bogat kraj i ono što je najvažnije sav je uz naš pokret. Vaš dolazak očekuju oberučke. Ne brinite, brzo ćete se tamo oporaviti...“

Borac iz terenskog bataljona izvadi parče pšeničnog hleba i dade nam. Hleb smo podelili na deset jednakih delova.

Bez vode nam je teško. Zapravo, u ovoj planini nigde da pronađemo vodu. Srećom, grupa bolesnika, lutajući planinom u potrazi za vodom, pronašla je snega. To nam je dobro došlo. Topili smo sneg i pili. U Cincar-planini zadržali smo se nekoliko dana. I sam ne znam zbog čega. Valjda zato što su se okolo planine i dalje vodile teške borbe i sve novi i novi ranjenici su pristizali.

Većina nas je na okupu... Noć prohladna. Dogovorismo se da pobegnemo iz bolnice i da idemo u brigade. Reći ćemo — dobro nam je, prezdravili smo. Neće se čete ljutiti. Primiće nas drugovi.

Juče su se čule teške borbe. Već od prvog mraka ječi planina. Noć potpuno gluha i čista. Svaki šum stostruko odjekne. Zapravo, čuju se i to veoma dobro i puškomitraljeski rafali.

Uplaših se. Šta je sa mojom četom? Juče nam neki ranjenici rekoše da naša Četvrta večeras napada Kupres. Pred očima su mi drugovi iz čete. Hoću li ih naći, videti, sresti i poći u susret novim događajima?

„Zorom idemo u brigadu. Ja znam gde su položaji Prve", reče jedan od drugova za koga saznadoh da je politički delegat voda Prve čete Trećeg bataljona Prve proleterske. Zapisao sam mu ime. — Tika. Drugi od drugova skrenu nam pažnju da se pokret drži u tajnosti, jer ako komandant bolnice dozna naše namere, može nas još i dezerterima oglasiti...

— Glomazna je i velika ova planina. Nigde u njoj puteva i staza. Možemo, drugovi, još i zalutati — reče visoki, mršavi i krupni momak iz Druge proleterske brigade.

— Imamo oružje, pa nam je svejedno: tući se ovde, onde, svuda — dodade treći drug. — Doći ćemo do brigada. Ovde, u bolnici se više ne može izdržati. Nije ovo mesto za proletere. Samo kad mi noge, oči, ili ruke nastradaju, ostajem u bolnici. Ovako, više me moj bog ovde neće videti. Kako je otresit Milisav iz Druge proleterske! Noćas nam je pričao da je četiri puta bio ranjen. Ipak, bolest najviše slomi. — Žali se na bolove u stomaku.

— Sve što pojedem povratim. Ovde i u ovoj bolnici nema za mene leka. Odoh ja u svoju Drugu brigadu. Tamo jedino i ima leka. Od nje se više ne razdvajam.

Ljubav prema brigadi, želja za drugovima i težak život ove bolnice noćas su bili predmet priče nepoznatih partizana ispod jelovih stabala u Cincar-planini.

Noć, u priči prošla nam je relativno brzo.

U svitanju smo pridremali. Kao da nešto zuji, tutnji, više nego ranijih dana. Evo, sviće, još jedna zora... Poradovah se kad ugledah još jedan dan kako se probija...

Neko viče — „avioni!“ Navikli smo na stalnu uzbunu — avioni, avioni — i oguglali smo, pa nas i ne zabrinjava taj glas.

Jest, vraga! Čuh eksploziju bombe i učini mi se veoma blizu. Kao u inat, mnogo je vatri i dima koji se visoko digao. Vetar ga raznosi. Neprijateljski avijatičari nemaju napora da nas pronađu. Počeše na nas da padaju bombe, jedna, dve — mnogo njih. Videh samo kako bomba iščupa poveće stablo bora. Sve mi zablesnu ispred očiju. Više nisam video i osećao. Zemlja me zatrpa. Kad sam došao svesti, a to nije bilo brzo, osećao sam dim, prašinu i primetio iščupana stabla. Nikoga od mojih drugova pored mene. Gde su? Gde se ja ovo upravo nalazim? Šta se to sa mnom zbiva? Jedva povezah u svesti da su nas avioni bombardovali i da se tobož nalazim u bolnici proleterskih brigada. Gde je bolnica? Gde su teški, lakši ranjenici? Kuda su otišli pešaci, konjanici? Gde su lekari? Ima li koga u ovoj pustoj planini. Zar sam ostao sam, nezaštićen?! Gde je moja četa? Četu svoju tražim . . . Kako da do nje dođem? Majko moja, ostadoh ti sam u ovoj planini, nemoćan, izgubljen . . . !

Nigde mi puške. Okrećem se levo, desno, nigde šinjela, ranca, potpuno sam nemoćan . . . Znači, došao je kraj. Kao da dan ne primećujem. Nastao je mrak. Iz njega se više ne mogu izvući. Noć, tama . . . Sad se snađi, komunista si! Jest, komunista sam, ali sam nemoćan, prosto ne znam gde se nalazim. Borim se sa svešću i sa podsvešću, sa javom i snom. Zuji mi u ušima. Nešto mi steže grudi. Nemam vazduha. Osećam kao da će u meni sve da pukne i da nestane kao mehur.

Čuh gde neko kaže: „Eto, još jednog živog“. Živ sam, pa šta, dabome da sam živ! . . . Opet sve mi ispred očiju zablesnu, požute — padoh u nesvest.

Kad sam po drugi put došao svesti, sunce je već bilo daleko odskočilo. Glava mi je teška, preteška. Nešto kao da me vuče zemlji. S mukom sam ustao. Oko mene se sve pušilo. Prvo što sam video — nekoliko mrtvih drugova. Bomba je pala među teške ranjenike. Skratila je muke samo dvojici. Drugi su zadobili nove rane, mnogo teže od prvih. Druga je bomba pala u blizini mesta gde sam ja ležao. Podigao sam se i s teškom mukom pošao da vidim

gde su moji drugovi, da potražim pušku, šinjel, torbu. Išao sam polako, oprezno, prosto sam gazio stopu po stopu. Sve je bilo izrovano. Četvorica su poginula. Bombe su ih raznele — još se pri jednoj bukvi zadržalo parče ljudskog mesa. Svi su ovi drugovi bili mladi, deca. Nisam ih poznavao, a sit sam se sinoć sa njima ispričao. Sve sam preturio da nađem svoju pušku. Šinjel mi je izrešetan. Uzalud sam ga pronašao. Nije više upotrebljiv. Petrov šinjel, sinoćnjeg druga iz Druge proleterske, čitav je i njega uzeh.

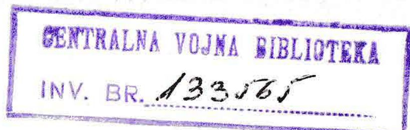
Zima mi je. Drhtim. Obukoh šinjel. U džepu pronađoh pismo. Moj sinoćni poznanik pisao je majci:

„Majko, najmiliji stvore moj! Dobro sam, baš dobro. Srećno sam dosad prošao, ne brini. Pobio sam dosta Nemaca. Znaš, majko, bio sam hrabar i komandir me često hvali. Uskoro će se rat svršiti. Odmah ću posle rata doći kući. Viđaš li gde Ljubinku, znaš onu Dušanovu. Nju sam odredio za nevestu i to će ti biti snaha. Pozdravi je. Bojim se, hoće li do tebe stići ovo pismo. Sad idemo u Bosnu i rekoše drugovi da se prenosi pošta. Kako bih bio srećan kad bih od tebe dobio pismo. Piši mi na Drugu proletersku. To ti je, majko, slavna brigada. Ne zna ona za strah. U njoj je mnogo drugova iz našeg kraja. Komšija Dušan poginuo je na Gatu u Hercegovini. Slavno. Ako njegovima kažeš, kaži im nek se ponose njime. I mrtav je slavno biti.

Ljubi te i voli tvoj sin Petar".

Pismo nije stiglo kome je namenjeno, a Petra (ne znam mu prezime) zakopasmo na Cincaru.

... Posle napornog traganja našao sam pušku. Na žalost, kundak je bio na jednoj strani, a cev na drugoj. Uzdahnuh od tuge za puškom. Ovu sam pušku mnogo voleo. Od prvog dana borbe je nosim. Čak sam je iz bivše vojske doneo. Koliko sam je puta podmazao, milovao. Kako sam brižljivo petokraku zvezdu u nju urezao! A bila je verna. Nije prebacivala ni podbacivala. Seo sam tužan pored nje. Pokušao sam da je sastavim. Ali, ponovo se sama rastavi na dva dela. Moram priznati, bila mi je dobar drug. Ostavih i nju u planini, pored svojih nepoznatih mrtvih drugova.



Jednog od mrtvih, puška je bila čitava. Uzeh je i pođoh prema povećoj grupi ranjenika. ... Komesar bolnice glasno naređuje da se drugovi sahrane i da se bolnica pripremi za pokret.

Prošlo je podne. Niko ništa nije jeo. Opet sam se našao pored nepoznatih drugova. Čujem komentare. Svako na svoj način prepričava današnji dan i pripisuje slučajnosti što je ostao živ. „Mene je spasla jedna klada", priča bledi ranjenik bez ruku. „Legnem ja pored klade, kao da sam predosećao najgore. I tačno u kladu, umesto u mene, zabili su se geleri.

Drugi radostan što je preživeo bombardovanje, nastavlja. „Počeše da biju mitraljezi, a ja beži, od jednog do drugog stabla. Ne pogodiše. Spasih glavu!" Kako ovi ljudi pričaju o životu i koliko im je drag! Da, bore se za život. Na kraju, pa naša je borba upravo takva.

Na našu sreću komora, kuvari, intendanti ostali su čitavi. Poprimakoh se i privirih u kazan. Nešto se kuva. Pred noć iznenada dobismo bogatu večeru. Bilo je kačamaka, mesa, a svaki je uz to dobio i po tri kocke šećera. Poslala nam Prva proleterska iz Livna. Posle obilate večere raspoloženje se znatno promeni. Bilo je veselije. Čuo se žagor, čak i smeh i šala.

Mene još boli glava. Mnogo sam neraspoložen i nikako da se smirim. Potresle me bombe. Pokušao sam da jedem. Nisam mogao. Držim još ispred sebe kačamak, meso. Torbu sam izgubio. Porcije nemam. Ipak nisam bio tako darežljiv i imao toliko hrabrosti da drugom ponudim svoju večeru.

Pokret... Pomislih u sebi, i vreme je već. Zašto to nismo juče uradili? Tovare se konji. Nose se teški ranjenici. Razvrstavanje u koloni. Pešaci su na začelju. Kačamak i meso strpao sam u džep i ušao u kolonu.

... Noć, vedra, topla, bez pramička oblaka. Mesec, pun, probija se kroz krošnjaste bukove grane i obasjava voštana lica ranjenih i iznemoglih boraca.

... Krenula je bolnica za Bosansku krajinu. Čekaju nas sela, gradovi, narod Bosanske krajine, jedan od najodanijih u našoj zemlji, koji sa nama već dve godine krvari, podnosi patnje, muke... Noć puna zvezda. Duga je,

otegla se, prava beskonačnost. Troma i umorna kolona sporo se kreće, gotovo mili. Ipak, malo-pomalo, odmiče.

... Kao da izađosmo iz planine. Ovde se ne čuju borbe. Sve se utišalo. Niko ništa ne govori. Istina, poneki ranjenik jekne, bolno i tužno, a to se mnogo više čuje u ovoj mirnoj noći. Jedva se krećem. Još mi sve tutnji u ušima od onog jučerašnjeg bombardovanja. Kao da sam nekakav potres dobio! Znaju li ovi lekari što? Ali, šta mi, pak lekar može pomoći? Može samo reći. — „Vidiš kakvi su drugi borci? Ti si još uvek jak, pokretan! Pogledaj koliko ih ima težih od tebe... Sad će valjda zbog tebe kolona stati! Idi, ćuti, ili stani, sedi!" Niko mi ne brani i mogu odabrati šta hoću. Da ostanem? Gde, u ovoj planini, bez kuća, sela i naselja! Sam! Ako ostanem ovde, vuci će me rastrgnuti. A može naići i neka seoska džukela. Nemam ja snage ni da se od nje odbranim. A ako naiđu Nemci, četnici? Ovde njih nema. To je slobodna teritorija... Tako misliš, ili su ti tako rekli. Da, teritorija bez sela, hrane, puteva. Šta će ti takva teritorija?! Imam ja pušku. Pucaću, dakle, ako treba — puška je to. Imam i šinjel. Neću li se prehladiti ako legnem na ovu rosnu travu? — Ispričah se tako ponovo sa sobom. Uvek mi takav razgovor pomaže i daje snage za još veće napore.

Odmor. Kako mi je ta reč draga! Baš ima i srca i duše onaj koji je to naredio. Na istom mestu gde se zatekoh, spustih se na zemlju.

— Stovari ranjenike!

— „Druže, pridrži mi malo nogu, vidiš, bolan, da je prebijena". „Ne mogu ustati", rekoh. „Snage nemam, a žao mi je... " „Samo malo pridrži, dok se sa konja skinem." Ustao sam. Ranjenik se poče na mene oslanjati. A ja slab, nejak, bez snage, pa se obojica srušismo. Konj sa kojega sam skinuo ranjenika jedva je dočekao da i on siromah skine teret sa sebe. Poče halapljivo da štrpka sitnu, rosnu, zelenu travu. Pobegao bi od nas, ali, na njegovu nesreću, nema ni sam snage.

Ranjenik bolno i tužno zajauka, a mlaz krvi šiknu po meni, po putu.

„Doktore, gde si doktore? Ima li vas gde živih? Krvari jedan drug." Vikao sam, preklinjao. Dođe doktor, čovek

kao i svi mi, umoran, mršav i njemu samom treba pomoći. U ruci mu platno. Okrenu se meni i reče:

„Pomozi mi da pritegnem ranu".

— „Vidiš, snage nemam", rekoh mu. „I ja sam bez snage, ali ranu moramo privezati. Drži, ne pričaj!" Uzeli smo platno i privezali ranu. Na žalost, obadvojica nismo imali snage. Rana je i dalje krvarila. Srećom, krv je sama prestala. Drug je ostao živ...

Zadržali smo se poprilično. Neko je ječao, drugi su pričali, a bilo je i onih, mada manji broj, koji su zaspali.

Opet pokret... Čini mi se da je počelo svitati. Obradovah se zori, iako ne znam zbog čega. Dan, noć, dan, i opet noć, prolaze teško, bolno.

— Da li je ovo ravnica, ili se magla spustila? Kao da se more talasa, daleko, zelenkasto, modro. Ne, nije to more. Ono je na zapadu. Ravnica je to. Pred očima nam puče veliko, prostrano, zeleno Glamočko polje. Obradovah se ravnici, zelenilu. Brže-bolje potražih kačamak i meso koje sam sinoć u džep ostavio. Navalih halapljivo da jedem. „Polje, drugovi... Nema više planina, ploča, brda, jama i ambisa... Ravnica, zelenilo, hrana, to sve treba bolesnom čoveku. A to kao da nailazi". Žurili smo, ko će prvi doći do ravnice i do visoko obrasle, zelene trave. Rasuše se ranjenici po travi, po rosi, po ravnici...

... Odmor. Odmor, dabome, odmor. Imaš ti i srca i duše. Znaš gde treba odmoriti ljude.

Retko sam kad u bolnici video ovako vesele ljude. Čak i teški ranjenici se raduju. Naravno, dosadili su im stalni pokreti, brda, jame, provalije, stene...

Sad ćemo bar na ravnici, u travi spavati... Primetiše nas čobani. Trče nam u susret. Eto, neko nam se i raduje. Pogledajte... Bilo je to desetoro seljačića, od deset do petnaest godina. U suknenim su odelima. Većinom su bosi, a izgleda nisu slabo hranjeni. Nešto u torbama nose. Jagode za nas. Jedan, za koga bi se reklo da je najstariji i najotresitiji, upita nas da li smo proleteri i da li smo već sve Nemce i ustaše pobili.

— Sve smo ih pobili, povikasmo nekolicina u glas.

— A gde ono jutros puca?

— Na Kupresu.

— Znači, dodade dečkić, još ih je nešto ostalo. Treba ih dokusuriti... A kad ih pobijete, onda ih više neće biti... Doći će sloboda.

— Doći će, drugovi, doći, ne brinite...

Kako se grozno deca uplašiše kad ispred sebe ugledaše ljude bez nogu, ruku, bez očiju, ili one kojima rane još krvare. Jedan crnpurasti, koji nam se učini najmlađi, poče da plače, i sav hleb iz torbe daje jednom teškom ranjeniku. A onda pobeže. Uzalud smo ga zvali. Izgubi se u visokoj travi.

Pričaju nam deca o ratu, i ponašaju se kao da su stari, odrasli ljudi. Bile su ustaše i u njihovom selu. Celo su ga popalili. Nabrajaju imena seljaka koje su pobili i one koje su odveli. „Meni su oca ubili; meni majku; a meni je deda u kući izgoreo!" — bojažljivo pričaju deca. Rekoše da su nekog seljaka Stojana mučili, pekli mu tabane da kaže gde su partizani. Ništa nije odao. Zaklali su ga. Kako to ova deca jednostavno pričaju, bez bola, bez straha! Oguglala. A onda će: — „Mnogo je naših pošlo u partizane. Svete se, ubijaju. Mi smo bežali u planinu. Ona nas je sačuvala. Pentrali smo se po drveću. Sakrivali se po džbunovima. Štitili su nas partizani. Ustaše nisu smele dublje u šumu, u potrazi za nama... I na žalost, i na našu nesreću, kad je selo potpuno izgorelo, kad su nam oterali stoku i odneli imetak, nastupila je zima. Otada ima nešto manje od godine dana. Podignuto je potpuno novo selo. Vojska je kuće pravila. Imamo i stoke. Pomogla su nam druga sela. A sad ne brinite, imamo dosta hrane i mi i naša vojska. Hleba takođe ima dovoljno. Dobijamo ga iz Saničke kotline. Tamo naši idu i žanju žito, beru voće i spremaju zimnicu za vojsku." Devojčica, više dete, priča nam priču o omladinskoj radnoj akciji.

Mnogo smo jutros saznali od ove dece. Očigledno, Krajina se digla na ustanak, i dobro organizovala. Sa decom smo dugo ostali, pričali i pričali. Bila su nam jako zabavna. Najviše nas je svakog dirnulo kad celu užinu istresoše iz svojih torbi i dadoše nam.

Bilo bi nam jako drago da smo se ovde mogli duže odmarati; pored ostalog i radi ove dece. Ali, morali smo ići dalje. Čobani su ostali tužni.

Posle susreta sa čobanima bolnica kao da je oživela. Žagor i prepričavanja nisu prestajali.

Put nas je vodio u Glamoč. Dan je bio sparan i vruć. Ugledasmo kako se beli grad u ravnici.

— Kakav je to grad? — pitao me drug ispred mene.

— Glamoč, rekoh više napamet, nego što sam stvarno znao.

Znači, Krajišnici su i gradove zauzeli. Sve je, druže, ispred nas slobodno. I Banjaluka i Bihać.

— To samo ne...

— Nema više zime. Oslobodismo se. Biće dovoljno hrane i u kućama ćemo spavati.

— A ti misliš, reče mi drug ispred mene, da je kraj ratu!

— Ne, nije! Ako misliš da jeste, onda se grdno varaš.

Ništa nisam odgovorio. Zaćutao sam.

Glamoč kao da se sve više odmicao. Otegnu nam se put ravnicom. Ponovo je dat odmor. Ponovo mi snaga malaksava i ponovo me hvata neka čudna mrzovoljnost. Zalud pokušavam da se hrabrim i svađam sa samim sobom. Snage mi je, očigledno, sve manje i manje.

Kad je naređen pokret, noge kao da su mi se prilepile za zemlju. Jedva sam se pokretao...

— Još malo, samo malo, treba izdržati. Tamo će biti duži odmor.

— A gde tamo i čime nas ovaj čovek teši? To valjda komesar bolnice primećuje našu slabost — moju i ostalih boraca, pa nas hrabri. A šta nas hrabri, kad i sam izgleda kao skelet...

Nešto sa mnom nije u redu. Glava mi teška, olovna, kao da ne može da stoji na vratu... Ponovo mi se ispred očiju pojavljuju mrtvi drugovi. Uzalud se trudim da pred sobom ugledam svoju četu. Izgubila se i nestala u planini. Nema mi čete. Nema moje snage, nema života. I opet, po koji već put u meni progovori ono drugo ja... Šta si se prepao? Stići ćeš. Još će biti radosti. Odmorićeš se i ponovo doći u svoju četu. Samo da mi drugo ja ne pobegne iz svesti.

Kako izgleda ovaj borac ispred mene! Zakleo bih se: kad bi vetar samo malo jače dunuo, odneo bi ga, oduvao.

Kako samo tužan izgleda! Video sam ipak malo pre da se i on radovao i ravnici i čobanima... Ne znam iz koje je brigade. Znam da sam ga pre neki dan pitao i rekao mi je iz one... Puške nema. U suknenim je čarapama, a primećuje mu se i golo telo. Ja mu ne bih dao više od osamnaest godina. Kad bih mu čitao misli, šta bih sve našao. Verujem da ga muči isto, ili slično što i mene: želja za odmorom, želja za hranom, želja da se što pre vrati u svoju četu i svoju brigadu. Verovatno da i on misli o svojoj kući, majci, selu, gradu. Čovek razmišlja o onome što ga najviše pritiska.

— Dakle, odmor...

Vidiš, kako mi laknu kad počeh i o drugom da razmišljam. Stvarno, čoveku postaje lakše kad vidi i drugog čoveka u istim uslovima i u istom položaju u kakvom se i sam nalazi. Tešim se. Nisam sam.

Ponovo odmor...

— Drugovi, ulazimo u Glamoč. Tamo nam se priprema doček. Pokažimo svest proletersku. Malo se uredite, a vi koji imate pukše, držite ih vojnički.

Kakvu proletersku svest sad ovaj traži. U ovim trenucima ja to ne mogu shvatiti. Pušku da držim vojnički! Ja se i ovako sa njom mučim i da me nije sramota i strah bez nje, odmah bih je bacio. Nadam se da nam niko neće zameriti ako puške vojnički ne budemo držali. Uostalom, mi koji još stojimo na nogama, izgledamo kao aveti. Ipak me uhvati nekakva čudna unutrašnja radoznalost. Prvi put u toku rata neko nam sprema doček. Počeh da o tome razmišljam i upitah druga pored mene: — Znaš li, druže, kakav se to doček sprema?

— Ne baš mnogo, ali sam čuo da nas čeka Krajina. Sve smo nestrpljiviji.

Napokon stižemo u grad. Prvi put sam od kad je počeo rat u jednom gradu. Izgleda mi velik, prostran, ulice široke, kuće ogromne, kao u bajci. Pravi grad! Nije to obična kasaba. Pri ulazu primetismo vešto ispisan transparent: — Dobro došli, proleteri!

U stroju, u koloni po dva, ušli smo u grad. Ne znam zbog čega, bio sam uzbuđen i ruke su mi drhtale. Primetio sam i kod ostalih drugova uznemirenost.

Na čelu naše kolone išli su konjanici, u stvari ranjenici koji se sami mogu na konju držati. Pozadi njih su teški ranjenici, upravo oni koje nose na nosilima. Na začelju su išli pešaci — lakši ranjenici i bolesnici. Ulica kroz koju smo prolazili učini mi se široka. Levo i desno od nas mnoštvo sveta. Rekao bi čovek da nam je cela Krajina pošla u susret. Bacaju na nas cveće, prilaze nam majke, postarije žene, ljudi, deca. Ljube nas, miluju nam lica, daju jabuke, orahe, čarape, peškire.

— Grdne rane, odakle si, dete?

Kolona je stala. Izmešali smo se sa narodom. Sada sam tek shvatio reči komesara: — Pokažite da ste proleteri!

Ove tuđe majke mame suze. Mi smo vojnici, partizani, ne smemo plakati. Ispred mene je stajala mala, sitna žena. Bio sam gotovo spreman da povičem: — Majko! Trgoh se. Mnogo je ličila na moju majku i bi mi zaista teško. Da li je i ona to primetila, to nisam saznao. Ali, ipak mi je prišla i poklonila dosta dug beo peškir.

Iz ovog prvog susreta i sam se uverih da nas ovaj narod voli. Očigledno, zaključih, i drugo, uplašili su se. Nije čudo. Bilo je puno drugova bez ruku, nogu, bez očiju. Možda su im u ovim momentima pred očima njihova deca, njihovi borci, a bilo ih je iz Krajine puno — odredi, brigade. Većina žena plače. Ima i nas koji ne možemo suze zaustaviti. Sigurno smo se i mi setili svojih majki, porodica i svojih sela i gradova. Ovaj dan je i tužan i radostan. Čovek bi ipak rekao više radostan. Dugo sam posmatrao ovaj svet. Vidi se da su napaćeni i da je i u njihove domove ušao rat. Slabo su obučeni, a i fizički, mada jači od nas, ne izgledaju baš tako dobro.

Na mestu za koje pretpostavih da je centar grada jedan drug, po svoj prilici komandant grada, reče:

— Drugovi i drugarice, pred nama se nalaze ranjenici i bolesnici proleterskih brigada. Nemam nikakve potrebe da vam pričam kroz kakve su teškoće i okršaje prošli. Sami se u to možete uveriti. Ovi su junaci, očigledno, prošli stotinu bitaka i megdana. Po raznim bojištima ostavili su svoje ruke, noge, oči. Bolest ih je, slomila — zatim se obraća nama:

— Ja sam uveren da ćete ovde u Krajini naći svoje majke, svoje porodice i svoja sela. Koliko nam je bilo moguće u ovim ratnim prilikama, mi smo za vas pripremili čiste kuće, dovoljno hrane, da se odmorite u tišini. Razume se, treba da imate u vidu našu mogućnost u ovim ratnim danima.

A onda se komesar bolnice kratko zahvalio:

— Mi, proleteri, već smo se sreli sa vašim ljudima i kao što smo i očekivali, naišli smo na ljubav, na toplu, majčinu reč, na parče hleba, čašu mleka i krov nad glavom... Verujte: kao da su nam bolovi splasnuli, kao da su teškoće prošle... Ovaj današnji susret je zasebno poglavlje. Ja nemam reči da vam se zahvalim. Videli ste i vidite suze partizana. Pogledajte, mnogi plaču. Mogu vam reći, naš vojnik je tvrd kao stena. Danas je popustio. Ne zamerite mu. Stotinu drugova je u ovoj bolnici bez jedne, ili obadve ruke, pedest bez nogu, a trideset bez jednog, ili bez oba oka. Borac na položaju, u brigadi, stalno razmišlja o svom ranjenom drugu. Od njega mu se najteže rastati. Kad su saznali da ih vodimo vama na čuvanje, bilo im je lakše. Da su Vrhovni štab i drug Tito, poveravajući vam ove ljude na čuvanje, imali pravo, pokazuje i ovaj današnji vaš topli doček!...

Mada smo bili iscrpljeni, zamoreni i gotovo pri kraju snage, ipak je jedna grupa ranjenika i bolesnika otpevala nekoliko pesama.

Očekivali smo da ćemo se smestiti u gradu. Međutim, prevarili smo se. Praktično, još se nismo valjano ni odmorili, a već smo dobili naređenje za pokret. Kako su nam drugovi objasnili, to je urađeno radi predostrožnosti, jer Glamoč vrlo često nadleću neprijateljski avioni.

... Tužna srca i ne baš zadovoljni, ponovo smo u pokretu. Ipak, kretanje nam nije bilo naporno kao prethodnih dana. Dobro smo se nahranili, a sve teže ranjenike primili su da nose omladinci i omladinke iz glamočkih sela. U koloni je i veći broj volovskih kola, koja su nam dobro došla za lakše ranjenike.

Dan je, iako duboko posle podne, još topao, gotovo vruć. Uz kolonu je išlo puno seljaka. Da li su iz sela u

čijem pravcu idemo ili nam na taj način iskazuju pažnju, nije nam bilo jasno.

Džepovi i torbe bili su nam puni hleba, sira, voća...

Kakav je ovaj nesrećni čovek?! Ja od podne pa evo već puna tri sata stalno nešto žvaćem i opet sam gladan! Vidim da nisam sam. Svi borci i na odmoru i u pokretu jedu.

— Divna naroda, druže! reče mi jedan od mojih saputnika.

— Izgleda, dodade drugi borac, da ćemo dobro proći. Ovde su po svoj prilici Nemci i ustaše napravili pravi pokolj. U nama vide jedini spas i mislim da nas i zbog toga primaju kao najrođenije.

— Jadan mu spas ako ga ja budem branio, reče drug bez ruke koji je slušao razgovor.

— Od nas male mu vajde, dodade drugi borac bez oka.

— Ali, naše i njihove brigade... E, brajko moj, to je ono što cene i poštuju reče treći.

U naš razgovor umeša se postariji čovek iz Rora, sela u blizini Glamoča.

— Otkad proleteri dođoše, još više grmi Krajinom. Pa, ne čekajući da mi šta kažemo, nastavi: Bio sam ja ovih dana u Livnu i to baš kad su proleteri napadali. Vojska, brate, i to hrabra. Kao od šale uzeše grad. Dosad sam mislio da nema bolje partizanske vojske od Prve krajiške, ali mi izgleda da je Prva proleterska ispred nje.

— Čiča bolan, partizani su svuda hrabri.

— Da, da, ali ima i onih koji su hrabri i onih koji nisu.

Ispriča nam seljak kako je i sam bio partizan i reče nam da se mnogo plašio.

— Kad puca, priča seljak bez ustezanja, sve me ledeni znoj hvata. Samo da sam što dalje od mesta gde puca...

— Da li su Srbija i Crna Gora slobodne?

Rekli smo mu da nisu. — A ja sam mislio da ste vi k nama došli u pomoć!

— Ti ovo ne računaš za pomoć?

— Računam, računam, zavrte glavom...

Sva se priča sa ovim ljudima ipak svodi na to hoće li ponovo Nemci i ustaše dolaziti u njihova sela, i da li je već blizu kraj rata?

Približavali smo se glamočkim selima: Vaganu, Popovićima, Rorama... Po njihovom izgledu reklo bi se da nisu mnogo stradala. Svaka kuća je daskom pokrivena. Iznad sela levo nadvisio se Šator, a desno kao da se spušta Grmeč. Leto je i sela izgledaju lepa, planinska. Svuda je okolo zeleno, miriše poljsko cveće. Videsmo i prilično stoke.

Gotovo čitava sela izlaze nam u susret. Bio je već prvi mrak kad sam sa grupom došao u selo koje je predviđeno za naš boravak. Omorina je. Jedva se probija tihi povetarac... Razmeštaju nas po kućama. Mene smestiše sa desetinom ranjenika. Nikoga ne poznajem. Među ranjenicima primetih druga bez obadve ruke. Reče mi da je iz Prve proleterske. Mlad je, nejak, iscrpljen, umoran.

... Večera. Jedna od omladinki ga hrani. Daje mu zalogaj po zalogaj, a on gladan. Teško ga je nahraniti.

Valjda mu neprijatno što ga devojka hrani, reče joj:

— „Drugarice, biće dosta za noćas. Ti se već umori". Ona se zacrvene i stidljivo odgovori: — Druže, samo ti jedi, ništa meni nije teško. Zaslužio si, napatio si se.

Videsmo joj dosta krupne suze kako se otisnuše niz punačko i belo lice. Plakala bi ona još, ali se stidi, a verovatno se boji da će drug videti i da će ga suza uvrediti. Na kraju večere, iz nedara izvadi jabuku, pa mu je tutka, sve krišku, po krišku...

Kakav ovaj borac izgleda? Bled, mršav, bez obadve ruke. Kao da kapi krvi nema u njemu. Na glavi mu kapa, ispod koje vire kudravi pramenovi kose. Pravilne crte lica i lepe crne oči. Divan mladić!

— Umorio me je rat, i ostadoh bez ruku — reče devojci. A ona je mlada. Ranjenik upilio pogled u nju. Bila je previše lepa. U njegovoj glavi sigurno vaskrsava izgubljena mladost. Devojka mu za utehu priča: — Ovde ćeš naći svoje majke i sestre...

Devojci pri ustajanju pade marama. Borac se saže da je podigne. Zarumene se, ili se to bar meni učini. Seti se valjda da nema ruku. Devojka uze maramu, zajeca i pobeže. Borac ostade tužan i dugo je gledao u vrata

kroz koja je devojka nestala. O, kako mi je bilo teško! Ujutru je otišao drugim pravcem. Nisam mu ime zapisao i nakad ga više nisam video. Da li je ostao živ, ili je u nekom boju poginuo, nikad nisam saznao.

... Posle večere svuda po kućama čuli su se žagor, veselje i pesma. Kasnije su došle neke starije seljanke da nam rane operu. Bilo nam je teško, ustezali smo se. Svaka je od ovih divnih majki našla poneku blagu reč za nas.

Nekoliko provedenih dana u ovim glamočkim selima delovalo je kao osveženje. Osećali smo se daleko bolje. Nismo se snebivali i ustezali. Zapravo, ponašali smo se kao da su to naša sela i naše porodice.

— Ja ne znam kako su se seljaci osećali. Sutradan sam se već uverio da su daleko siromašniji, negoli sam to u prvi mah pomislio i da stvarno u mnogo čemu oskudevaju. Gotovo svako domaćinstvo je bez soli, a retko u kojoj kući ima petroleja. Nameštaj u kućama je jako slab, a i ono što je bilo čaršava ili ćebadi, dali su već nama. Bi nam teško kad čusmo seljaka: „Pa, brate, šta hoćete od nas? Samo jednu kravu imam. Uzmi ako hoćeš zakolji i mene i nju. Četvoro dece imam, a godina ratna, nerodna. Već sam dao sto kila krompira, dvadeset kila žita, tele i dva ćebeta ..."

Primetismo intendanta kako se ravnodušno ponaša i ne bole ga mnogo ove seljakove reči.

A bili su čudni naši intendanti i ekonomi! Često se ponašaju kao da srca nemaju. Možda tako i treba. Nerado ljudi u ovim ratnim danima odvajaju hranu za vojsku. Potrajaće rat ... Kako intendanti čudnovato ubeđuju ljude! Daju im neke priznanice „ćage", i to na svoju ruku. To mu je, druže, potvrda za ono što je dao vojsci. Kad se rat završi, neka naplati. Kad sam jednom i nešto kasnije upitao za ovo jednog od naših intendanata, on mi je jednostavno odgovorio: „Znam ja da to ne vredi mnogo, ali seljak kad dobije „ćagu", kao da mu je nešto lakše i manje gunđa nego obično". Ipak, ubeđivao me je ovaj intendant, „vojsku treba nahraniti. Mi stovarišta i magacina nemamo. Što otmemo Nemcima i što nam ovaj seljak da, to nam je".

Sam u sebi zaključih: I za ovaj posao treba imati posebne ljude.

Spuštamo se prema Drvaru, tom prvom i značajnom ustaničkom mestu Bosanske krajine. Prvo selo na koje smo naišli jeste Prekaja. Rekoše nam drugovi da je to jedno od ustaničkih sela. Selo je u uvali, oivičeno sa svih strana brdima. Učini nam se prilično veliko. Kuće, koliko se to da primetiti, i u ovom selu su paljene, ponovo pravljene, i opet paljene. Vidi se puno novih drvenih krovova kako se bele. Njive nisu baš najbolje obrađene, a ograde su ispreturane. Mada je kraj dana, vrlo malo vidimo stoke i nema mnogo čobana da je doteruju. Dok sam došao u selo, već je bilo puno ranjenika. Doček je ovde izuzetno topao. Ovde važi neki običaj da se sa svakim ljubiš. Kako se obradovasmo kad primetismo na stotine tovara hleba, mesa, kajmaka, sira. Čitave kolone ljudi, žena, omladinki i omladinaca, čak i dece, kao da se takmiče ko će više doneti hrane ranjenicima.

Ovaj poklon zavarava. Na prvi pogled rekao bi čovek da su ove porodice i ovo selo izuzetno bogati. Kasnije smo doznali da su u stvari one odvajale od svoje dece poslednje parče hleba, poslednji kotlić mleka, da bi donele ranjenicima.

Ta pažnja nam je posebno draga. Posle glamočkih sela, kao da smo obikli na Krajinu i već se daleko komotnije ponašamo.

Ponovo je više od pola seoskih kuća ispražnjeno za smeštaj ranjenika. Za razliku od glamočkih sela, ovde su kuće izuzetno čiste, okrečene, bele. U svakoj je sveža slama i preko nje beli platneni čaršavi i dobra ćebad.

Večeras, na moje zadovoljstvo, smešten sam sa lakšim ranjenicima. Samim tim se osećam daleko prijatnije. Šale i smeha je večeras daleko više nego što sam navikao u ovoj sredini. I noćas, kao uostalom i u glamočkim selima, dolazile su seoske devojke i žene da nas posete, da nam kažu toplu i blagu reč, donosile nam vodu i zahtevale da nam operu noge. Mi smo ih odbili, zahvaljujući im na pažnji.

Naša soba sa dva dosta čista prozora i jednim astalom puna je hleba, mesa, sira, kajmaka i lepog kiselog mleka.

Iako smo svi siti i već nekoliko dana se dobro hranimo, neprekidno smo pored bogatog jela.

Primetih jednoga druga, mršava i bleda, kako hleb trpa u torbu. Posmatrao sam ga neko vreme, nastojeći da ga shvatim. Ipak, ne mogavši više izdržati, upitah ga:

— Zašto bez potrebe, trpaš u torbu? Vidiš, niko nam ga neće oteti i imamo ga dosta!

Borac, nezadovoljan mojim pitanjem, mrzovoljno odgovori: — Zlu ne trebalo! Ima danas, a šta će biti sutra? Ti misliš da će narod stalno ovako donositi!

Ne čekajući da ja šta kažem nastavi:

— Druže, druškane, malo se odobrovolji pametnije bi bilo da i ti napuniš torbu dok još ima. Sutra, kad nestane hrane, setićeš se ovih mojih reči i potražićeš moju torbu.

A onda više za sebe reče:

— Svakog gosta, dva dana dosta.

Primetih drugog druga, koji stalno jede, birajući sve masniji i masniji zalogaj.

— Umrećeš bolan, stalno jedeš.

Njemu krivo što ga opominjemo, ljuti se na nas:

— Nagladovali smo se i ja nikako da se najedem. Lepo je, drugovi, umreti sit. Samo kad se gladi oslobodismo. Drug koji nam reče da je bolničar upozorava nas na posledice koje mogu nastati ako produžimo da ovako jedemo. Nema veće nesreće za stomak od takve ishrane. Možete nastradati, kao od puške.

— Nek me ova puška ubije. Nastade šala i smeh na račun bolničara. Ipak nas počeše boleti stomaci i morali smo se ozbiljno pripaziti.

Kasnije se ustanovilo da je bilo prilično drugova koji su se razboleli.

Noć, lepa, mirisna, letnja, ali zadugo nismo zaspali. Bili smo daleko od fronta, u dubokoj pozadini. Okruženi smo pažnjom ljudi, žena i dece. Siti smo i već se poprilično odmorili. Pričali smo jedan drugome utiske iz minulih dana.

Ujutru je osvanuo dan nešto svežiji i maglovitiji. Odmaramo se. Ne preti nam opasnost od avijacije, mada neprijateljski avioni neprekidno bištu našu slobodnu teritoriju. Obavešteni su verovatno da je bolnica proleterskih

brigada u pokretu. Za svaki slučaj, na svim obližnjim brdima postavljamo osmatrače. Kretanje u većim grupama nam je ograničeno.

Jutros ne primećujemo onoliki broj seljaka kao juče. Na konjima koji pored nas prolaze primetismo pune džakove brašna, hleba i mesa. Intendant bolnice, sa još jednom grupom drugova, tera čitavo krdo ovaca. U prolazu nam reče da su to sve seljaci dali dobrovoljno.

— Rekoh li ti, druže, ironično procedih, da ne trpaš hrane bez potrebe.

— Neka, neka, progunđa drug, nije zgorega, dobro je kad se ponešto i u torbi nađe.

Dan nam je prošao u odmoru, brzo i nečujno. Kad se spustila noć, bilo je veselo. Iz svake kuće orila se pesma. Odmorili smo se, nahranili i svi mi koje nas ne tište bolovi smo prirodno veseli i raspoloženi.

... Iz kuće gde su smešteni teški ranjenici probija se jača svetlost. Večeras, reče mi jedan od drugova, nabrzinu, operišu jednu drugaricu. Moraće joj amputirati nogu.

— Znaš li je, druže? — više ga slučajno upitah.

— Znam. Istina ne baš najbolje — procedi drug. Iz Druge je proleterske. Ranjena je pri prvom naletu na Kupres, u Zlom Selu... Upoznao sam se sa njom na onom našem šestodnevnom maršu, znaš, primiče mi se bliže — u našoj najvećoj gladi dala mi je parče hleba od zobi. Smilovala se, šta li? — A bio sam mnogo gladan, jadan i iscrpen. Video sam, to joj je bilo poslednje parče. Verujem da je i sama bila gladna. Dobra duša... Kasnije sam se nekoliko puta sa njom susreo. Svaki put kad smo se susreli, rekli smo po neku lepu reč. Ona je bila težak ranjenik. Rekla mi je da se zove Bojana. Sinoć, kad smo došli u Prekaju, slučajno podigoh šinjel sa jednih nosila. Na mene se nasmeši ona. Poznao sam je. Pomilovao sam joj čelo. Ona potraži moju ruku, čvrsto je steže i reče mi da će sutra biti operisana... Od sinoć mira nemam. Moram ići da čujem kako je operacija uspela.

... Kasnije smo doznali da amputaciju nije preživela. Umrla je u Prekaji. Na sahrani sam bio zajedno sa mojim drugom. On je drhtao, bledeo i samo imao toliko snage da proslovi: — Laka ti zemlja, drugarice!

Kretanje po selu bilo nam je ograničeno. Najstrože nam je zabranjeno da sami, na svoju ruku, nešto uzimamo od seljaka. Prestali su obilati pokloni. Nema više voća i hrana je sve monotonija. Nismo gladni. Na žalost, jedna grupa nedisciplinovanih i već oporavljenih drugova zalazila je u kuće i tražila hrane, a neki su čak i sami uzimali. Danas je zbog toga održan partijski sastanak. Bilo je oštrih reči, prekora, pa čak i predloga da se zbog takvih postupaka neki drugovi streljaju. Sve se, na kraju svelo na kritiku dvojice drugova koji su kažnjeni strogim partijskim ukorom.

Peti dan smo u Prekaji. Većina nas se dobro oseća. Počeli su politički časovi. Redovno održavamo partijske sastanke. Dali smo već i jednu kulturnu priredbu. Znam da sam bio u horu, a poznato mi je da sluha nemam. Verovatno sam odudarao od ove ekipe. Srećom, više sam ćutao i samo otvarao usta, te je sigurno naš horovođa mislio da i ja pevam. Ne mari. Svašta čovek proba.

Večeras, negde na kraju sela, čula se lepa pesma. Znali smo da to ne pevaju ranjenici. Nas trojica, koji smo se u Prekaji upoznali, odlučismo da pođemo i vidimo ko to peva. Noć puna zvezda i mirisa. Kretanje je noću bilo strogo zabranjeno. Znake raspoznavanja nismo znali. Moramo ići — bio je uporan drug iz Druge proleterske. Prepirali smo se, nećkali, računali, ipak smo otišli . . .

Išli smo jedno vreme putem, pa kad smo primetili patrolu, skrenusmo u jednu šumicu. Noć, o kako lepa, topla i mila! Pesma, koja nije prestajala, i dalje nas je mamila, golicala, zvala. Kakvi smo mi to ljudi? Pre mesec dana, pre neki dan, juče, umirali smo od gladi, mislili smo samo o parčetu hleba, a evo danas, evo noćas, jurimo u noć za devojačkom pesmom.

— Šta ti to smeta? upitah samoga sebe. Pa to je lepo, milo, devojačka pesma je draga. Poslušni . . . Kako se samo skladno razleže!

— Da, a tamo na Kupresu, Duvnu, Livnu, Prozoru, tamo se vode teške, krvave borbe i čuje se druga pesma. Sutra ću i ja tamo otići, a noćas, pusti me, čuje se devojačka pesma . . .

— Prošla je patrola, drugovi, sad se možemo slobodnije kretati. Išli smo brzo, gotovo trčali, nošeni neodoljivom željom da vidimo devojke.

Grupa devojaka je i dalje pevala. Videli smo, nismo se prevarili. Na tremu, ispred kuće, bile su četiri devojke. Pevale su, smejale se, bezbrižno se kikotale i jedna drugu zadirkivale. Mesec se preko njih prelivao. Bile su lepe — bele bluze, a duge kose spustile se na grudi. Polako smo se privukli, obazrivo išli, samo da nam ne pobegnu... Stali smo iza jednoga žbuna. Uzalud smo ih milovali pogledom. Bojali smo se da im priđemo. Ne znam ni sam zbog čega.

Era, kako smo zvali druga iz Druge proleterske, bio je najsmeliji: — Smrt fašizmu, drugarice!

Malo se pomeriše, iznenadiše, pa dosta jasno i otvoreno odgovoriše: — Sloboda narodu! Jednostavno i bez ustezanja načiniše nam mesto da sednemo. Mada, očigledno, zbunjene našim dolaskom, ponašale su se kao da im je drago što smo došli.

— Pevajte, drugarice, pesmu vašu volimo. Vaša pesma nas je dovela.

Počele su se smejati, došaptavati, pa posle malo ustručavanja, počeše da pevaju.

Era, naš Užičanin, lepo je pevao. Drug iz Četvrtog kraljevačkog se najviše od nas trojica snebivao, ali kad se oslobodi, poče i sam da peva.

Ređale su se pesme... Ja sam umesto pesme birao dosetke i šale i na taj način nadoknađivao moj zakržljali sluh.

Ali, na nama su se primećivali tragovi rata. Bili smo iscrpljeni, umorni, bledi, daleko od snage...

Ipak zaključismo da je i njima veoma drag ovaj susret. Slatko su se smejale i svaku našu šalu prihvatile.

... Nikakve ozbiljne razgovore nismo vodili. Noćas nam to nije trebalo. Pomalo smo se bojali što smo napustili bolnicu. Ako nas otkriju!? To smo vešto krili da devojke ne primete.

Noć je prolazila brzo, neosetno.

Možda je noćas bilo sanjanja o slatkim poljupcima. Niko zato večeras nije bio hrabar. Znam i sećam se toga da sam jednoj od devojaka, crnpurastoj i lepoj, pomilovao

ruku. Bila je vruća. Zadrhtala je, ustala i pošla na drugu stranu. I ja se pobojah i predložih drugovima da se vratimo. Primetih, Užičanin pomilova dugačke kose lepe plavuše, pa se i on uplaši i zamoli je da mu oprosti. Kraljevčanin je ćutao. Da li je i on nešto slično uradio, nisam video.

Ipak, to je bio samo susret mladih u jednoj tihoj, letnjoj, ratnoj noći.

Na kraju dobili smo lepe peškire, jabuke i napunili džepove orasima.

Rastali smo se, onako kako je jedino i bilo moguće, tiho. Obećali smo im da ćemo opet doći. Kad čujemo pesmu, eto nas...

Sutradan uveče, uzalud smo osluškivali. Pesme više nismo čuli. I drugu i treću noć i sve dok nismo napustili Prekaju, uzalud smo se okretali da čujemo pesmu... Nje nije bilo... Devojke su otišle na radnu akciju u Saničku kotlinu...

Sretao sam se i dalje sa drugovima. Pričali smo i živeli za tu noć. Ipak smo ćutali. Nikome ništa nismo kazali...

... Hrana je sve slabija. Počele su i kiše, mada je još leto. Ovde, kažu, često kiše padaju. Planine privlače...

Ovih dana smo čuli podrobnije podatke o teškim borbama koje su naše jedinice vodile za Kupres. Pristižu i novi ranjenici. Izgleda da smo imali mnogo žrtava. Francetićeva ustaška legija, potpomognuta Nemcima, nastojala je po svaku cenu da zadrži grad. Naše naoružanje je isuviše slabo za kupreška utvrđenja. Čuo sam i o mojoj četi. Poginulo je dosta drugova. Poginuli su Petar i Stevo Lubarda, moji drugovi iz sela, momčići. Petar je imao devetnaest a Stevo dvadeset godina. Petru je poginuo i brat Božo u Zelengori pa je majka ostala samohrana, tužna, bez sinova. Čuo sam da je poginuo Đuro Petrović,[1] ponos Druge čete, Prvog bataljona, Četvrte proleterske, taj junak i nezamenjivi puškomitraljezac, ta neustrašiva grdosija. On je uskočio u grad i tukao se ceo dan. Naše su snage odstupile, ostao je sam sa svojim pomoćnikom Petrom Lubardom u ogradi jedne tvrde zgrade i tukao se dok je

[1] Proglašen za narodnog heroja.

mogao i imao metaka. Zapravo, poginuo je samo onako kako je i mogao poginuti. Setih se njegove dece, oca, porodice. Sve je sa njim iz sela otišlo i sve se rasulo, nestalo.

Obuzela me je seta, razmišljanje. Bi me pomalo sramota samoga sebe. Ja ovih dana o devojkama mislim, a drugovi ginu...

... Noćas sam tužan, pretužan. Ne volim da razgovaram. Sve su mi pred očima mrtvi drugovi. Vidim ih u selu, u koloni, u maršu, u zasedama, jurišima, u onim besanim noćima i snežnim olujama. Nikako da mi san dođe. Likovi i živih i mrtvih drugova mi titraju ispred očiju. Mislio sam o njima, dugo, cele noći... A samo za trenutak bih zastao: — Pa ja mnoge od njih više nikada neću videti. Muke i bol me pritiskaju.

... Dok smo bili gladni u Cincar-planini, stalno smo se vajkali jedan drugome, hranili se i želeli da se vratimo u brigade. Bilo je pokušaja i bekstva iz bolnica. Sada, kada smo siti, i kada smo čuli o pogibiji drugovi na Kupresu, kao da nam se ne ide u brigade i vrlo malo pričamo o povratku... Još nije kraj rata i suviše rano mislimo o odmoru.

Mislim ja o odmoru. Nije me zato stid. Nisam kriv što sam bolestan. Kad se popravim i ozdravim, eto me opet u četu. Šta se ja to stalno sa sobom prepirem i svađam? Moram priznati, makar je to učestalo, da volim takvu svađu i što mi je dosad pomogla. Svađaju li se sa sobom i ostali drugovi? Možda! Vidim, oni ništa ne pričaju o gubicima u svojim četama. A ipak svi znaju za njih. Sigurno razmišljaju o svojim izgubljenim drugovima.

Neka čudna tišina. Noć odmiče. Prošla je ponoć. Primećujem budne drugove. Ćute. Ćutim i ja.

Ipak će jedan od durgova:

— Poginuše nam drugovi... Treba popuniti čete. Mi smo prezdravili i sposobni za borbu.

Sve se utiša. Niko ništa ne odgovara. Vetar tiho bije u prozorsko okno. Mesec punim sjajem obasjava sobu u kojoj smo nas šestorica.

... Zora nas je zatekla neispavane, umorne. Kao i sinoć, jutros takođe niko nikoga ma šta da priupita. Po svoj prilici svi smo hteli da izbegnemo razgovor o četama.

Sunce se svojim zracima sjatilo na Prekaju. Retko je koji dan otkad smo došli bio tako topao...

Naređeno nam je da postrojimo bolinicu. Dok sam išao na zborno mesto, razmišljao sam o tome da nas verovatno pozivaju natrag u čete, bataljone... Nisam se radovao, mada volim svoju četu...

Bolnica po mnogo čemu izgleda pokisla, slomljena. Mnogo je u njoj teških ranjenika. Došlo ih je dosta sa Kupresa. Izgleda daleko strašnija, nego prethodnih dana. Rekoše nam da je hirurška ekipa celu noć vršila operacije. Na nosilima se primećuju crveni zavoji, a ispod njih jasno se vidi krv.

Teško nam je. Namerno izbegavamo da ih pitamo iz koje su jedinice. Vazduh težak, sparan...

Postrojavanje je trajalo nešto duže i više nego obično. Kolona je mnogo duža, nego kad smo dolazili u Prekaju. Jasno mi je da se spremamo za pokret i da nema ni govora o nekakvom povratku u brigade.

Pokret... Obradovasmo se, iako nam je, valja priznati, bilo lepo u Prekaji. Seljaci sa kojima smo se za ovih nekoliko dana sprijateljili ispraćaju nas. Izgleda da im je žao što ih napuštamo. Ne znam zbog čega. Nismo im baš mnogo dobra doneli. Uzmimo samo to: da su nas više od nedelju dana hranili, i to ne deset ili dvadeset, već nekoliko stotina ranjenika. Stalno su bili izloženi opasnosti od neprijateljskih aviona. Da zlo ne čuje, ako sutra dođu Nemci u njihovo selo i doznaju da je ovde bila bolnica proleterskih brigada, ponovo će im kuće, i po treći put, popaliti. Možda je seljak o svemu ovome razmišljao!

Krenuli smo. Sunce je pržilo. Milili smo, zastajkivali. Iskreno rečeno, žao nam je bilo napustiti ovo prekrasno selo i ove divne porodice.

Spuštali smo se prema Drvaru. Poznato je već svakome našemu ranjeniku da je to ustaničko mesto. Neki su više hvalili Kozaru — tu famoznu planinu gde su se vodile dosad najkrvavije borbe u našoj narodnooslobodilačkoj borbi. No, svejedno, i iz jednog i iz drugog kraja se već stotine boraca nalaze na raznim ratištima, u mnogim našim četama, bataljonima i brigadama.

Mi smo se već u ovom pokretu sreli sa Prvom krajiškom brigadom. I ona je bila dobila zadatak da napada

Kupres. Ta brigada je čedo Krajine, njen prvenac. Oslobađala je gradove, sela, napadala pruge i rušila neprijateljske vozove. Bila je u obručima, probijala se iz nemogućih situacija, izvlačila se i ponovo prelazila u ofanzivu. Prijedor je važio kao čvrsto nemačko-ustaško uporište. To je bio centar iz kojega su kaznene ekspedicije išle u razne pravce Krajine, razume se paleći i uništivajući ovaj divan, slobodarski narod. Prva krajiška zauzimala je ovaj grad i, bar delimično, kaznila neprijatelja. Pričali su nam drugovi da je ona zaplenila dosta oružja, hrane, odela...

Krajiški borci su lepo odeveni. Zavidni smo, iako nam je u duši bilo drago videti zdrava, obučena i naoružana druga.

Dan postaje nešto lepši, svežiji. U dubokoj smo pozadini. Nigde se ne čuje pucnjava, i topovi su umukli.

Put se otegao, čitav dan smo na maršu. Od fronta sve se više udaljavamo.

Susretoše nas neki kuriri i rekoše da nam se u Drvaru priprema veliki doček...

Na putu nam umreše još dva druga iz Druge proleterske. Kao u inat, najviše umiru borci iz ove brigade. Niko im imena nije znao. Sećam se, kad sam naišao, primetio sam dve velike humke. Na dasci zabodenoj duboko u humku crvenom bojom bilo je ispisano: „Nepoznati borci iz Druge proleterske". Ljutio sam se. Valjda ima neko iz ove bolnice ko ih je poznavao. Možda su to novi borci i usput, na poznatom dugom maršu ove brigade, priključili joj se. Nigde u blizini nije bilo kuće. Boju će oprati kiša. Ostaće humke, iz koje će trava izrasti... Mnogo sam razmišljao o ovim nepoznatim borcima. Nisam ih video. Možda je i bolje. Ipak mi je teško... Zastadoh pored svežih humki. Ništa nisam mogao reći. Uzeo sam parče zemlje i bacio na sveži grob. Pored staze na putu Prekaja — Drvar ostala su dva nepoznata groba. Ostajemo pored puteva — rasipamo grobove...

Ugledasmo Drvar. Kako se beli i kako nam lepo izgleda! Ugledasmo i zastave koje se lepršaju. Masa sveta se talasa u gradu. Očekuju nas. Spremaju nam doček. Čoveku srce zaigra. Postadosmo veseliji...

Nikakvo nije čudo što se posle ovih dočeka osećamo ponosniji, drukčiji. To je priznanje i našoj borbi i nama

samima. Zahvalni smo ovom narodu. Rekoh, dosta glasno:

— Teško će nam se ukazati prilika da mu ovo vratimo.

Grad je bio svečano okićen. Na svakoj kući su se lepršale crvene zastave. Na ulazu u grad velika parola: Dobro nam došli — heroji. Osećajte se kao u svojoj kući. Živeo Tito. Živele proleterske brigade! Bratstvo i jedinstvo, garancija svih pobeda!...

Parole su lepo ispisane. Neke su na platnu, a daleko ih je više na čistom belom papiru. Svuda se primećuju nacrtane velike crvene zvezde, po zidovima, trotoarima, ledinama, drveću. — Druže, ovo je grad! Pogledaj! Ulice su besprekorno čiste. Kuće okrečene i spolja i unutra. Naroda je bilo puno, ceo trg prepun. Pevali su nam, ljubili nas. Ovde, u ovom narodu, nema ni trunke sumnje u ispravnost naše borbe. Nema ovde kolebanja i panike, a tek je početak septembra 1942. Ipak je ovaj susret najsrdačniji, najdublje sa nama povezan. On je do suza dirljiv i, ako bi se tako moglo reći, do kraja i bez rezerve iskren.

Uveče, a noć je brzo došla, na otvorenoj pozornici, u centru grada data je zajednička priredba: govorilo se, pevalo, veselilo. Trajalo je to toplo i iskreno slavlje sve do prvih jutarnjih časova.

Na štakama, cestom, išli su ranjenici. Izmešali se sa omladinom. Jedna žena ljubi crvenu zastavu ispod koje sedi nekoliko teških ranjenika.

A tamo, u kućama i dalje od centra grada smešteni su nepokretni ranjenici. Slučajno uđoh u jednu od tih kuća. Na podu lepa čista slama, pokrivena belim čaršavima. Na njoj leže tri teška ranjenika. Tu su četiri omladinke. Nisu pošle na priredbu, ostale su kod njih. Čovek najstarijoj najviše ako bi dao osamnaest godina. Baš kad sam ja ulazio, devojke su ranjenicima prale rane. Ranjenici se snebivaju, stide se.

— Ništa, druže. To treba oprati.

I mene samog dirnu pažnja ovih devojaka. Borac se okreće i čini napore da golotinju sakrije.

Zastideh se i ja, i brže-bolje izađoh.

— Koliko je snage u ovim devojkama! Bio sam im zahvalan...

U Drvaru smo se kratko vreme zadržali. Samo dan-dva. A onda su nas rasporedili u razna drvarska i petro-

vačka sela. Bio sam određen u Skakavac, selo ispod Grmeča, u petrovačkom kraju.

Put od Drvara do Petrovca i dalje je bio veoma naporan. Išlo se cestom, ravnicom, brdima. Sretali smo se sa seljacima, kuririma, čobanima. Svako bi zastao i rekao blagu, toplu reč. Svi su znali ko smo i da smo proleteri.

Vreme je i dalje lepo, sunčano i veoma toplo. Kolona koja se kreće prema petrovačkim selima je veoma duga, možda izgleda duža i zato što idemo nekim strmim vijugavim stazama. Ranjenici su ponosni. Pokušavam na odmorima, koji su duži od običnih, da nešto od tih utisaka sredim, saberem i zabeležim. Na žalost, mnogo ih je i dosta mi značajnog promiče nezabeleženo. Posebno imena i krajevi, susreti i ljudi. Pokušavam dok su mi stvari sveže da ih po sećanju dopunim . . .

Kao da su mi i sad, posle dvadeset pet godina, ispred očiju one divne majke, deca, devojčice i sav onaj svet koji poslednje parče hleba odvaja za nas, koji poslednju kap mleka daje ranjenom drugu. Ili, pak, oni čobani, deca koja skupljaju šumske jagode za ranjenike i prazne svoje torbe da bi ranjenik bio sit. Doček u Krajini bio je spasonosan, odlučujući za stotine i hiljade drugova. Zapravo, Bosanska krajina se s pravom može nazvati u drugoj polovini 1942. majkom naših ranjenika hraniocem, prihvatilištem. Koliko znanih i neznanih porodica, očeva, majki, omladinki i omladinaca su nas nosili, previjali, hranili, a sami su bili gladni. Danas, posle dvadeset i pet godina, kao da vidim one ljude, one kolone onaj doček u Glamoču, Drvaru, onu Prekaju i seljaka koji na svojim mršavim leđima nosi ranjenika.

Znam i sećam se, na zadnjem maršu naše kolone, negde tamo pored Oštrelja, volovi su zastali. Nisu ni oni mogli tegliti. Da li im je bio težak teret, ili su i sami bili nemoćni i gladni?! Ranjenici, i pored toga, nisu ostali na putu. Uprtili su ih umorni i izmučeni seljaci. Ništa im nije smetalo što su ranjenici bili iz okoline Čačka, Valjeva, Šapca, Nikšića, Trebinja, ili Kragujevca. Nosili su ih, posrtali i padali pod teretom, ali, ipak nosili. Ranjenici bili su — njihovi drugovi, njihova deca, njihovi najrođeniji.

Kao da i danas čujem seljakove reči: — Samo se ti, druže, drži. Nećeš pasti.

Borac škripi zubima, bolovi ga pritiskaju. Tiho, molećivo kaže borac: — Težak sam, pretežak, ove nesrećne kosti su teške...

Seljak je bio mršav, bled, neobrijan, gotovo bosih nogu, slabo obučen. Moglo mu je biti nešto više od četrdeset godina. Ranjenik je bio mršav, kao skelet. Bez jedne je noge. Još mu je rana krvarila. Lepo su se videli tragovi krvi po seljakovim belim gaćama...

— Okrvarih te, druže! izvinjavao se ranjenik.

— Ništa ne smeta. Žao mi je samo tvoje krvi, kako da je zaustavimo!

Kao da i sad vidim seljaka kako skida svoju platnenu košulju da ranjeniku ranu previje. Kao da mu vidim ona mršava, gola leđa. Kad je privezao ranu, seljak ponovo prti ranjenika i svrstava se u kolonu.

Sunce pripeklo. Nigde ni kapi vode. Neko jače jaukne. Neko druga teši...

Za mene je to bio poslednji marš ispred nešto dužeg boravka u Skakavcu. Ni ovaj marš nije prošao bez mrtvih. I to sam zapisao.

Cesta prašnjava, krivudava. Zemlja tvrda, ispucala. A seljaci polako spuštaju ranjenika. Boje se da ga ne povrede... Polako, prvo se spuštaju na kolena, a kasnije sedoše... Ranjenik kao da ništa ne oseća. Oni se uplašiše: u njih su gledala dva staklasta, ukočena oka...

— Druže! Ništa nije čuo. Pipaju ga, još je bio vruć...

— Druže, drugovi, obraćaju nam se. Umro je.

Nas nekolicina zastadosmo. Seljaci su bledi, drhtali su i reči nisu mogli reći. Na nosilima je ležao mrtav drug. Možda su ga dugo tako mrtvog nosili...

Seljaci su kopali grob. Zemlja tvrda. — Dizala se prašina. I za ovog druga nismo znali iz koje je jedinice.

Seljaci su pored groba plakali. A mi smo navikli, tvrdi... Seljaci su se vratili u svoja sela, a mi smo požurili da stignemo kolonu. U tvrdoj zemlji ostao je drug...

... Bili smo ispod Oštrelja, odakle se lepo vidi Petrovačka ravnica i Petrovac. U Petrovcu su već bile bolnice i manje nas je naroda sačekalo nego u Drvaru. Teži ranjenici su upućeni u obližnja sela Driniće i Suvaju, a mi lakši u dalja sela, prema Grmeču.

Selo se zove Skakavac. Ima dvadesetak kuća i osnovnu školu. Nas je dvadesetak. Primetismo siromaštvo ovih ljudi. Smestili su nas u četiri napuštene kuće.

Kuća u kojoj sam i ja, sa još tri druga, mala je napravljena od dasaka i oblepljena zemljom. U jednom uglu uzidana peć, a u drugome mali otvor sa staklom. Pod je nešto čišćen, mada dosta prljav. Na njemu slama i neko platno za koje nismo mogli utvditi kakve je boje. Soba je dosta mračna. Osvetljenja za noć nema. Znači, bićemo prinuđeni da sa prvim mrakom legnemo.

Ovde treba da ostanemo desetak do petnaest dana. Jedna žena pred noć nam je donela mleka i kačamaka. Bili smo tužni, kao da smo izgubljeni i od svakog napušteni. Ništa nismo razgovarali. Sutradan bi nam krivo što bar ženi ne zahvalismo na večeri, a bila je ljubazna.

U dubokoj smo pozadini. Ništa se ne čuje. Za nesreću bez knjiga smo. Pušači su bez cigareta. Nemam uopšte papira.

Kroz selo protiče potočić. Sam sam otišao da noge operem. Uplaših se. Bile su crne, ispucane, izubijane. Kako mi dobro dođe ova studena planinska voda.

Nigde niko se ne primećuje. Uplaših se ove tišine, ovog odmora i jedna suza, koja se dugo lučila u oku, otkotrlja se niz lice i izgubi . . .

Vratio sam se u kuću. Drugovi, sa kojim sam se tek upoznavao, bili su budni. Na žalost, prezimena im nisam zapisao, a sva trojica su bila vrlo interesantne ličnosti. Oslovljavali smo se sa rođače. Oni su bili Srbijanci, a ja Crnogorac.

Jedan od „rođaka", koliko se sećam, bio je rodom iz Užica i zvao se Vojo. Videći me tužnog, reče mi da ne idem sam i da ne lutam. Drugi „rođak", Milivoje iz okoline Kragujevca, borac iz Prve proleterske, nešto je raspoloženiji, poče da nas uverava, kako je ovo prolazno, kako nam je potrebna tišina i odmor.

— Dosta sa pridikama — osorno ga prekori treći „rođak", iz okoline Valjeva, borac iz Druge proleterske. Ja bih, reče on, danas najradije išao u brigadu. Samo da mi je znati gde se nalazi. Nek u njoj umrem. Nek sa mojima budem. Dosta mi je i tišine, i pažnje i divljenja. Ako ovde

i umrem, niko mi groba neće znati. A stvarno je više ličio skeletu, negoli čoveku.

— Vrlo važno i ako ti se za grob ne zna. Koliko smo bezimenih grobova pored puta ostavili.

Svi zaćutasmo. Sve nas jednako mori tuga.

Zašto sam tužan? Sanjao sam danima, noćima, već godinu, kad će doći vreme da se odmorim. Mesecima sam po putevima spavao. Šibale su me kiše i planinski vetrovi, gazio sam duboke snegove, smrzavao se. Kuću mesecima nisam video. Jeo sam korenje i planinsku travu... Danima sam bio bez hleba. A danas? Spavam u čistoj slami. U kući sam. Dobro se hranim. Daleko sam od borbe, u potpunoj tišini. Drugi se o meni brinu. I opet sam tužan. Stvarno, ne znam zbog čega, ili, u najmanju ruku, nije opravdano što se tako ponašam.

Dani su nam veoma sporo prolazili. Vesti sa frontova smo retko dobijali. Brzo se oporavljamo.

Izgleda nam da je naš dolazak u ovo siromašno selo sve veći teret za ove seljake. Ovde je svaka porodica zadužena da hrani jednog ili dva ranjenika. Međutim, ni sami nemaju hrane, čak ni potreban minimum da decu prehrane...

Prvih dana hrana nam je bila dobra. Kasnije, što je bilo i razumljivo, sve je slabija. Imam utisak da jedva i mi i oni čekamo dan da se rastanemo. Sad nam već ne donose hranu — sami po nju idemo. Sve češće smo počeli dobijati posni krompir, kupus, ili pasulj...

... Srećom, danas nam je počela stizati hrana iz Saničke kotline. Tamo, kako smo obavešteni, u napuštenim ustaničkim selima radi preko dve hiljade omladinaca i omladinki kako bi izvukli letinu i preostalu hranu. Počesmo dobijati voće, pekmez. Organizovali smo zajedničku kuhinju. Brzo smo je proširili na čitavo selo. Zapravo, morali smo seljacima odvajati od našega sledovanja, jer nemaju hrane. Svu su je na nas utrošili. Sad su i oni nama zahvalni i nije im drago kad su čuli da ćemo uskoro morati ići i napustiti njihovo selo.

... Život se počeo normalizovati. Postepeno navikavamo na samoću. Počeli smo dobijati knjige. Ja sam se naročito obradovao kad mi je Đoko Avramović, moj drug, takođe ranjenik iz Suvaje, poslao papira.

Razvili smo politički i kulturni život.

Kasnije smo svaku noć organizovali kola i posela. Mi sami, između nas. Mladića i devojaka nije bilo u ovome selu. Otišli su, ili na radne akcije, ili u brigade.

... Posećivali su nas seljaci, stariji ljudi i žene.

Obaveštavani smo da su već iz drugih logora raspoređeni ranjenici i bolesnici u jedinice. Čuli smo da ih najviše ide u komande mesta i da se retko vraćaju u svoje matične jedinice.

Ima nas koji bismo želeli da se vratimo u svoje jedinice, a ima i onih kojima se nikud ne ide.

... Od jutros se rano peremo i čistimo. Očekujemo dolazak nekog iz Vrhovnog štaba, koji treba da nas rasporedi... Samo se o rasporedu priča. Seljaci naslutili da ćemo ići, pa ih je jutros mnogo više nego obično.

Još većina od nas slabo izgledaju. Neki su se tek nešto osvežili. Danas je na mene red da namestim sobu. Daj bože da se i ovog oslobodim! Dosadilo mi je. A uvek kad je nameštam, grde me drugovi. Nije dobro. Neuredno. Zna se: „rođak" je namestio sobu!

Dosta mi je kritike. Pusti čoveka da živi. Može se bez kritike. Nisam cveće. Neuredan sam, ne donosim na vreme vodu. Ne čistim uredno sobu. Ne brijem se i ne pazim mnogo na sebe. Lenj sam, šta li? Imaju pravo drugovi što me grde. Ja se trudim posle svake kritike da budem uredniji...

Sunce se jedva probija kroz prljavo i mutno staklo. Jasno se ipak primećuju oblaci prašine koje sam podigao.

... Čekaju me drugovi.

Čuh gde jedan glasno reče:

— Kuriri!...

Istrčao sam...

II

ODLAZAK U RADNU BRIGADU

1. *Sanica 1942.*

Kad sam došao u Radnu omladinsku brigadu bio sam i veoma iznenađen i oduševljen kad sam video šta je sve u stanju da uradi omladina. To je u stvari bila prva radna omladinska brigada u našem narodnooslobodilačkom pokretu. Njen samopregor, heroizam i požrtvovanje predstavljali su onu neraskidivu sponu naroda i naše Narodnooslobodilačke vojske. Područje Saničke kotline, izuzetno bogate, bilo je napušteno. Ustaše su seljake ili pobile, ili povele sa sobom. Ostale su bogate njive, neobrano voće, stoka, živina. Trebalo je sve to sakupiti i izvući za našu vojsku i ranjenike proleterskih brigada, koji su upravo bili stigli na teren Bosanske krajine. Za dva meseca, koliko je trajala ova akcija, omladina Bosanske krajine je izvukla sve što se moglo izvući i pri tom pokazala vanrednu hrabrost i požrtvovanje. Gotovo za čitavo to vreme preletali su neprijateljski avioni, bacali bombe na nezaštićenu omladinu, ili su na nju nasrtale neprijateljske snage iz pravca Sanskog Mosta. Bilo je ranjenih i mrtvih omladinaca. Kasnije sam saznao da se pretežan broj ove omladine priključio našim borbenim jedinicama.

Dođe kurir i saopšti nam da cela naša grupa ode do komande mesta. Tamo nas čeka drug iz Vrhovnog štaba. Bilo nam je jasno da nam predstoji raspored. Gotovo svi smo se tome obradovali. A bilo je, istina malo, i onih koji nisu. Ali, nije čudo što su naši želeli da još ovde ostanu. Rat ih je izmorio. Ovde se odmaraju. Ne čuju pucnjavu.

Već mesec dana smo daleko od fronta. Ima drugova koji misle da su dovoljno ratovali, pa čak i takvih koji smatraju da će uskoro biti i kraj ratu. To me lično ne zabrinjava. Čovek je čovek. Voli život, voli da živi i nikakvo čudo nije što mu se ne ide tamo gde je već bio ranjen, bolestan, gladovao, provodio nesane noći, danima spavao na snegu, kiši.

Ima ih koji kažu: „Ostavismo mi svoje čete, bataljone, brigade. Oni ginu, a mi se odmaramo". Šta, zar vole ići da ginu?! Meni ponekad izgleda da ljudi često govore ono što ne misle...

Kupres nismo zauzeli. Imali smo mnogo žrtava. Svakog dana čujemo nove i nove vesti.

U poslednje vreme jako mnogo mislim o svojim drugovima. Volim svoju četu.

Ruku na srce, ipak smo se za ovih petnaestak dana oporavili. Mislim da je prilično nas već sposobno i treba da se vrati u svoje čete. A one, kao što smo obavešteni, na Kupresu su se proredile, desetkovale. Trebamo im...

Usput do komande mesta razmišljao sam o rasporedu. Možda nas zovu da nas rasporede u druge jedinice. E, to ne bih želeo i neću pristati!... Dokle ću ja svoje želje da ističem? Ko me uostalom i pita za želje... Ovo je vojska, rat, revolucija i mora se slušati. Ići ćeš onamo gde bude potrebno. Samo da se vratim u svoju četu.

A ipak, gunđali smo što se nalazimo u ovim zabitim selima. Moramo priznati, bilo nam je lepo. Imali smo dovoljno da jedemo. Spavali smo na čistoj slami i lepe smo pokrivače imali. To je bilo odlično posle naših napora. Osećali smo se ugodno, kao da smo se našli u toplim mekim posteljama.

— Druže, to odosmo — reče mi drug u prolazu.

— Da, odosmo u brigade. Ipak bih rad bio da dođem do moje Prve. I da znaš, ispoveda mi se, od nje se više neću rastajati.

— Ima života i bez brigade — namerno mu dobacih.

— Da, a za koliko... I za koga...

Kolona je mala. Svega nas dvadesetak. Ima nas starijih, mlađih. Razgovor se vodi o brigadi, o kući, svom selu. Ima ih koji prosto pričaju radi priče, da rasteraju setu.

Da, takav je život. Rat i revolucija su pomerili njegove tokove.

Nekima od boraca još rane nisu zarasle. Ipak, gledajući u celini, oporavili smo se; jedriji smo, ispavani smo, brže se i lakše krećemo.

Ivan Milutinović[2], član Vrhovnog štaba, doneo nam je mnogo pozdrava iz brigada. Zatim, je počeo veoma obazrivo: — „Ja znam da je vaša želja da se vratite u svoje čete, u bataljone, u brigade. Svuda gde sam obišao logore takva je želja bila kod svih boraca. I vaši drugovi iz brigada jedva čekaju da se vratite." (Za trenutak, pogledah drugove... opšti tajac) „Međutim", nastavi Ivan, „imamo mi i prečih potreba. Naša slobodna teritorija je ogromna. Mnogo nam treba pozadinskih jedinica, komandi mesta, područja... Tamo ste daleko potrebniji". — Primećujem, neki se od drugova raduju, ali je daleko više nas koji se stvarno ne radujemo. — „Dalje", produži Ivan, „u Saničkoj kotlini bijemo tešku bitku da izvučemo svako zrno žita, svaku voćku, svaki kilogram povrća. Poznato vam je da se tamo nalazi preko dve hiljade krajiških mladića i devojaka. Među vama ima pretežan broj mladih ljudi koji su već stekli ogromno političko iskustvo. Vaša politička pomoć toj omladini biće dragocena. Samopregor i heroizam te omladine ravan je junaštvu u operativnim jedinicama. Poznato vam je kroz kakve smo teškoće i kroz kakvu glad prolazili. Uzimamo samo naš poslednji marš: šezdeset dana borbi, marša, gladni, a ni parčeta hleba, ni pregršti brašna. Danas smo već ogromna vojska. Imamo prostranu, slobodnu teritoriju. Uz to za našu nesreću broj teških i nepokretnih ranjenika se ne smanjuje. Naprotiv, sa našim daljim operativnim dejstvom njihov će se broj sve dalje povećavati. Mi smo dužni da im bar u ovim uslovima obezbedimo parče hleba".

Reči druga Ivana su bile teške kao malj. Bio je jako ubedljiv. Ipak grupa nas povika uglas:

— „Ivane, druže, pusti nas u naše brigade! Ako veruješ, sanjamo svoje drugove, danima, noćima".

— Ne!, odlučno odgovori Ivan. Vi ste svi članovi Partije i morate ići tamo gde ste potrebni Partiji.

---

[2] Narodni heroj, poginuo 1944. na Dunavu kod Beograda.

Znači, pomislih, ovde nema šale. — Druže Ivane... nije sačekao da dovršim misao: — Vi mladići, obraća se nama u jednoj grupi, idite u Saničku kotlinu. Tamo ćete se kratko vreme zadržati, petnaestak, dvadesetak dana, a onda ćemo vas rasporediti na druga mesta.

Intimno, nismo se oduševili novim rasporedom.

Bilo nas je četvorica koji smo upućeni u omladinske radne brigade.

... Put od grmečkih sela, pa sve tamo do Saničke kotline, vodio nas je preko Grmeča. A Grmeč, sad tek videsmo, golema planina. Slabi su u njemu putevi, bezvodan je i dosta smo uložili napora dok smo ga ostavili za sobom. Napori su nam bili utoliko teži što se još nismo potpuno oporavili od zadobijenih rana i iscrpenosti u Trećoj ofanzivi...

— Ulenjismo se, reče suvonjavi drug.

— Da, dodade Vojo, Igmanac iz Prve proleterske. Taj Vojo bio je mladić iz okoline Kragujevca. Svi smo ga zvali Igmancem po velikom maršu Prve proleterske zimus, u onom strašnom prelazu preko Igmana. U tom maršu izgubio je prste desne noge. Čopav je i teško se kreće. Očigledno, nije više za borbene jedinice. Treći moj saputnik je ćutao. Njega su zvali Sveto, a bio je iz Treće sandžačke bigade[3]. Inače Sveta nam je celog puta pričao o svom bratu i tugovanjima za brigadom...

—Da pobegnem. Da odem u svoju brigadu... Što god dalje odmičemo sve je tužniji. Odjedanput, kao da ništa do sad nije govorio:

— Znate li, drugovi, gde se nalazi Treća?

— A zašto?, upita Igmanac.

— Ništa, tek ovako, kad mi ne možete pomoći...

— Naše su brigade onamo gde puca, mrzovoljno mu prebaci suvonjavi Žika.

Odosmo mi daleko od svojih brigada. Nikad više na front. Uzalud nas Ivan ubeđuje da se front nalazi u Saničkoj kotlini.

Čini mi se, sva četvorica tugujemo za svojim četama i nerado smo išli u Saničku kotlinu. Pa ipak smo išli, trebalo je zadatak izvršiti.

---

[3] Na žalost i pored petnaest dana zajedničkog boravka nisam im zapisao prezimena. Sa ovim drugovima nisam bio u istoj kući u Skakavcu.

— Šta ćemo mi tamo raditi?! Slabi smo, nemamo snage. A ako si na frantu, moraš biti u borbenom stroju. U ovome ratu, sve se mora primerima dokazivati. Znate pravilo u brigadama: kad dobiješ nove borce, sa njima moraš ti prvi u borbenom stroju se naći. Mi smo stariji borci i moramo biti u stroju. A za kosidbu, vršidbu nemamo snage...

Zamislismo se. Pobojasmo se. Nemamo fizičke snage. Nešto iz neznanja, a daleko više zbog iscrpljenosti, dođe mi teško kad pomislih na srp, kosu, izvlačenje bremena, berbu kukuruza...

Negde pred noć stigli smo do sela Bravskog. Učini nam se da nema više od dvadesetak kuća. Po prvom utisku vidi se da je u ovom mestu bilo lepih seoskih kuća. Sada se jasno primećuju goli čađavi zidovi... Doznali smo da su Nemci i ustaše ovo selo već nekoliko puta harali i palili. Bi nam jako teško kad u nekim napuštenim kućištima primetismo da su ptice napravile gnezda. Izgleda da su kuće koje su bliže planini nešto manje paljene.

Putem kojim smo išli bilo je živo. Išle su omladinske kolone... Omladina izvlači žito. Škripe seljačka volujska kola. Primetismo veći broj omladine koja na leđima nosi žito, pekmez, voće. Očigledno je veći broj omladinki. Učiniše nam se neverovatno mladi, bolje reći deca. Pokušavali smo da razgovaramo. Odgovor je bio jako škrt. Svakome se žurilo. Koliko smo mogli primetiti, ovde je vanredna disciplina i sve je organizovano u desetine, vodove, čete i bataljone.

— Ovo je, drugovi, organizovana vojska, — reče jedan od mojih saputnika.

Složismo se sa njim. Stvarno je ličila na pravu vojsku. Srca nam zaigraše kad čusmo pesmu. Pevalo se o Kozari, Drvaru, Titu, proleterima... Nije čudo što se obradovasmo, mladi smo ljudi i volimo pesmu. Nismo razgovarali sa omladinom. Zapravo, ona je izbegla razgovor. Ipak su nas duže posmatrali. Videli su da smo sa strane. Zagledali su se u one naše petokrake zvezde i dosta čiste puške koje smo imali. Bili smo nekako ponosni, mada stvarno i nismo znali zbog čega.

Zanoćili smo u selu. Svratili smo u prve kuće. Žena koju smo zatekli nije nam se naročito obradovala. Vero-

vatno joj dosadila vojska. Uputi nas u Narodni odbor, pokazujući nam kuću gde se nalazi. U Odboru je bilo živo. Dolazili su svakog minuta ljudi, žene, borci, pitajući i tražeći savete, objave, propusnice. Odbornik, dosta mlad čovek, bez leve šake, zagleda se nešto duže i više u naše propusnice:

— Braćo, proleteri, drugovi! — široko raširi ruke i sve nas redom izljubi.

U Bosanskoj krajini tih dana bilo je posebno poštovanje prema borcima proleterskih brigada. O njima su kružile samo dobre vesti. O njihovoj hrabrosti stvorene su legende, o njima se pričalo kako su snalažljivi, uporni; čak i to da onamo gde se proleterske jedinice pojave, Nemci moraju odstupiti. Računali su da su Srbija, Crna Gora, Sandžak već slobodni i da su proleterske brigade došle da pomognu Bosni u konačnom oslobođenju.

Koliko je god ljudi došlo u Odbor, sa nama se izljubilo. Izgledali smo ponosni i veoma, veoma radosni. Pričali smo seljacima o našim borbama i teškim danima kroz koje smo prošli. Slušaju nas sa posebnom pažnjom. Kad smo im rekli da idemo u Saničku kotlinu, nekako im postadosmo još draži.

Čujemo: „Poslao ih je Tito k nama. Ova sela okolo Saničke kotline smatraju da je zadatak koji je omladina primila i njihov: izvući svako zrno žita, pomoći omladini u velikoj radnoj akciji".

Vojsku treba nahraniti. Pun je Grmeč ranjenika. Od ove akcije, od ovog žita, od ove hrane zavise dalji naši uspesi, dalja borba i sloboda...

„Samo da pogana švapska noga više ne dođe! Da ustaše pobijemo" — reče žena za koju smo saznali da su joj ustaše svu decu pobile. Oči su deci vadili, kolevke rasturali, uništavali im porodice na pragu, kuće palili.

Nije čudo što ovaj narod voli partizane.

Pošli smo na spavanje. Vojo i ja raspoređeni smo u kuću koja je bliže planini. Kod kuće sredovečna žena. Odmah nam je pričala: „Muža su mi ubile ustaše. Krvnici... Prošle godine u zimu. Tu ga ubiše, na moje oči, pored kuće. Nabacivali su mu da je partizan i partizanski kurir... Jadni moj Mijajlo, ništa nije znao i nikakve veze nije imao sa partizanima. Plati, siromah, dobričina, gla-

vom. Srećom kuću nam ne zapališe. Deca nam ostadoše čitava. Troje mi je u radnim brigadama. Bojim se, i tamo je večita borba — hoće Nemci da otmu žito. Svaki put kad sa ovog brda čujem pucnjavu, sirota zadrhtim. A ovo dvoje, pogledajte, tu su kod mene, pored ognjišta...

Čula sam, prostodušno nastavi žena, da su došli Srbijanci i Crnogorci nama u pomoć. Vala im kao braći. Samo da nam ustaše ne dođu! Sve drugo se da izdržati".

Kad smo ženi rekli odakle smo, podiže se i obadvojicu poljubi.

„Grdne rane, imate li majke? Sreće naše, jeste li gladni?"

Dobro nas je žena nahranila. Deca su nam milovala petokrake zvezde, puške i ona nas ljubila.

... Ujutru, pozdravili smo se sa ovom ljubaznom ženom i otišli u Saničku kotlinu. Okolo je svuda tišina.

Bosna je po svojoj prirodnoj lepoti nadaleko poznata, ali stvarno retko je koji kraj u njoj tako lep kao Sanička kotlina. U ovom čistom jutru, u kojemu se ne primećuje ni pramičak magle, priroda kao da se nasmešila. Sve tamo od Sanice, onog divnog planinskog vrela, pa sve dole, gotovo do Ribnika, puno je, plodno, lepo, zeleno. Spustile se bremenite grane voćaka. Zrelo klasje se žuti i po svoj prilici ove godine letina je dobro ponela.

Zastali smo... Kao da se čovek ne može nagledati ove raskošne prirode. Kako osvežava, kako daje nove snage, a naročito nama, posle onih besputnih staza i one surove planinske divljine.

Nigde ne primećujemo kuće, ljude, žene, decu. Nemci su ih poubijali i proterali. Kako smo obavešteni, neke su zavedene seljake prevarom odveli: tobože da će ih partizani poubijati.

Kako tužno i bolno izgledaju napuštena zgarišta! Preostala stoka bespomoćno muče i divlja. Živina, koje je po svoj prilici ovde bilo dosta, gotovo na svakom koraku preleće. Ipak, Nemci nisu uspeli da je pokupe i odvezu. Ponegde se, u porušenim štalama, ili kolibama, još pronađe i poneko bure rakije. Dvorišta su izrovana, a plotovi ispreturani, ili ih je zahvatila vatra, pa se onako nagorela crne. Putevi zarasli travom. Uzalud će ove godine čekati kosce da ih pokose. Po livadama se ne igraju deca. Na proplan-

cima se ne dozivaju čobani. Sva su sela pusta, popaljena...

A polja, očigledno, puna žita, kukuruza. Grane voćaka se spustile i polomile. Sve to treba ubrati, odneti Nemcima ispred nosa. Oni ne smeju ovaj plod odneti! Treba to našoj vojsci, našim ranjenicima, našim ljudima. To su prve misli i prvi razgovori koje smo vodili sa ovom krasnom omladinom.

A tamo gore, levo od Grmeča, Nemci, ustaše. Drže u svojim rukama Sanski most, Vrpolje, rudnik Ljubiju i hoće još da nam otmu i ovo žito...

Što smo se dublje i više spuštali u kotlinu, nailazili smo na sve veća radilišta, kao da je omladine bilo sve više i više.

Tražili smo štab omladinske radne brigade. Tu smo zatekli komandanta Branka Plećaša. Bilo mu je najviše osamnaest godina. Njegovo isuviše izraženo dečačko lice izgledalo je previše ozbiljno. Na kapi mu je bila petokraka zvezda. Na njemu je vojnička italijanska bluza. Malo je zdepast i ne baš velikog rasta. Na nogama mu opanci i suknene čarape. Ima takođe suknene čakšire. Ne primetih da li je na sebi imao košulju. Znam samo to da sam mu video u levom džepu bluze pero i olovku.

Štab se nalazio u jednoj kolibi. Po svoj prilici sami su je omladinci podigli. Verovatno od preostalih, napola izgorelih dasaka. Na sredini kolibe seljački sto i nekoliko starih drvenih stolica. Na stolu raširena karta.

Posle upoznavanja sa komandantom zamolismo ga da nam objasni kartu i teren radilišta.

— Kao što vidite, reče nam ovaj otresiti komandant, na karti je ucrtano celo radilište...

— Pogledajte, onamo na desnoj strani, ucrtano crvenom olovkom, tamo nam je najveće radilište, na nekoliko hektara još nismo požnjeli pšenicu. A ovde, na severnoj strani, nam je vršalica. Radimo u četiri smene bez prekida i odmora. Prema južnoj strani je voće. Ali, teško ga izvlačimo; zato smo prinuđeni da pečemo pekmez... No, i to će, ako uspemo, dobro doći. Ovde, gde vidite kao golu površinu, tu nam se još ne žuri. Tu je, uglavnom, krompir i kupus.

Komandat „legao“ na kartu i razrađuje „ratni plan“ i „taktiku“ svoje vojske...

— Mnogo se radujem što ste došli, nastavi ovaj ozbiljni i odvažni mladić. Nadam se da ćete nam pomoći. Videćete, imamo odličnu omladinu, vrednu, poslušnu, ali nepismenu, nedovoljno obrazovanu i sa njom treba dosta raditi. Da kažem da je politički nedozrela, ne bih bio u pravu. Naprotiv, ona je i te kako zrela... Nadam se da ćete se i vi sami u to uveriti. Ne znam koliko vam je poznato. Imamo ovde krupne zadatke. Sve žito treba izvući, sve voće skuvati, sav krompir izvaditi i kupus pobrati. Sve to valja odneti u planinu, u magacine, u zemunice. Kao što vidite, mnogo poslova. Za nesreću, Nemci nam ne daju mira. Svakog dana na nas nasrću. Avioni nas bombarduju. Imali smo već do sada priličan broj mrtvih i ranjenih omladinaca i omladinki. Vidite, rat se i ovde vodi...

Dok smo mi razgovarali sa komandantom, neprekidno su dolazili i odlazili kuriri. Komandant je slao poruke, odgovarao, davao uputstva...

— Druže komandante, pita jedan kurir, kako da izvučemo žito? Jutros nam nijedna kola nisu došla.

— Na leđa...

— Deset dana naša brigada iznosi žito na leđima. Nema ona više snage.

— Ima, ima — blago se nasmeši komandant Plećaš. — Reci ti tvome komandantu da sam mu poručio nek pronađe još malo snage...

— Druže komandante, Mileva je jutros umrla.

Razvučeno i ozbiljno lice komandanta još se više uozbilji.

— Mileva je iz Suvaje. Bio je to najbolji komandant čete. Juče su nas avioni bombardovali. Imali smo četiri ranjenika.

Pa onda će iz njega progovoriti i prkosni dečak i komandant:

— Uh, kako mrzim avione i te avijatičare! Sve bih ih poubijao, uništio! Ne daju mi da žito izvučem. Ubijaju mi najbolje ljude.

Bio je tužan, pretužan... Posmatrali smo ga i, divili mu se....

— Druže komandante, kazani su nam procureli. Ne možemo voće skuvati.

— Reci komandiru nek nađe ilovače i nek ih obloži...

— I to neće pomoći.

— Pokušajte...

— Druže komandante, na položaju prema Vrpolju od jutros se vodi teška borba i komandant bataljona javlja da jedinice budu u pripravnosti za povlačenje...

Obraća nam se gorko i tužno: — Dana nema kad ne navaljuju. Ginu nam borci na položaju. Bije se bitka za žito.

A Nemci su udaljeni svega desetak kilometara od Saničke kotline... Moramo požuriti. Izvući žito.

Kako kuriri izgledaju? To su mahom devojčice, u tankim suknjicama i često bose. Svi oni znaju svoje dužnosti. Čuli smo ih danas kako raportiraju komandantu krupne, ratne, operativne reči. Komandant ih prima, šalje poruke štabovima, komandama, piše pisma i daje usmena uputstva.

Nešto kasnije, ali još uvek u punoj vrevi naiđe komesar brigade. Bila je to žustra i otresita omladinka iz Martin-Broda. Zvala se Zora Popović. Plava, hitra, okretna. Najviše ako je tada imala devetnaest godina. Kako nam reče, završila je četiri razreda gimnazije i, kad je počeo rat, prestala je sa školom. Počela je rat u jedinicama. Iz brigade su je izvukli i poslali u radne brigade.

— Nećkala sam se, molila da ostanem u vojsci, pa kad nije pomoglo, došla sam u Saničku kotlinu.

Mada je ovde svega mesec dana, nema omladinca ili omladinke koji ne poznaju drugaricu Zoru.

— E, drugovi, a vi proleteri, znači, nisam sama... Evo još boraca iz brigada. Dužnosti... Tražite posla... Ima ga isuviše. Deset je bataljona. U svakom problema... Da, ja sam član Partije. U svakom bataljonu imamo partijsku organizaciju. Ostalo... Sve su manje-više skojevci, nastavlja Zora. Ima ih koji nisu dorasli po godinama da se nađu ovde, ali mi na to mnogo ne gledamo. Dorašće. Razume se, imamo organizovan politički rad. Svakog dana uveli smo obavezne političke časove. Obrađujemo razne teme. Dolaze nam drugovi iz komiteta. Ima stvari koje i improvizujemo, znate nismo vični i ne razumemo ih...

Pre neki dan bili su drugovi Stari, Osman i Slavko.[4] Često naiđe i naša vojska. Svak se bar malo kod nas zadrži.

— Znate, lukavo Zora začkilji na jedno oko, mi smo simpatična vojska. Ne brinite, ne tugujte za brigadama, zavolećete vi ovu vojsku i teška ćete se srca sa njom rastati.

— Malo imamo vremena za odmor. Radi se i po petnaest sati. Dolazi omladini i smena, ali niko neće da ode. Imamo razvijen kulturni život. Dajemo priredbe, skečeve, recitacije.

— A pesma? Ona se ori i na radu i na odmoru. Na žalost, moram vam reći i to, veliki je procenat nepismenih. Uložili smo ogroman napor da što više omladine opismenimo. Kad bi bilo papira i olovki, pa još i učitelja, samouvereno kaže komesar, svu bi smo omladinu naučili da čita i piše...

Začas smo prekinuli ovaj simpatični razgovor. Komesara Zoru zvao je komandant.

— Zoro, moramo povući jedinice bliže brdu.

Posmatrali smo ovaj simpatičan štab. Bez ikakve uzbune poslali su kurire na sve strane. U redu su se, bez panike, povlačili. Jako nas je impresioniralo to što je svak uprtio tovar na leđa: pšenicu, kukuruz, pekmez, voće. Preko dve hiljade bremena nošeno je prema Grmeču. Nailazili su neprijateljski avioni. Dan je bio lep i nije im bilo teško primetiti stotine kolona kako se kreću prema planini. Bombardovali su i tukli mitraljezima ove nezaštićene kolone. Jedna avionska bomba pala je među omladince i omladinke. Četvoro je ranjeno.

Čuh ranjenu devojčicu:

— Drugovi, uzmite tu kantu prekmeza, da je Nemci ne odnesu. Još je krvavom rukom pridržavala kantu. Druga devojčica, takođe ranjena, drži poveću vreću pšenice. Krv je lila. Nisu više imale snage da se kreću... Suze su im same tekle. Rane su ih sve više bolele. Skinuli smo sa sebe košulje i pokušali da im rane podvežemo. Ali, avaj, sve je bilo kasno. Krv je neprekidno tekla. Obe su umrle. Na istom mestu smo ih ukopali.

[4] Đuro Pucar, Osman Karabegović i Slavko Rodić.

Neprijatelj je zadržan. Omladina se ponovo vraćala na radilišta. Glava mi je puna. Teško mi je. Kakva divna omladina!

Današnje slike sam sređivao. Samo je trebalo beležiti ono što sam video. No, zato nisam imao snage.

Noć se počela spuštati. Duva svež planinski vetar. Mesto, gde je nekad bio štab brigade više ne postoji... Bombe su raznele kolibu i izrovale zemlju oko nje.

Zasijaše vatre. Začu se pesma. Kotlina je izgledala svečana, velika. Imao sam utisak kao da se danas ništa nije dogodilo.

Popesmo se na obližnji brežuljak. Začusmo klokotanje mitraljeza. Bilo je to na položajima prema Vrpolju...

— Druže, čuh jednog od mojih drugova, pa ovo je pravi rat.

— Zaista.

Raspoređeni smo u razne jedinice, bataljone.

Sam sam. Legoh u dosta čistu slamu. San nikako da mi dođe. Stalno su mi pred očima mrtve i ranjene devojčice, kao da ispred sebe vidim kolone omladinaca i omladinki u raznovrsnim nošnjama kako odvlače žito prema Grmeču, a u ušima mi se smenjuju odjeci pesme i štektanje mitraljeza koji sve nadjača.

Surov je ovaj rat! Nikoga ne pošteđuje, čak ni decu.

Noć mi je veoma teško i sporo prolazila. Nisam mogao spavati. Srećom, svaki put kad bih pao u setu i duboko razmišljanje trgnula bi me pesma omladine. Ona se čula u smenama pored vršaće mašine i kazana sa pekmezom.

Nije se još dobro razdanilo kad sam pošao da potražim štab brigade.

Pored komandanta Plećaša — karta, torba i pištolj. Leži u slami i nešto u snu bunca.

Komesar Zora je budna. Nešto unosi u svoju beležnicu. Kad naiđoh, dosta glasno reče: „Da, jesi li se uverio da je i ovo vojska i da se i ovde vodi rat?"

Kao da se juče ništa nije dogodilo, strpljivo mi priča o organizaciji rada:

Vagone žita smo već izvukli. Ima ga još. Srećom, godina je rodila. Da nas ova banda ne ometa, osnovni zadatak bio bi već davno izvršen. Pravili smo skloništa, ali to

nam ne uspeva. Stvarno su dobro uređena, čista, prostrana. Međutim i manja bomba ih može probiti.

— Samo da nam je veći broj volovskih kola za izvlačenje žita" — vajka mi se ova simpatična devojka. „Nošenje na leđima ide sporo, a, kao što si video, i nemamo dovoljno leđa za ovoliko žito. Srećom, služi nas vreme.

Omladina je jako disciplinovana i izvršava bez pogovora svaki postavljeni zadatak.

Detaljno smo zadatke razradili. Svaka desetina, četa, bataljon, brigada, ili pojedinac ima određene norme: ubrati toliko i toliko žita, ispeći toliko pekmeza. Takmičimo se. Retko se desi da neka grupa ne izvrši zadatak. Neizvršenje zadatka povlači kritiku, kaznu. Čak se pojedinci zbog kazne otpuštaju iz brigade. Takva je odluka teška i treba krupan prestup pa da se ona donese. Dosad smo imali samo dva slučaja. Čula sam da i ta dvojica nisu otišla kući. Nema za njih više mesta u selu. Baš mi juče reče komandant Drinićkog bataljona da su se vratili i da ih je ponovo primio na radilište".

Raspoređen sam pri štabu brigade i zadužen za kulturno-propagandni rad.

Sunce je već odskočilo. Komandant mi ponudi da zajedno obiđemo radilište, a komesar Zora mi reče da će noćas na jednom radilištu biti omladinski zbor i bilo bi dobro kad bih mogao govoriti o borbama proleterskih brigada.

Bio je lep, topao, jesenji dan. Miriše voće, trava, žito. U Saničkoj kotlini jutros je stotinu radilišta. Išli smo od jednog do drugog.

Ubira se još žito . . .

Ispred radilišta, bolje reći na jednom brežuljku, velika crvena zastava sa nevešto ucrtanom petokrakom zvezdom. Ispred zvezde još neveštije, tvrdom seljačkom rukom ispisano: Treća drinićka udarna četa. Ispred sebe ugledasmo pedeset, možda i više omladinki. Fijuču kose, sevaju srpovi, padaju snopovi. Povezivali su ih, odvlačili . . . A sve to uz pesmu.

Zapitah komandira čete, crnokosu omladinku, o radu i učinku čete. A ona kao iz rukava.

— Pet puta smo pohvaljivani, tri put postali udarnici. Celog leta ova četa radi. Pohvale i udarništvo je posti-

gla što stalno prebacuje normu, makar je jako visoka, i mnoge druge čete jedva uspeju da je izvrše.

Otići ćemo samo kad i poslednje zrno žita izvučemo ispred švapskog nosa. Mi smo nastavi komandir dalje, već dosad na stotine, hiljade kilograma žita izvukli na svojim leđima. A onda dodade više za sebe: — Još više može moja četa. Nije se ona umorila. Samo da naša vojska bude sita... Bilo je kod nas i žrtava. Dosad smo imali deset omladinki ranjenih i ubijenih. Moram vam se pohvaliti, to uostalom zna i Plećaš, nikad moja četa nije ustukla.

Pričao bih ja još sa ovom odvažnom lepom devojkom, ali je pozva jedna desetina i ona ode u svoju četu.

U prolazu mi reče: „Dođi, navrati do moje čete, ona voli proletere i ceni vaše napore".

I dok sam išao u obilazak drugim radilištima, razmišljao sam o ovoj divnoj crnpurastoj omladinki. Kao da je i danas gledam. Bila je u beloj bluzi od platna i u vojničkim čakširama. Rumena, sa partizanskom kapom sa tri roga, između kojih se dosta diskretno, gotovo sakrila petokraka zvezda od crvene čoje. Neobično mi je i veoma ozbiljno delovala. Očigledno, mislila je tačno onako kako se i ponašala. Video sam joj i torbu remenicama uprćenu. Tada mom oku nije umakao i onaj pogled iz ugla njenih velikih crnih očiju. Možda, ali samo možda, ipak sam naslutio čežnju za mladošću, i onako, u sebi opsovah ovu nemilosrdnu ratnu stvarnost.

— „Sve za našu vojsku, sve za našu pobedu" — dobro sam pročitao — parola je bila ispisana na bledom papiru. Žutela se hrpa kukuruza.

„Na žalost", reče mi komandant, „kukuruz ovde ne možemo kruniti, a prebacivati ga u klipu, prosto je nemoguće. Najveći je problem nedostatak volovskih kola". Ipak smo rešili da kukuruz oberemo, da se osuši, pa ćemo kasnije verovatno naći rešenje, kako da ga izvučemo.

Na ovom radilištu nije se osećala takva živost kao na mestu gde se žnjela pšenica. Razume se i ovde se čuje pesma i radi bez prekida.

„Ovo je drug iz proleterske brigade", predstavlja me Plećaš. Namah se oko mene okupi stotinak omladinaca i omladinki.

Održao sam kratak govor, mada sam bio zbunjen i nisam se baš prijatno osećao:

„Mi proleteri, i vi omladina smo danas vojska naroda, jedinstveni front. Vaši uspesi su i naši uspesi. Znaju borci proleterskih brigada o vašoj radnoj akciji i visoko cene vaše napore. Sanička kotlina i vaše akcije ostaće svetlo ime naše revolucije. Na vašim primerima, na vašem požrtvovanju i heroizmu učiće se generacije i generacije onih koji će doći posle vas..."

Za trenutak na radilištu je prestao rad. Omladina povede kozaračko kolo. Kako je to bilo romantično — kolo oko velikih hrpa kukuruza. Srca nam zaigraše. I sam se uhvatih u kolo.

— Avioni!

Nailazilo je talas za talasom. Istovarili su smrtonosni teret i mitraljirali prostor gde smo se mi nalazili.

Omladina kao da se ne uzrujava, navikla i kao već stari isprobani ratnici, sklanjala se bez panike, po obližnjim šumarcima.

Srećom, žrtava nije bilo. Na njivi gde smo malo pre vodili kolo, bila je velika rupa od avionske bombe. Okolo, na sve strane, bio je rasturen kukuruz. Napustili smo i ovo radilište. Omladina nam je dugo mahala i tražila da ih još koji put posetimo.

— I ovo je rat, ponovi mi komandant Plećaš, verovatno već bezbroj puta od kada smo se upoznali.

— Rat druže, revolucija. Rekoh mu usto da ovakve omladine nigde nema u svetu.

Kako sam oduševljen ovom zaista krasnom omladinom: valjano školu nije završila, čobanskih se igara nije naigrala, mladalačku ljubav nije okusila. Uzrasta je od dvanaest do osamnaest godina. Video sam koliko u njoj ima snage. Biju je fašisti, padaju mrtvi i ranjeni, a ona sa još većim žarom radi danju i noću!

Zarekoh se: Zapisaću sve što sam video... Ukoliko između ovih redova bude i parola, čitalac neka oprosti. Parole su značile stvarnost.

Došao sam i do omladine koja je pekla pekmez. Kad ugledaše Plećaša, sa svih strana počeše pljuštati protesti:

— Propade nam voće. Sirova ga ne možemo izvući! Normu nećemo ispuniti. Zadatak nećemo izvršiti...

Smirivao je četu komandant. Bilo je sve uzaludno.

Komandiru čete, plavušanu iz Krnjauše, samo što suze ne poteku.

— Pomozi, komandante, pomozi druže, propade nam voće!

Četa je bila tužna, pretužna. Sva naša nastojanja da je utešimo bila su uzaludna.

Naiđosmo i kod grupe omladinaca koja se spremala za ručak. Ručak, pravi vojnički: dosta gusto skuvani pasulj. Mesa nije bilo, a kad ih upitah što živinu ne pohvataju, začudiše se takvom pitanju:

— Grmeč je pun bolnica. Taman posla da našim ranjenicima pojedemo meso! Ne bojte se neće živina podivljati. Hvatamo je bez napora. I svakog dana stotine komada šaljemo našim ranjenim i bolesnim drugovima.

Posle ručka prisustvovali smo času na jednom od analfabetskih tečajeva. U jednoj šumici obešena crno obojena daska. Na njoj dosta nevešto ispisano slovo „R". Svaki put kad ponekog „nastavnik" prozove, vidimo kako teška i nevešta ruka povlači crte. Omladina je sedela u travi. Ispisivali su slova na nekim zgužvanim papirima. Mala olovka je išla od ruke do ruke. Nastavnik je otresita devojka, sa tri razreda osnovne škole. Vajka nam se na svoje teškoće:

„Moram ih naučiti pismenosti. A i ja najbolje ne znam čitati i pisati. Ja nisam učitelj, a zovu me učiteljicom". Razvuče ruke, osmehnu se: „Po nuždi, drugovi". To je tako rekla kao da nam se pravda. „Moram vam priznati — najteže mi je sa latinicom, a za moju i njihovu nevolju, ja sam je zaboravila, ako sam je uopšte ikad i znala. Ovde dobijamo najviše knjiga pisanih latinicom. Dođu ponekad novine, pismo, a oni dotrče do mene: ‚Učiteljice, uzmi, pročitaj'! A ja se mučim, tuc-muc, i, razume se, pismo ostane nepročitano.

Da je malo više papira, olovki, ili ploča na kojima bi smo pisali! Nema danas što đaku i nastavniku treba!"

Pokušah i sam da im pomognem ispisivati slova. I moja ruka, koja je veštija u pisanju, teško se kretala po običnoj crnoj dasci.

Otišli smo i do grupe koja je održavala čitalački čas. Tamo je drugarica sricala Driničku „Borbu". Nevešto, te-

ško, reč po reč, kao da je sve kleštima čupala.

Uzeh Borbu i pročitah im članak koji je upravo o njima pisao. Kako su mi bili zahvalni! Čas se održavao pored jedne dosta velike hrpe kukuruza, koja im je hlad načinila. Kažu nam da je svakog dana, u kratkoj pauzi, obavezan čas i da je to sastavni deo ocene rada jedne desetine, čete ili bataljona. Žale se na proučavanje istorije SKP(b). „Nikako da uhvatimo kako se koji pokret zvao u Rusiji".

Stvarno kakve je koristi bilo od tog učenja!

Da, tako danas mislim, a onda sam mislio da je otpor prema tom učenju jeres.

Na njihovu nesreću, zaista veoma malo knjiga imaju. Žeđ za knjigom, žeđ za znanjem probuđena je kod ove omladine.

Na rastanku sam i ovoj grupi omladinaca rekao da ću još koji put naići. Ispratili su me sa pesmom o Titu i poklicima: „Ura Kozaro! Napred, proleteri!".

I još jedna noć se približavala. Na radilištima nije prestajao rad. Svak se žurio da što više posla obavi, da ne zakasni, da ispuni dnevni zadatak pre nego što se spusti mrak.

— Danas mi je duša puna. Omladina me je razdrmala. Dala mi je ponovo snage. Sad sve manje žalim što sam ovde.

Tu je već i noć, topla, zvezdana, puna meseca. Omladina se počela slivati na zbor sa svih strana. Bila je subota. Slabu smo svetlost imali. Ipak smo držali zbor.

Prvo smo nas četvorica govorili. Pričali smo im o ratu, o borbama brigade. Omladina nas je rado slušala.

Najpre je drug iz Druge proleterske pričao o borbi na Gatu u Hercegovini, gde je gotovo cela četa izginula da bi se omogućio prolaz glavnini. Mrtvi nisu sahranjivani, ranjene nije bilo moguće izvući.

Zatim je Vojo „Igmanac", iz Prve proleterske, govorio o igmanskom maršu. Počeo je time kako ga je rat zatekao u osamnaestoj godini u gimnaziji, a zatim je nastavio o maršu Prve proleterske brigade preko Igmana, po ljutoj zimi, na minus 39°. „Noć. Teška noć. Jezivo zviždi vetar. Na nama se sve ledilo. Promrzli smo. Ostavismo i noge i ruke u planini, na snegu, kod panja, bukve, bora. Bili smo na

ciči, kretali se besputnim stazama". — završi Vojo, pokazujući desno stopalo bez prstiju.

Ja sam pričao omladini o strašnoj gladi u trećoj ofanzivi. „Šezdeset dana smo maršovali, šezdeset dana smo bili bez hleba. Izgledali smo kao aveti. Po putevima su umirali gladni borci." Završavajući rekao sam:

„Vaša najveća zahvalnost tim žrtvama biće ako prikupite i poslednje zrno žita".

Naši govori su ostavili snažan utisak. Bilo je te noći novih zakletvi, veselja, smeha i ko zna po koji put uveravanja da će zadatke izvršiti.

Malo podalje od ovog zbora neprekidno je radila vršalica. A tamo dublje, negde prema Sanskom mostu, Nemci su pucali, valjda da rasteruju vlastiti strah.

Noć je brzo prolazila. Bila je vesela. Kao da danas nije bilo napora, kao da juče nije bilo žrtava, i kao da sutra svega neće biti.

Za žito, za slobodu, za lepšu budućnost, bila je bitku omladina Bosanske krajine. Ovo nisu bile parole, to je bila surova, jeziva ratna stvarnost.

2. *Bile su to smele akcije*

Danima je trajalo savetovanje u štabu radne brigade. U najvećoj tajnosti pripremala se akcija. Trebalo je požnjeti još nekoliko preostalih hektara pšenice, koja se nalazila na prostoru između naših i ustaško-nemačkih položaja. Svake noći njive su brazdale hiljade raketa, puščanih i mitraljeskih metaka.

Izgleda da je i neprijatelju mnogo stalo do te pšenice. Partizanske snage koje su štitile ovu omladinu i ova radilišta preporučivale su da se odustane od te akcije, upozoravajući na opasnost kojoj se omladina izlaže.

Međutim, omladina je ostala pri svome: „Zadatak moramo izvršiti! Ni zrno žita ne sme pasti neprijatelju u ruke!"

Razrađivani su i najsitniji detalji, broj omladinaca, srpova, kosa, način izvlačenja letine, postupak u prihvatanju borbe, postupak sa ranjenim i mrtvim i dr. Štab bri-

gade je iz opravdanih razloga poverio ovaj zadatak najboljim omladincima i omladinkama.

Predviđeno je da se akcija izvede noću. Neposredno pre toga u tajnosti su celo posle podne razrađivani zadaci po desetinama, vodovima i četama.

Kad se „vojska“ postrojila za pokret, pred strojem je komandant brigade održao govor:

„Noćas vam poveravam najvažniji zadatak otkad ste u omladinskim brigadama. Časnijeg zadatka za nas, radnu omladinu, u ovom trenutku nema. Hiljade očiju noćas su uprte u vas. Ja vas uveravam da će jednoga dana, kada dođe sloboda, omladina cele naše zemlje prepričavati ovu noć i učiti se na vašem primeru i požrtvovanju. Imam poverenje u vas. Na izvršenje zadatka“.

Noć je topla i vedra, i bez meseca. Kolona od petstotina omladinaca i omladinki kretala se nečujno, bez ijedne reči. Kad su došli pred njivu, više su osećali talasanje klasja nego što su ga videli. Preko njih prelete nekoliko raketa. Iako su srca sve jače udarala, bili su samouvereni. Partizanski bataljon je bio sa njima.

Omladina je u dvadeset unapred utvrđenih kolona „napala“ žito. Fijukali su srpovi, kose. Svaki snop se na leđima izvlačio. Čuli su se i mitraljeski rafali, ali neprijatelj nije preduzimao napad. Bez obzira na blizinu neprijatelja koji je, nema sumnje, morao otkriti šta se radi, omladina ni korak nije ustuknula. Srećom do njiva mesečina još nije stizala. Mora se žito izvući do mesečevog „dolaska“. Pade i neka bacačka granata.

Komandant Plećaš je stalno obilazio čas jedan, čas drugi, čas treći bataljon. Ponašao se kao pravi, ratni komandant. A u prvom stroju mora biti i partizanski komandant.

Do zore, manje-više, žito je bilo pokošeno i izvučeno. Niko od petstotina omladinaca i omladinki nije napustio posao. Svi su do kraja ostali. Zora je bila na pomolu, kada su i poslednji snopovi izvlačeni. Ujutru su se crnele gole njive, koje su Nemci i ustaše uzalud tukli.

Sutradan avioni su ponovo bombardovali omladinu. Opet je bilo ranjenih.

Ipak, žito je izvučeno. Vršaća mašina nije stajala. Pune vreće pšenice izvlačene su prema Grmeču.

U štabovima Prvog, Drugog i Trećeg radnog bataljona stajala je pohvalnica ispisana lepim slovima, sa dosta velikom ucrtanom petokrakom zvezdom:

„Za izvlačenje žita neposredno ispred neprijateljskih položaja pohvaljujem Prvi, Drugi i Treći bataljon.

komesar, komandant,
Zora Popović Branko Plećaš

U blizini Sanskog Mosta nalazili su se puni voćnjaci jabuka i krušaka. I to je trebalo obrati, oteti neprijatelju. Na nesreću voćnjaci su se nalazili duboko u neprijateljskom položaju. Za takvu akciju birani su najspretniji i najhrabriji omladinci. Razume se i taj zadatak je trebalo brižljivo, obazrivo i dugo pripremati.

Za komandira ove grupe izabrana je crnooka omladinka iz Drinića.

Naređenje štaba brigade je glasilo:

„Akcija mora biti u toku noći izvršena. Naoružaćemo vas bombama i pištoljima. U slučaju neprijateljskih zaseda izbeći po svaku cenu sukobe. U krajnjem slučaju prihvatiti borbu i to samo za opstanak života. Što više opreznosti i tajnosti u izvršenju ovog zadatka, tim veći uspeh".

Uveče, neposredno pred akciju grupa se naoružala bombama, pištoljima, džakovima i visokim letvama. Dodeljena joj je i jedna desetina vojnika sa puškomitraljezom. Izabrano je nešto mračnija noć. Bilo je oblačno i padala je po koja kap kiše.

Dok je grupa išla slobodno teritorijom, sve je izgledalo normalno. Bilo je prilično veselo, čuo se i žagor. Međutim, kad se stiglo na „ničiju" zemlju, kretalo se obazrivije, mislilo se i na eventualnu upotrebu oružja. A bilo je i takvih koji su prvi put te večeri imali pištolje i bombe u džepu ili ruci.

Kolona kao da se u oko i u uho pretvorila. Nemci i ustaše su u ovakvim tamnim noćima bili oprezniji, nego inače. Imaju iskustva. Partizani obično noću napadaju. Večeras im ni na kraj pameti nisu padali voćnjaci oko Sanskog Mosta. Naprotiv, bojali su se napada partizana na Sanski Most.

Sasvim blizu sa ustaške osmatračnice čulo se: „Prislušni, Muareme, neko se kreće. Dede pusti rafal."

Najednom, iznad glava omladinaca zasvetleše meci. Svi, kao po zapovesti, polegaše na zemlju. Ni reč se nije čula. Ćute, a minuti se otegli u večnost.

Samo da nam je ovu prepreku preći. Tamo napred, biće valjda lakše. Tako za sebe razmišlja devojka iz Drinića. A onda je naredila da se krene puzeći. Uspeli su da se neopaženo provuku. Dalje do voćnjaka put im je bio otvoren.

I tačno po utvrđenom planu počela je akcija. Brzo su punili džakove jabuka i krušaka. Na nesreću počela je da pada kiša, i to im je dosta usporilo branje. Pre zore svi džakovi bili su puni. Pokret je sad bio daleko teži. I kiša, i teret i blato...

Jedno vreme cela kolona kretala se zajedno. Kasnije su se radi lakšeg probijanja morali razbiti. Određeno je zborno mesto. Na njihovu veliku žalost, jedne desetine nigde nije bilo. Čekali su je. Išli su da je traže. Za malo što celu grupu nisu doveli u bezizlazan položaj. Desetina je zalutala. Komandir-devojka mislila je najgore.

— Kako da izađu pred komandanta Plećaša?! Reći će mi, i to s pravom, „gde ti je omladina komandiru?“ A kako će tek ovo da odjekne među celom omladinom u Saničkoj kotlini?! Izgubih desetinu, napatih se i ne izvrših zadatak!

Kiša je prestala padati. Dan je bio maglovit. U Saničkoj kotlini samo se o izgubljenoj desetini prepričava. Neki su se čak pripremali da joj odaju i poslednju počast. Crnooka devojka iz Drinića, komandir čete, bila je bleda, utučena. Smatrala je sebe za krivca što se desetina izgubila.

A šta se u stvari zbilo? Umesto da ide na zborno mesto prema Saničkoj kotlini, ova desetina zalutala i u svitanje sa punim džakovima voća našla se neposredno prema reci Sani, odakle se jasno video Sanski Most. Tek kad su videli nemačke i ustaške vojnike kako se po gradu kreću postalo im je jasno gde se nalaze. Nabrzuruku sklonili su se u prvu šumicu. Dan je sporo odmicao. Svuda okolo kretali su se neprijateljski vojnici. Vode nigde nije bilo. Srećom, voće im je zamenilo vodu i hranu.

U prvi mrak krenuli su. I drugu noć su celu lutali. Ali, bili su nešto dalje od Sanskog Mosta i nisu primećivali neprijateljske vojnike. Ipak, za svaku sigurnost, i ceo sledeći dan proveli u jednoj uvali.

Tek treći dan, u zoru, desetina je stigla u Saničku kotlinu. Bili su pri kraju snage. Doneli su i oni pune džakove voća. Kad su ih videli, nastalo je pravo veselje. Bilo je i suza. Štab brigade je tek dolaskom ove desetine pohvalio četu, a posebno ovih deset hrabrih mladića i devojaka koja se nijednog časa nije pokolebala u izvršenju svog teškog zadatka.

3. *Rastanak sa omladinom u Saničkoj kotlini*

Sanski Most uporno drže Nemci u svojim rukama. U blizini je rudnik gvožđa Ljubija. Ključ je u našim rukama. Jednog jutra kurir mi saopšti da se javim komandi mesta. Očekujem novi zadatak. Nisam posebno oduševljen što se moram rastati sa ovom prekrasnom omladinom. Zavolio sam je. Istina, ona će kroz nekoliko dana završiti berbu osnovne zadatke, i većina će otići sa ovog radilišta.

Od našeg logora do Ključa bilo je više od desetak kilometara rastojanja. Usput sam sretao kurire, narod. Levo i desno od puta nalazila se po njivama omladina koja je izvlačila kukuruz. Kuda god se okrenem, primećujem opustošena kućišta, koja stravično, jezivo izgledaju. Sve je popaljeno i uništeno. Po bunjištima narastao korov, a prilazi nekadašnjim kućama gotovo se i ne primećuju.

„Eto, to je Ključ", reče mi kurir, saputnik koga sam sustigao na putu. Od verovatno nekada lepog gradića ostalo je svega nekoliko kuća čitavih. Pust je i prazan ovaj grad na obali Sane. Ulice su izrovane, prljave. Zidovi poluporušenih kuća samo što se ne sruše. Izgleda kao da nikom nije više stalo do ovog grada.

Komanda mesta sa nekoliko vojnika smeštena je u gradu, bez naroda i života. Komandant me je lepo primio. Izgleda da je srećan kad neko naiđe. Predao mi je poruku iz Operativnog štaba za Bosansku krajinu da se tamo javim. Potvrdio sam prijem, pozdravio se tako reći bez razgovora sa komandantom i brže-bolje napustio mrtvi grad, izbegavajući čak i da se okrenem.

Žurio sam da što pre stignem do Saničke kotline, pozdravim se sa drugovima i krenem na put. U Saničkoj kotlini štektali su puškomitraljezi. Uplaših se. Mora da se ne-

što krupnije dešava. U tom ugledah vojnika na konju, koji mi reče da ne idem putem, već da skrenem prema Grmeču. Neprijatelj je probio položaje prema Vrpolju i prodro u Saničku kotlinu. Nisam stigao da ga još pitam, jer u galopu odjuri da obavesti komandu mesta.

Skrenuh s puta i užurbano se počeh peti prema Grmeču. Dobro sam video. Sanička kotlina se pušila. Pomislih da Nemci pale žita. Jasno sam sa jednog brežuljka mogao videti gde su naši, a gde ustaško-nemački položaji. Putem od Vrpolja tutnjalo je od tenkova. Čule su se i eksplozije bacačkih granata i jasno se videlo mesto gde su udarale.

Šta je sa omladinom? Pobojah se da je nisu iznenadili?

Išao sam sve dublje u Grmeč i već prilično poodmakao od ceste. Borba se sve više razplamsavala.

Na sreću pravac sam dobro izabrao. Naišao sam na naše jedinice. Prvo što sam pitao — šta je sa omladinom. Rekoše mi da se povukla prema Bravsku i da je danas imala prilično žrtava. Do Bravska trebalo je dugo putovati, a morao sam stići.

U Saničkoj kotlini vodi se žestoka borba. Eksplozije bombi, prasak pušaka i štektanje mitraljeza jasno se čuju i višestruko odjekuju. Vri kao u kazanu. A dan vedar, sunčan. Prema premeštanju vatre zaključih da su naše jedinice preduzele protivnapad. Sedoh na jednu kladu. Učini mi se da se najveći okršaji vode baš na onom mestu gde se nalazi glavnina omladinskih brigada. I pored toga što sam čuo da se omladina izvukla, pobojah se da je Nemci nisu opkolili, zarobili. Srećom, pred noć borba je počela da jenjava.

Odlučih da ovde zanoćim i to baš pored ovog bukovog panja. Smatrao sam da će se sutra sve razjasniti. Nekako sam uvrtio u glavu da su Nemci i ustaše odstupili, pored ostalog i zbog toga što se čulo štektanje mitraljeza u pravcu Vrpolja.

Dan je zabeleo. Počeh se spuštati prema Saničkoj kotlini sa puno neizvesnosti. Ispred mene se i dalje dizao dim koji su vetrovi raznosili. Osećao se miris paljevine. U tome na moju veliku radost čuh pesmu. To se prema meni sa suprotnih kosa spuštala omladina, pevajući partizanske pesme. Nisam mogao izdržati potrčah im u susret.

Prvu vest koju sam čuo: crnooka devojka iz Drinića, komandir čete, poginula je. Iznenadili su je Nemci i nije se mogla izvući.

Dugo u noći Plećaš mi je pričao utiske o krvavom danu. A najviše o devojci iz Drinića...

„Četiri brata je imala. Prvog dana borbe svi su pošli u rat. Pre neki dan sam bio obavešten da joj je drugi brat poginuo. Nisam joj hteo reći. Čekao sam pogodan trenutak...“

Ostavio sam Plećaša i pošao da se sa bataljonima oprostim. Rastanak je bio tužan. Bilo je i suza.

Noć sam proveo sa omladinom, u razgovoru. Svak se prema meni ponašao kao već sa starim poznanikom i svima, koliko sam to mogao osetiti, bilo je žao što ih napuštam. Mada su znali da će kroz koji dan i sami otići iz ove kotline.

U štabu brigade ponovo je bilo živo. Kuriri su neprekidno dolazili i odlazili.

Komandant Plećaš, sa njemu svojstvenom iskrenošću i dobrotom, pozdravi se toplim poljupcem:

„Reci drugovima u štabu da ćemo uskoro i mi u brigade. Bliži se kraj naših radnih akcija. Duboka jesen i zima su na pomolu. Naša omladina najviše voli da ide u Treću brigadu. Znaš, ona je Krajiška, a uz to i proleterska“.

Zaista mi je bilo teško rastati se od ovog prekrasnog, hrabrog i bistrog mladića.

Dok sam još napuštao Saničku kotlinu, čula se pesma:

„Druže Tito, ljubičice bela...“

Odjekivala su brda Grmeča. Zastajkivao sam i bacao pogled pozadi — na ovu krasnu omladinu.

Što sam dalje odmicao, pesma je sve više jenjavala. Umesto nje čuli su se rafali mitraljeza i praštanje ručnih bombi. Očigledno, to su naše jedinice još vodile borbu u pravcu Sanskog Mosta.

Kasnije sam bio u Četvrtoj krajiškoj brigadi, koja je držala položaje prema Sanskom Mostu. Navraćao sam do omladine, koja je u znatno manjem broju ostala u Saničkoj kotlini do duboke jeseni. Štaba brigade nije bilo. Komandant Plećaš i komesar Zora su dobili novi raspored.

Bile su to prve omladinske radne brigade u našoj zemlji. Zadatak je bio ispunjen. Svaki kilogram žita, svaki klip kukuruza, sve povrće, voće — sve što se moglo izvući — izvučeno je.

Boje glasova te prekrasne omladine počeo sam zaboravljati. Ali, likovi njihovi i posle dvadeset sedam godina lebde mi pred očima.

Bila je to zaista divna omladina!

III

NA POMOLU JE LJUTA BOSANSKA ZIMA

1. *U operativnom štabu za Bosansku krajinu*

(oktobar — novembar 1942 g.)

Novi raspored primio sam ne baš mnogo oduševljen. Određen sam na dužnost u intendanturi Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Posao nisam voleo, a ni smisla za ovu dužnost nisam imao. No, i pored mog upozorenja, upućen sam u Četvrtu krajišku brigadu za intendanta. Tu sam ostao sve do proleća 1943. Ipak sam u ovim jedinicama stekao puno prijatelja, mnoge stvari doživeo, zabeležio, o kojima je vredno reći koju reč.

Put od Sanice do Lušci-Palanke, gde je trebalo da se javim Operativnom štabu, vodio me je ivicom Grmeča. Kad sam se popeo iznad Sanice, još jedan put mi puče pred očima prekrasan vidik na bogatu, suncem obasjanu Saničku kotlinu. Jesen je.

Naprezao sam se da čujem pesmu. Omladinu nisam video.

Ispred sebe ugledah ravnicu. Jedan seljak mi reče da je to Jelošinovačka ravnica. Ne bi mi teško da primetim razliku. Bila je to gola, neobrađena ledina. Levo i desno od polja primetih kuće. Seljak mi reče da su, ustaše samo prvih dana dolazile u ova sela. Narod, tako reći goloruk, pošao je u ustanak. Verovatno retko su gde naši ljudi tako smelo podigli ustanak kao u ovim selima. Retko je ko od ustanika tih dana imao pušku.

„U početku ustanka“, priča mi seljak, „odmah posle ustaške strahovlade zašli su po ovim našim selima i počeli

ubijati nedužne i goloruke ljude. Jedno jutro," nastavlja priču seljak, „ustaše su se komotno kretale po selu: pljačkali su, ubijali, odvodili ljude. Seljaci su napravili zasedu. Oružje im je bilo: motike, sekire, rogulje . . . Ovaj više neće pucati. Ovaj više neće paliti naše kuće. Ovaj više neće klati naše ljude! . . .

U naše ruke pale su prve puške. I tako iz dana u dan. Naoružavali smo se, stvarali desetine, čete, bataljone, odrede.

Danas je već godina dana kako je ovo slobodna teritorija. Verovatno znaš, još samo da zauzmemo nekoliko gradova i čitava Bosanska krajina je u našim rukama".

Ovaj mi seljak izgleda ponosan. Namerno ga na kraju upitah za četnike.

„Mi", reče, znamo „samo za partizane".

. . . Izgleda da ga ovo pitanje naljuti. Izgubi se iza prvih kuća i ode bez pozdrava.

Išao sam polako, pozdravljajući se sa prolaznicima.

Kad malo poodmakoh od kuća, primetih na konjima tri seljaka. Naoružani. Kad dođoše do mene, zaustaviše me, ne baš ljubazno i zatražiše propusnicu. Imao sam objavu i poziv Operativnog štaba za Bosansku krajinu.

„Moraš sa nama poći do narodnog odbora". Nisam se protivio.

Odbor je u dosta lepoj kući. Po zidovima plakate, parole, pozivi, naredbe. U kući dva postarija seljaka i žena. Strog izraz njihovih lica upozori me na pristojnost. Vrlo učtivo ponovo zatražiše objavu. Počeše da je zaviruju, upoređuju sa drugim objavama i na koncu se došaptavati. Vrata su zatvorili i na sva kucanja nisu otvarali.

— Znači proleter! I na raspored u Operativni štab?

— A ako nisi proleter!, — zavrti glavom jedan od seljaka.

— Da ti nisi kakva uhoda, špijun?

— Nisam špijun i pripazi šta govoriš. Proleter sam i zašto sam sumnjiv.

Ozbiljno sam ljut i to više nisam krio.

Rekoše mi da izađem. Razmišljao sam o najgorem. Sebi sam prebacivao zbog glupog razgovora sa seljakom.

Ponovo me pozvaše unutra i počeše ispitivati iz kojeg sam kraja, koje brigade, ko mi je komandant, komesar; ko-

liko sam dugo u Saničkoj kotlini, ko je tamo komandant i komesar i vazdan sličnih pitanja.

Kad sam već video da ubeđenja ne pomažu, zahtevao sam da me sprovedu do prve komande mesta.

Prihvatiše. Primetih dva dečaka i dvojicu starijih ljudi koji treba da me odvedu.

Ispred narodnog odbora prilično seljaka.

Čuh jednog gde kaže:

„Pa, jeste li ludi, čoveka sprovodite, a ostavljate mu slobodno da nosi pušku".

„Pušku vam neću dati", prkosno i oštro rekoh. „Od nje me možete samo mrtva razdvojiti.

Ništa, ljudi, rđavo nisam uradio. Pitao sam samo da li ovde ima četnika. Razume se, radujem se što ih nema.

Ja sam zaista partizan, proleter. A onaj koji pokuša da me razoruža može glavom platiti. Proleteri se ne daju razoružati!"

Ljudi se zagledaše.

„Ma pustite čoveka na miru! On je stvarno partizan."

„Umesto da ga nahranite, vi kao skakavci na njega navalili", dobaci jedan seljak.

„Gledaj ti svoja posla", reče predsednik odbora.

Nastade prepirka među seljacima.

Na moju sreću, naiđe jedna grupa partizana iz Druge krajiške brigade. Brzo se sa njima sporazumeh i zajedno produžismo za Operativni štab.

Idući putem i razmišljajući o ovom događaju, počeh se sam na sebe ljutiti. Kako čovek može glupo nastradati?! Gotovo i sam dođoh do zaključka da je postupak ovih seljaka bio pravilan: čvrsta je ovde narodna vlast. Ovaj narod je potpuno naš . . .

Vojnici iz Druge brigade su mi pričali da su svuda naše snage u ofanzivi. Ustaše i Nemci su sve do Sanskog Mosta pa do Bosanskog Novog izgradili bunkere, pokušavajući da se na taj način zaštite od naših upada. No, sve im to skupa nije mnogo značilo. U jednom naletu razbili smo im odbranu i sad smo se praktično ubacili u predgrađe ovih gradova. Rekoše mi još i to da uskoro očekuju oslobođenje cele Bosanske krajine.

Zapazih da su vojnici lepo obučeni i dobro uhranjeni. Gotovo svaki drugi ima našinku, o kojoj su manje-više svi partizani sanjali.

Iako smo kratko vreme zajedno, veoma brzo sam se sa njima sprijateljio.

Pred noć sam stigao u Lušci-Palanku. Mesto mi se učini veoma malo, svega dvadesetak kuća. Ali, na prvi pogled je sve živo, ima jako mnogo partizana. Rekoše mi da preko dana nailaze neprijateljski avioni.

Operativni štab je nešto dublje u šumi, u Grmeču. Preporučiše mi da večeras ostanem u Palanci i da se sutra javim štabu.

Noć lepa, topla. Sa Grmeča pirka svež vetar.

Svetlost gotovo i ne primećujem po kućama. Rekoše mi iz komande mesta da je ovde najviše vojske i vojnih ustanova, a da naroda gotovo i nema.

Jedna četa je pevala pesmu o Kozari. Dok sam bio u komandi mesta, primetio sam češći dolazak i odlazak kurira.

Posle večere smestiše me u jednu dosta prostranu sobu. Unutra se gotovo ništa nije videlo. To je prolazna soba — obično svake noći puna. Na podu isitnjena slama, bez ikakvog pokrivača i prostirača. Na prozoru mesto okna obična vreća.

Neki su već spavali; ljutili se na mene i još jednog nepoznatog što razgovaramo.

Izabrah jedan ćošak, malo podalje od vrata, legoh pored jednog druga i uskoro sam zaspao.

Poče nešto da me grize — buva ili stenica. Uzalud sam pokušavao ponovo da zaspim. Izvukao sam se tiho napolje. Tišina.

Svetlost nešto podalje od ove kuće.

Iako sam znao da po noći nije pametno švrljati po nepoznatom kraju, odlučih se da tamo pođem. Naišao sam na kuvare koji su spremali hranu za neku od naših četa u prolazu.

Bila su ih trojica. Jedan mi ponudi da sednem. I pored toga što je očigledno sav umazan i prljav, otresit je, i nešto čistiji od ove dvojice. Obrati mi se: „Pa ti, druže, nisi odavde“!

Kad im rekoh da sam proleter, još se više pomeriše da mi načine mesta. Sad sam ih još bolje video. Izgledaju mi stariji borci. Odela su im, iako prljava, dosta nova. Neobri-

jani su, ruke im crne, dobro su uhranjeni, čak mi jedan od njih izgleda i previše debeo za ove naše ratne prilike.

„E druškane, teško je biti kuvar. Mi ne znamo kako je kod proletera, ali kod nas, kad se svi borci odmaraju, mi moramo da spremamo hranu. Nas svako grdi i svak misli da na to ima pravo. Kakav ti je naš komandir! Nije da ga grdimo, ali ti ne daj bože njemu doći na metu. Njemu ništa nije da nas sa komorom i kazanima potera u stroj.

Jednom napadamo Đedovinu, brdo iznad Sanskog Mosta. A komandir meni reče: „Milane, što si se ukočio kao devica Marija? Idi sa komorom napred, udaraj u kazane i viči poimence intendante, čete, bataljone. Nek neprijatelj misli da nas je daleko veći broj! Moj druškane“, sa uzbuđenjem će ovaj dobroćudni kuvar — „kad tada iznesoh glavu stotinu ću godina živeti“.

„I ništa to, Milane, nije, ali kad četu potera neprijatelj, a nas ostave . . . i narede: Konje i kazane ne smeš ostaviti. Vojska ne smije biti gladna.“

— Snađi se sad.

— Teškog zadatka, braćo moja.

— Ipak, imate ponešto i kuvati, skrenuh razgovor na drugu stranu. Ispričah im o gladi u proleterskim brigadama:

— Koprivu smo neosoljenu, posnu jeli, zelenu travu, bukovo lišće. I verujte danima, noćima, neprekidno šezdeset dana marša smo gladovali . . . Pažljivo su me slušali.

Jako su dobrodušni i bi mi prijatno što sam do njih došao. Čak mi nije neprijatno što se previše hvale. Kroz svu tu priču provlače svoje junaštvo. Meni to ne smeta. Ono je osnovno obeležje današnjeg karaktera jednog čoveka, borca. Navikao sam već na ovakve priče. Čovek se mora hvaliti. Čovek mi se čini da to za ovakve prilike i nije neskromno.

Upitaše me da li sam gladan i rekao bih da im je bilo krivo kad sam odbio ponuđenu hranu.

Ugrejah se uz vatru i uhvati me san. U polusnu osetih kako me jedan od kuvara pokriva ćebetom.

Kad sam se probudio, još je gorela vatra. Kuvari su otišli. Video sam pored mene poveće parče kuvana mesa i dobar komad hleba. Bio sam zahvalan ovim kuvarima i beše mi jako žao što su otišli.

Noć, za nesreću, dugo se otegla. Jedva sam čekao zoru. Vratio sam se u sobu. Bilo je praskozorje. Soba je i dalje bila puna boraca. Seo sam u ćošak i čekao dan. Borci su obučeni spavali. Pored njih su puške, bombe, pištolji, a primetih i jednog koji čvrsto drži puškomitraljez.

Operativni štab je smešten dublje u šumu, u Grmeču. Kuća je od dasaka. Unutra astal, stolice, telefon, karta Jugoslavije i mnogo drugih sitnica koje me uveriše da je to pravi, ratni štab.

Naređeno mi je da ostanem pri intendanturi ovog Štaba.

— Zašto baš moram da idem u intendanturu?! Opirao sam se koliko sam mogao. Tražio sam da idem u moju Četvrtu crnogorsku. Otvoreno sam rekao da tu službu ne volim. Bio sam uobrazio da tamo idu samo loši borci. Dobio sam čitav kompleks. Kao da sam tobož nešto krupno zgrešio. Nikako da se setim šta. Opet u meni nastupi ona svojstvena svađa. — Ne primaj dužnost i gotovo. Buni se do kraja.

Zbog čega, pak, i da se bunim?! Biće mi dobro. Ovo je ovde duboka pozadina... Sačuvaću glavu... Kako, šta? Zar opet šićarim i mislim samo o svojoj glavi? Nisam šićario. Voleo sam život kao i drugi borci. Voleo sam isto tako kao i drugi da ostanem živ... Ipak, ne volim ovaj raspored.

Možda sam i grešio.

Daleko sam već od svoje Druge čete, od svoje Četvrte proleterske, a časnu reč, išao bih je tražiti.

Dok sam tragao za intendanturom, primetih kako iz pravca Lušci-Palanke doleću dva aviona. Kružili su neko vreme i otišli. Znao sam već iz iskustva da je to samo prethodnica drugih aviona. Uskoro se pokazalo da se nisam prevario — naišli su neprijateljski avioni, bombardovali, mitraljirali. Bilo je mrtvih, ranjenih. Naiđoh na seljaka koga je bomba raznela. Pored njega džak rasturena krompira. Možda ga je nosio nekoj četi!

Danas su i neke kuće porušene. Onde gde sam sinoć spavao visoko se dizao dim. Operativni štab nije bio bombardovan. Kasnije sam doznao: za sve vreme u Grmeču neprijateljski avioni ga nisu bombardovali. A bio je svega ne-

koliko kilometara daleko od Lušci-Palanke. Nije mi bilo teško zaključiti: špijuna u ovom kraju nije bilo.

Kada se sve nekako smirilo, pronašao sam intendanturu — u jednoj dosta lepoj kući iznad Lušci-Palanke. Nije baš mnogo pametno što je tu, ali što mu je, tu mu je. Dugo sam čekao intendanta. Rekoše mi neki drugovi iz Oblasnog komiteta SKOJ-a da se taj strašno boji avijacije i verovatno se negde duboko sakrio. Dolazili su kuriri, intendanti bataljona, ekonomi četa, tražili intendanta, a on kao da je u zemlju propao. Srećom, nešto se više naoblači, evo intendanta.

Učini mi se da ima tridesetak godina. Na njemu je vanredno lepa uniforma. Na nogama žute kožne čizme. Uprtio dve divne kožne torbe i stavio još i mašinku preko ramena.

Još je bio bled. Ne pozdravljajući se sa mnom, sede u jednu dosta duboku fotelju i poče da priča na njemu specifičan način o današnjem bombardovanju.

U istoj kući je i Oblasni komitet SKOJ-a. Drugovi, verovatno poznajući dobro intendanta, došli su da čuju priču iz prve ruke...

Dok intendant priča kako su bombe padale, kako su mitraljirali prostor gde se on nalazio, posmatrao sam ga i razmišljao. Očigledno je paniker i gotovo sam spreman da odem ponovo do štaba. Da molim drugove da me pošalju u drugu jedinicu.

Posle dosta šale, smeha i viceva na račun „hrabrog" intendanta ostadosmo nas dvojica.

Čovek se lepo ispriča sa mnom i reče mi o mnogim zadacima koji me očekuju.

„Ovo je, druže, slobodna teritorija. Mi imamo mnogo radionica koje za vojsku rade odeću, obuću, oružje... Dalje, naš je zadatak da nahranimo bolnice i pozadinske jedinice, kojih je pun Grmeč. Što se operativnih jedinica tiče", reče mi dalje intendant, „one se same o sebi staraju. Ali, ako dođu do većeg plena, moramo im pomoći, naročito u njegovom izvlačenju. Kao što vidiš, zima se približava. Malo imamo rezervne hrane. Magazina nemamo, a puno je vojske."

Slušao sam ga, reklo bi se sa posebnim interesovanjem, a u duši mi je bilo kako da se oslobodim ove dužnosti.

Uveče sam dobro spavao. Ovde je stvarno duboka pozadina. Lepa soba, udoban krevet i čisti beli čaršavi.

Evo, rekoh u sebi, prvi put u ovome ratu spavam u pravom krevetu, pa se osećam nelagodno.

Svuda je tišina. Sam sam u sobi.

Probudio sam se nešto ranije. Dan je bio potpuno vedar. Sa vrata mi reče intendant da ide do štaba i, ako ko naiđe, neka ga sačeka. Leškario sam posmatrajući pauka kako plete mrežu u jednom ćošku sobe. Muči se, kida mu se mreža, a ipak je uporan. Neke muve dosadno zuje. Prozor je otvoren. Omladinska pesma se razleže. Verovatno, pomislih, još negde ima radnih akcija.

Ustao sam i duže razgovarao sa drugovima iz Oblasnog komiteta SKOJ-a. Svi su mladi. Učiniše mi se veoma bliski. Rekoše mi uzgred da se svako jutro, kad je lep dan, intendant izgubi. „Moli boga za lepo vreme; moći ćeš se pošteno odmoriti.“

Ipak lepog vremena će biti sve manje.

Spustih se u Palanku.

Na sve strane radionice. Kao da juče nije bilo bombardovanja. Spretno i brzo borci skrpe krov nad glavom, pronađu alat i počnu iznova posao. U jednoj radionici puno vojničkih uniformi. Obradovah se. U drugoj, gde se pravi obuća, čizme, cipele. Ja sam slabo obučen i obuven.

Prvo što ću moliti intendanta: da mi da uniformu i cipele.

...Danas sam dobio lepu uniformu i duboke žute cipele. Uniforma je bila od zelene čoje. Nešto je šira, ali topla i jako sam zadovoljan. Intendant mi saopšti da ću i konja dobiti.

Petnaest do dvadeset dana koliko sam proveo u intendanturi Operativnog štaba za mene je značilo potpuni odmor. Gotovo ništa nisam radio. Posao se, uglavnom, svodio na običnu administraciju. Srećom, intendant nije bio mnogo pismen i ja sam mu dobro došao za taj posao.

Lepo sam se oporavio i sve me više vuče želja da odem u neku boračku jedinicu.

Kad mi je rečeno da ću učestvovati u velikoj bici za Bihać, bio sam presrećan...

2. *Bihać je oslobođen*
(novembar 1942.)

Sa svih frontova stižu radosne vesti. Naše jedinice oslobodile su gotovo celu Bosansku krajinu. Lika, Banija i Kordun takođe su u našim rukama. Centralnu Bosnu je oslobodila Prva proleterska.

Evo već treći dan sakupljaju se jedinice na domaku Bihaća. Kako smo obavešteni u gradu se nalaze ustaške i domobranske snage. Ima nešto i manjih nemačkih snaga. Padom Bihaća naša slobodna teritorija biće povezana gotovo od Karlovca do Mostara.

Dobio sam zadatak da zajedno sa ostalim jedinicama učestvujem u oslobađanju grada. Moj je osnovni zadatak evakuacija oružja i namirnica iz Bihaća.

Jesen je. Prohladni novembarski dani. Kao u inat, stalno sipi sitna jesenja kiša, a tu i tamo proleti i po neka pahuljica snega.

Grme topovi . . .

. . . Danas je, na naše opšte zadovoljstvo, osvanuo lepši i čistiji dan. Naše jedinice su se gotovo iz svih pravaca približile gradu i opkoljavaju ga. Bihać nam izgleda jako lep. Beli se u daljini. Una se pomamno propinje i valja u svom koritu. Tamo negde u daljini vidi se Petrova Gora. Ustaške kasarne u Žegaru su nadvisile grad, kao da mu prkose.

Na svakoj strani primećuju se naše čete, bataljoni i brigade. Koliko sam mogao videti, borci su orni za ovu akciju.

Saznao sam da su za napad na Bihać predviđene Prva, Druga, Treća i Peta krajiška brigada. Sa druge strane Une napadaće ličke i banijske jedinice. Operacijama rukovodi omiljeni komandant krajiških jedinica Kosta Nađ.

Sve se približava gradu. Pozadi operativnih jedinica išle su kolone seljaka sa kolima, konjima i volovima, čiji je zadatak da evakuišu grad kao i da odnesu oružje, municiju i hranu u Grmeč.

Našao sam se u potpuno nepoznatoj partizanskoj četi. Bili su to mahom mladići od osamnaest do dvadeset godina. Lepo su obučeni, dobro naoružani i raspoloženi za borbu.

Prema zadatku nisam se morao nalaziti ovde u četi, ali želja za boračkom jedinicom progoni me već od odlaska iz moje Četvrte proleterske.

Bihać mora pasti. Ustaše su u ovim selima pobile preko deset hiljada ljudi, žena i dece, pričaju mi drugovi, primetivši da nisam Krajišnik. Nijedno selo, nijedan zaselak nije pošteđen!

U jednoj školi, kaže jedan, zatvorili su preko pet stotina ljudi i žena. Zatim su zašli dželati, ubijali, klali, a onda školu zapalili...

— U drugo selo, priča drugi, kome su ustaše sve pobile, upala naša četa i naišla na decu nabodenu na kolac. Ne preterujem ako kažem da su ovde u ovom delu Bosne izvršeni gotovo najveći zločini. Uverićeš se, sela su, druže, potpuno pusta.

Imali smo vremena. Ispovedali su mi se i dalje drugovi:

— Pobegao sam iz sela kao i ostali. Opkolili su nas Nemci i ustaše. Nije se imalo kud. Strpali su nas u školu i zapalili. Goreli su ljudi, žene. Znam da mi je majka, koja je tu izgorela, pomogla da se kroz jedan otvor provučem i pobegnem. Bio sam ranjen. Čudim se prosto kako sam ostao živ.

— U štali, nastavlja drug, izgorela mi je porodica. Oca su mi streljali...

Borci su bili tužni. Oči su im bile pune suza.

Bihać mora pasti! Posmatrao sam ove borce, mladiće i pokušao da uđem u njihovu dušu. Nisam imao razloga da im ne verujem da su mi istinu pričali. Jasno sam osetio, i po srdžbi kako su govorili, da iznose surovu istinu. Za trenutak pomislih: ostali su bez roditelja, bez braće, bez sestara, bez svojih kuća, bez svojih sela.

Nisam sumnjao. Noćas će oni zauzeti grad.

— Druže, biće osvete...

Započela je velika bitka. Prva i Treća brigada su se prebacile prema Žegaru. Druga i Peta već čiste predgrađe. Od Petrova Sela, sa ličke strane, čuju se mitraljezi. Borba se sve više rasplamsava. Mitraljeska i puščana zrna, svetleće rakete, eksplozije bacačkih mina, topovskih granata, ručnih bombi — sve se slilo u neprekidnu tutnjavu. A u

tom jurišu razleže se: — Razbrucaj Kozaro! Napred Krajino!...

Očigledno, noć se pretvorila u veliko ratno poprište.

Navratih do Operativnog štaba. Dolazili su i odlazili kuriri. Komandant Kosta je davao uputstva. Ni za trenutak da sedne, odmori se.

Odbrana grada popušta, lomi se. Sad treba pritisnuti.

Vatra označava granicu do koje su došle naše jedinice. Juriši kao da su sve češći.

Bihać mora pasti... Druga i Peta već su došle do mosta koji deli grad na dva dela. Treća i Prva jurišaju na ustaške kasarne. Pozadi njih već je daleko ostala zloglasna ustaška kula, stara austrijska tvrđava. Čuju se i ručne bombe.

Našao sam se na tom pravcu. Treća je prodrla u prizemlje kasarni. Borba se vodi za svaki sprat, za svaku sobu, za svaku stepenicu. Negde u svitanje brigada je izvestila:

„Kasarne su likvidirane. Došli smo do ogromnog plena: bacači, mitraljezi i drugo."

Dalje zauzimanje grada sad je bilo već daleko lakše.

U Žegaru je pobijeno nekoliko desetina ustaških i nemačkih vojnika.

Došao sam i ja do kasarni. Borba se tek završavala. Kasarne su porušene. Unutra, po stepenicama, po sobama, krevetima, prozorima ležali su mrtvi, a jaukali ranjeni neprijateljski vojnici. Jedan naš borac je prišao da pomogne ranjenom Nemcu, a ovaj je izvadio pištolj i ubio ga.

Drugi partizan, ozlojeđen ovim slučajem, viče na sav glas:

— Ubijmo ih, drugovi, ubijmo! Ubiše nam druga! Bilo je i naših ranjenih i mrtvih drugova.

Sa jednog sprata kasarne Nemci su tukli jakom vatrom. Prilaz je bio jako otežan. Grupa partizana popela se na krov i prodrla na sprat. Uspela je da bombama likvidira uporište. Na nesreću i trojica partizana bili su ranjeni.

Na žalost, jedna grupa Nemaca i ustaša ipak je uspela da pobegne iz Žegara. Valjda neće daleko umaći!

Ličani i Banijci prikleštili su grad sa druge strane. Uzeli su već Petrovo Ličko Selo i spustili se do prvih ulica Bihaća.

Osvanuo je oblačan, tmuran dan. Svakog trenutka se očekuje kiša. Po svim delovima grada ponešto dimi i gori. Una se zamutila. Valja mrtve neprijateljske vojnike. Kud god se okrenemo, vidimo mrtve ljude, porušene kuće, ispreturane plotove i napušteno oružje.

Jutro se probija. Sve se utišalo. Kao da se očekivala nova bura. Ponegde zaštekće mitraljez i odjekne bacač.

Očigledno je, borci su umorni, neispavani, prljavi, iscepani. Noćna borba, pored svoga preimućstva, jako iscrpljuje, zamara, lomi borce. Gledam kako pored mene prolazi jedan od bataljona. Borci se jedva kreću.

... Prema prikupljenim informacijama, u selu, u blizini Bihaća, lumpovale su ustaše. Te noći sigurno nikakav napad partizana nisu očekivali. Naprotiv, bili su prepuni hvalisanja kako su partizane uništili. Međutim, u najvećem orgijanju i pijanstvu upala je četa Pete kozarske:

— Dole oružje, ruke uvis! — Kako su bedno izgledali — priča borac koji je učestvovao u ovoj akciji. Digli su ruke uvis i počeli da mole, preklinju za život. Čak su nam nudili i nakit.

Oko njih bile su prazne razbacane flaše likera, razna jela, oružje.

— Na mestu smo ih kaznili. Ni trunke nismo imali sažaljenja. Saznali smo, što nam je pored ostalog i dalo za pravo, da su ti isti pre neki dan ubili ženu iz sela, tražeći da im oda kretanje partizana.

Dva borca Prve krajiške upala su u jedan od ustaških bunkera. Mogućnosti za otvaranje vatre nije bilo. Ništa im drugo nije preostajalo već da se noževima obračunaju sa neprijateljem.

— Srećom — priča jedan od njih — bili smo brži i tako noževima likvidirali posadu bunkera.

Dok sam slušao i beležio priče ovih mladića, neosetno sam mislio o ovom surovom ratu. Šta sve ljude oduševljava?! Kako su ponosni što su ljude na svirep način ubili!

A da li se ovi, po zverstvima čuveni, mogu, računati u ljude?! Čujemo: deset hiljada nedužnih i nezaštićenih ljudi, žena i dece ubili su u nekoliko sela oko Bihaća. Jezivi zločini. Bilo ih je sijaset.

Danas ih moramo ubijati. Nije nikakvo čudo što ih mrzimo. I dobro je što ih narod i ovi borci mrze ...

Dok su se još vodile borbe za Bihać, stotine seljaka iz Podgrmeča evakuisalo je oslobođeni deo grada. U toj akciji bilo je starih i mladih, i dečaka i devojčica. Deviza je bila: izvući svaku pušku, svaki metak, svaki kilogram hrane.

Noćas su i ove brigade veoma aktivne. Već iz Žegara stižu stotine pušaka, hiljade metaka, sanduci ručnih bombi, topovskih i bacačkih granata. Sve se kreće prema Grmeču. Ovde ne treba mnogo govoriti i upozoravati ljude o važnosti evakuacije. Sami oni to znaju.

Noćas sam video kako dete od dvanaest godina nosi tri-četiri puške, ili kako je devojčica od petnaest godina uprtila čitav sanduk municije, starca sa teškom topovskom granatom kako grabi prema Grmeču.

— Evo slobode, druže, reče mi čiča koga videh kako nosi teški mitraljez ne žaleći se na teret.

Nisam mu odgovorio.

Noć je hladna. Vlažna zemlja lepi se za bose noge. A ljudi, žene, deca... nosili su teške terete.

Na jednim volovskim kolima bilo je puno nemačkih i ustaških uniformi.

— Druže, ostavi to!

— Hladno mi je.

— Ostavi, to je za vojsku.

Seljak ništa ne odgovori, već ostavi bluzu. Poslušao me je. Videh mu gotovo gola leđa. Bi mi ga žao, ali nije bilo drugog izlaza, ako se jednom dopusti, svi će tražiti, odneti.

Kasarne su se sve više praznile. Odneli smo manje-više sve što je bilo vredno i korisno za vojsku. Začudo, seljaci ništa nisu za sebe uzimali, za potrebe svoje kuće. Preče su vojne potrebe.

Škripala su nepodmazana seljačka kola. Za čitavo vreme evakuacije vodile su se žestoke borbe.

Padali su mrtvi, ranjeni...

Žena uprtila čitavo breme pušaka. U njenoj blizini pala je bomba i teško je ranila. Nije kukala. Pozivala je druga pored sebe da uzme puške, da ih Nemci ponovo ne odnesu.

Puške su većinom bile krvave.

U blizini jedne druge grupe seljaka pala je topovska granata. Bilo je i tu ranjenih i mrtvih.

— Sve puške, svu municiju, svu odeću, svu hranu, moramo izvući.

Jutros se tri kolone susreću na putu: u jednoj su borci koji se pripremaju za još žešći juriš na grad, u drugoj seljaci koji evakuišu grad, a treća — kolona zarobljenih ustaških i nemačkih vojnika koja se kreće prema Grmeču.

Posmatram ovu treću kolonu. Ogrezla je u krvi. To su oni vojnici koji nabijaju decu na kolac, vade ljudima oči, seku ženama dojke, ostavljaju iza sebe pustoš...

Jedan od drugova boraca slučajno je poznao ustašu koji mu je ubio oca. Nije mogao izdržati. Izvadio je pištolj i ubio ga. Neki se razbežaše. Nisu daleko odmakli...

Sve se ponovo utiša.

Takav je ovaj rat...

Grad se ponovo „zapali“. Nemci i ustaše su nekoliko puta pokušavali da pređu u protivjuriš. Svaki put su bili vraćeni, sa novim i većim žrtvama.

Naše snage su ih stegle.

Tri dana se vodila bitka za grad. Pri kraju trećeg dana Bihać je bio u našim rukama.

Pred noć i sâm sam ušao u grad. Izgledao mi je mnogo uništen. Po ulicama leševi. Gotovo nijedna kuća, nijedno drvo u centru grada nije ostalo, a da ga meci nisu išarali. Sve je mračno. Jedino što svetlost dopire još od poneke kuće koja je dogorevala.

Nagazih na mrtva čoveka. Naslonih se na stablo drveta. Bilo je krvavo...

Reših da potražim Operativni štab i dobijem dalje instrukcije.

„Noćas ne treba ništa dalje izvlačiti iz grada“, odlučno kaže komandant. „Postoji opasnost pljačke.“

Seljacima je zabranjen ulaz u grad. Reče mi komandant da ima i naših vojnika koji su skloni pljački. I ispriča kako je Čiča Janko[5] upozoravao vojnika koji je nedozvoljeno uzimao vojničko i civilno odelo. Vojnik ga nije poznavao.

— Ko si ti, stari? Šta ti se tiče šta ja pljačkam! Zašto se i ti nisi borio kao ovo ja, pa da zajedno delimo plen!

Na to ga Čiča-Janko upita:

---

[5] Moša Pijade, tada član Vrhovnog štaba NOB.

— Pa kad već pljačkaš, zašto uzimaš civilno odelo?

— Hajde, bolan, čiča, evo kraja rata, šta ti to smeta. Dosta je više ovog vojničkog odela.

Posle zauzimanja gradova trebalo je naročito biti budan i voditi računa o našem ugledu. Pored ostalog to su nam bili prvi susreti sa građanima.

Šta smo sve podrazumevali pod pljačkom, to je priča za sebe...

Eto, u mnogome se od drugih ljudi razlikujem po tome šta treba podrazumevati pod pljačkom.

Noćas ništa nisam mogao jesti. Pun sam teških utisaka. Stalno su mi pred očima mrtvi i ranjeni.

Sutradan su uzaludno nad Bihaćem kružili neprijateljski avioni. Grad nije bombardovan. Verovatno su mislili da su njihovi još u Bihaću.

Grad je u našim rukama. Naredba Vrhovnog štaba je izvršena.

Bihać je uskoro postao istorijsko mesto. U ovaj grad je posle nekoliko dana došao Tito i 26. i 27. novembra 1942. je održano i Prvo zasedanje AVNOJ-a. Samim tim ovaj lepi bosanski grad na obali Une postao nam je još bliži i istorijski značajniji.

3. *U Četvrtoj krajiškoj brigadi*

Početkom decembra došao sam u Četvrtu krajišku brigadu. Možda i zbog toga što sam stalno navaljivao da odem u boračke jedinice, drugovi me najzad uputiše u Četvrtu krajišku brigadu. Na moju veliku žalost, i tamo sam raspoređen za intendanta brigade.

Bio sam veoma ljut i neraspoložen. Zašto me ljudi ne razumeju? Zašto uopšte jedan drugog ne shvataju? Pa valjda nije teško videti da nemam nikakvog smisla za intendanta. Uz to sam u krajiškoj brigadi, ne poznajem ove, krajeve, narod, mentalitet. Snabdevanje vojske je dalje, težak opšti problem. Za takvu dužnost treba spretniji i okretniji čovek. Siguran sam u to da u ovakvim ratnim uslovima za tu dužnost treba čovek koji nema mnogo duše. Meni je teško od čoveka za samog sebe za-

tražiti hrane, a kamoli za celu brigadu, i uz to ponekad i na silu uzeti.

Osećam se kao čovek koga niko ne razume.

Četvrtu krajišku brigadu uopšte ne poznajem. Čuo sam to da su njeni borci iz glamočkog, grahovskog i drvarskog kraja, da imaju dobrog komandanta i komesara i da se brigada već po hrabrosti pročula.

Da, ali ja sam intendant. Moraću sve da ih redom služim i slušam.

Slušaću. Trudiću se da odgovorim zadatku. Valjda će i sami drugovi jednoga dana uvideti da nisam sposoban za takvu dužnost, pa će mi dati novu.

— A šta bih mogao biti? Recimo komesar čete, ili komesar bataljona.

Možda. Sve preturam u pameti šta bih mogao da budem, a šta ne. Ipak, treba da budem malo skromniji. O sebi jako dobro mislim. Ljudi, uopšte, o sebi dobro misle i tragedija i jeste u tome što čovek u proceni svoje vrednosti nije objektivan. Nekada to je i dobro, a ponekad i nije.

Precenjujem svoje sposobnosti. Da sam ostao u svojoj Četvrtoj crnogorskoj proleterskoj, već bih bio komesar čete, možda i komesar bataljona. Ne misliš: možda bi i poginuo. I drugi su poginuli.

Očigledno, ambicija ima i dobrih i loših.

Imam konja. Lepo sam obučen. Sit sam. Čak sam zaboravio kad sam poslednji put bio gladan. Šta ja to još hoću?

Išao sam u Četvrtu krajišku, koja se nalazila u Saničkoj kotlini. Kurir iz Operativnog štaba mi reče da brigada drži položaj prema Vrpolju i da su joj neke snage u Manjači. Namah se poradovah što ću se eventualno ponovo susresti sa radnim jedinicama krajiške omladine.

Išao sam baš onim istim stazama kojima sam pre nešto više od mesec i po dana došao u Operativni štab.

Dan je bio hladan. Uzalud sam poigravao konja Jelašinovačkom ravnicom, pokušavajući da se ugrejem. Osećam još veću hladnoću. Sjahao sam. Poče da pada kiša i hladna susnežica. Trudio sam se da nazrem Saničku kotlinu. Ispred sebe video sam samo maglu i dosta velike kapi kiše koje su po meni i konju udarale.

U štabu sam zatekao komandanta[6]. Dao sam mu pismo. Lepo me primi i reče mi da se noćas odmorim u štabu, a već sutra treba da idem u intendanturu, koja se nešto dalje od štaba nalazi. Komandant, očigledno prijatan i blag čovek. Ovo pored ostalog primetih i iz razgovora sa kuririma koji su čas dolazili, čas odlazili. Za svakoga je pronašao blagu i toplu reč.

„Intendant, to je dosta težak zadatak", reče mi Morača. „Drago mi je što si došao. Baš nam tu podosta škripi." Uz to mi reče da ću biti član štaba i da ću se sa štabom kretati. Ispriča mi onako nabrzinu ponešto i o bataljonima, načinu njihovog snabdevanja i o raznim teškoćama sa kojima se brigada bori.

„Dva su nam bataljona u Manjači. To je pust i siromašan kraj. Dva su ovde, prema Vrpolju. Imamo i bolnicu i dosta prištapskih jedinica. A na žalost, rezervne hrane nema. Sve što je bilo u Saničkoj kotlini, otišlo je ranjenicima u Grmeč."

Komandant mi se učini dosta mršav, mada pored svoje blagosti, jako okretan i živ. Lepo je vojnički obučen. Ne nešto kicoški, ali za tadašnje naše uslove dobro. Poče da se interesuje u kojim sam jedinicama dosad bio, da li sam učio školu. Koliko sam mogao zaključiti, kod njega ću naići na punu podršku i razumevanje. Očigledno mu je drago što sam došao u njegovu brigadu.

Još smo bili u razgovoru kad naiđe njegov zamenik[7]. Mali, sitan čovek, dosta se bezvoljno podzravi sa mnom, čak mi i otvoreno reče da on intendante ne voli, da se slabo brinu o nabavkama i da bi po njima „davno pomrli od gladi". Pored toga i gospodičić mu izgledam.

Čudna čoveka pomislih u sebi.

Morača primećuje moje neraspoloženje, ali se samo smeška, kao da mi želi reći: ne brini . . .

Nešto kasnije došao je i komesar brigade[8]. On je prema meni bio takođe ljubazan. Bio je vrlo strpljiv kad me je upoznavao sa zadacima.

Zamenik komesara brigade[9] mi se takođe jako dopao.

---

[6] Komandant brigade Milutin Morača.
[7] Cvijo Orašćić, umro u petoj ofanzivi.
[8] Nikola Kotle.
[9] Milan Trninić.

Svaka njegova reč bila je trezvena, ljudska. Obučen je u sukneno belo odelo. Crno lice i crni brci čine ga starijim no što je. Naročito sam se obradovao kad mi reče da ću partijski biti povezan pri štapskoj ćeliji.

Ujutro je osvanuo kišan dan. Otišao sam do mog konja. Bi mi krivo kad videh da svaki kurir svoga konja hrani, a da ih moj, gladan, bespomoćno posmatra. Jedva se smilovaše i to na moj protest i dodaše mu malo zobi. Verovatno kuriri još nisu obavešteni da sam intendant brigade. Pretpostavljam da bi se drukčije ponašali, utoliko pre što će često i oni i ovi konji zavisiti od intendanture.

Intendantura je smeštena u napuštenoj kući sa improviziranim krovom. Još se primećuju čađavi zidovi. Prozora uopšte nema. Nasred kuće velika peć, koju su borci sami napravili od neke stare kante. Cela se kuća zadimila, i jedva su se borci raspoznavali.

Nisu mi se obradovali. Zbog čega? Možda zato što sam bio stranac, a možda i zbog toga što sam bio lepo obučen.

Borci u intendanturi izgledaju mi fizički jako slabi. Očigledno, mnogo su izmučeni i napaćeni, što mi, uostalom, i sami rekoše: „Hleba, druže, nema. Nešto žita što smo dobili, teško ga meljemo. Daleko idemo do vodenice, a da bi nesreća bila veća, još je i neispravna. Od nas se stalno traže nemoguće stvari . . ."

Dok sam još sa drugovima razgovarao o budućim zadacima, dođe kurir i reče mi da me pozivaju u štab.

„Sa jednom četom treba da odeš u Manjaču", saopšti mi Morača. „Tamo su naši bataljoni bez hleba i morate im oterati brašno.

Četa je pod tvojom komandom. Mesta kroz koja ćete ići kontrolišu četnici. Vodite računa da vas ne iznenade."

Juče došao, a danas već zadatak!

Pripremili smo konje, natovarili ih punim džakovima brašna i krenuli na put. Trebalo je ceo dan putovati. Bataljoni su bili prilično udaljeni. Kiša neprekidno lije i kao u inat ne misli prestajati. Ipak do Ključa nismo imali teškoća, čak smo se brzo kretali.

Ključ je još uvek onako prazan i pust. I dalje štrče jedna uz drugu dve usamljene kuće. Prešli smo Sanu i počeli se peti uz jedno dosta visoko brdo. Konje nismo

mogli jahati, a one pod tovarom morali smo pridržavati da se ne stropoštaju. Idemo veoma uskom stazom.

Kad smo došli, kako smo mi to procenili, na vrh brda, sa svih strana na nas je zapucalo. Naredio sam četi da se razvije u strelce. Borci su jurili, pucali ne znajući na koga, jer ništa nismo primećivali.

Prošlo je dugo vremena od kako se nisam sa četnicima sukobljavao. Izgleda, svuda im je ista taktika. Zapucaj, pa beži.

Jutros nam je najveća teškoća što su nas više od jednog sata zadržali, na kiši, u blatu.

Primetismo kuće. Izgledaju mi prave drvene straćare, čak su i gore od onih napuštenih planinskih kuća, na koje smo nailazili u trećoj ofanzivi.

Nisam se prevario. Ušao sam u jednu od tih kuća. Kod ognjišta je bilo dvoje gotovo nage dece. Zatekao sam i ženu koja je i sama uzaludno pokušavala da sakrije golotinju.

Kad smo je pitali ima li ovde partizana, nije htela ništa da kaže. Da li nije znala, da li se uplašila, ili nas nije volela, nisam mogao otkriti. Verovatno da je od svega toga ponešto bilo. Deca se stalno pridržavaju za njenu pocepanu suknenu suknju. Sva naša nastojanja da nešto od ove žene saznamo bila su uzaludna.

Komandir čete mi reče da su ovo sve četnici.

Čudne li logike? Ovakva beda! Šta traže? Čuvaju stari poredak! Kuća nemaju. Goli su, gladni, škola po selima nemaju.

Partizane ne vole i već su dosta naših drugova pobili.

Što se pak Bosanske krajine tiče, ovde u Manjači im je najveće uporište.

Negde duboko u noć pronašli smo Prvi bataljon.

Obradovasmo se i mi i oni. Prenoćili smo i već zorom smo se vraćali natrag za brigadu. Pri povratku četnici su ponovo na nas zapucali.

Kad sam došao u štab i ispričao drugovima šta smo na putu susreli i kako smo prošli, komandant Morača me pohvali pred svim članovima štaba.

Posle kraćeg odmora otišao sam do jedne grupe omladinki koje su poslednji krompir vadile i prenosile u Grmeč. Na žalost, nikog nisam poznavao. Rekoše mi da je radna

brigada neprekidno radila do polovine novembra. Uskoro ćemo i mi otići.

Kasnije sam doznao da se njih dvadeset javilo u Četvrtu krajišku brigadu.

Sanička kotlina bila je pusta. Daleko je stravičnije delovala, jer je već bio početak zime, a nigde sela, nigde kuće.

Noćas smo u štabu brigade svi na okupu. Zakazan je partijski sastanak štapske ćelije. Zamenik komandanta nije bio član Partije, a ipak je bio znatiželjan da čuje o čemu mi to razgovaramo. Drugovi su mu odobrili. Sa interesovanjem sam posmatrao ovog čoveka. Neko vreme je slušao naš razgovor, pa, mada ga niko ništa nije pitao, reče:

„Mislio sam da se na ovakvim sastancima nešto krupno rešava, a vidim to su obični razgovori."

Niko ništa ne odgovori.

Čovek, taj zamenik komandanta, uskoro se prisloni uz jedan zid i tvrdo zaspa...

Dok su drugovi razgovarali o političkoj situaciji u brigadi, ja sam upravo razmišljao o zameniku komandanta. Obavešten sam da je on pre ovog rata bio seoski trgovac. Ličan je. Rečnik mu je vulgaran, odudara od ove sredine i strašno se bahato ponaša.

Iako sam kratko vreme u brigadi, nekoliko puta sam zaustio da upitam zbog čega drugovi ovog čoveka drže u štabu, pa sam odustajao, predomišljao se i čekao za to pogodniji momenat.

Danas sam čitav dan ostao u intendanturi. Rešio sam da tu sa drugovima i prenoćim. Jako mi je stalo da ih što bolje upoznam. U intendanturi je bilo desetak boraca. Svi su stariji, jedino kurir Mića je bio mlađi.

Naoko sve su to izgledali dobri i čestiti ljudi. Međutim, ne bi bili Krajišnici, kad ne bi pomalo i prkosili. Svaki od njih uvek je mislio da je u pravu.

Spremali smo se da napustimo Saničku kotlinu i položaje prema Vrpolju. Predviđen je poduži marš. Naša oprema za toliki marš bila je i previše slaba. Konji intendanture bili su nešto slabiji od drugih u brigadi.

„Ovo su, druže, rage, a ne konji! Zalud sam govorio:

doći će vreme da se pokrenemo. Dajte, da nabavimo konje, navaljivao sam, insistirao... Niko me nije slušao.

Eto vam sad! Neka štab nosi ovoliko brašno. Trebalo je da koristim autoritet vlasti." Drug koji je govorio prebacivao je sve na štab brigade.

Drugi se žalio kako su nam poseban teret neki bacači bez granata.

„Ne mogu biti pametan što ih zabadava nosimo!"

„Šta ćemo sa buradima za pranje veša?", upita jedan od drugova.

„Sve moramo nositi."

„Ja snage nemam" — reče invalid bez šake na desnoj ruci.

Svaki ovde ima svojih predloga. Ipak smo na kraju doneli odluku da sve što se da pokrenuti — odnesemo, ne ostavimo. Štab brigade se složi sa nama, samo je posebno zahtevao da po svaku cenu brašno ne ostavimo.

Noć je određena za pokret. Intendantura se kretala pozadi Drugog bataljona. Kolona je duga, otegla se. Dok smo se kretali putem prema Ključu i Mrkonjiću, išli smo bez većih napora. Ali, kad smo se počeli peti uzbrdo, konji su sve više posustajali, počeše se prevrtati kazani, brašno, sanduci municije. Brigada je zastala. Marš je usporen. Uzalud je komandant brigade naređivao, grdio... Kad je svanulo, videli smo, nismo se daleko pomerili. Pošto smo ponovo formirali kolonu za pokret, zapucaše četnici. Bataljoni se razviše u strelce, a intendantura ostade na putu.

Kretao sam se sa štabom brigade. Još smo jahali konje. Sa jedne kose i na nas pripucaše četnici. Morali smo prihvatiti borbu. Očigledno, četnici su bili obavešteni o pokretu naše brigade i ozbiljno su nas iznenadili. Zapleniše nam konje. Srećom, danas su to jedine žrtve i intendantura je spasena. Samo je nešto iznemoglih konja ostalo na putu.

Uveče, kako je to bio običaj, razgovarali smo o današnjim gubicima. Svako je na svoj način žalio konje. Nekima su na konju i torbe ostale... U njima je bilo knjiga, pisama, zabeležaka.

Ceo dan je bio kišan i još lije. Ovde inače kiše jako mnogo padaju. U jednom smo od dvadesetak manjačkih sela. U dosta slabim seoskim kućama. U kući u kojoj je smešten štab petoro sitne dece. Onako jadna i golišava

skupila se oko ognjišta. Nije teško primetiti koje je žensko, a koje muško. Žena, kojoj očigledno nismo dragi gosti, pokušava da decu utiša, izbegavajući na taj način razgovor sa nama. Deca mršava, ispijena. Stomačići im naduveni. Vidi se da su gladna. Ipak smo uspeli da se sa ovom decom sprijateljimo, a naročito kad im dodasmo hleba, kojeg po svoj prilici odavno nisu jela. Jedan dečačić za kojega bi se reklo da ima najviše osam godina poče da miluje komandanta. I druga deca počeše se umiljavati. Žena je u početku nerado na to gledala, ali kasnije se i sama oslobodi.

— Muž mi je u vojsci.

Znali smo o kojoj se vojsci radi i prećutali smo da je upitamo u kojoj vojsci. Ona je takođe znala da smo protivnici, i pravila se nevešta.

Mršava je, jadna, bleda. Začudismo se kad nam reče da ima svega trideset godina. Kuća joj je potpuno prazna. Strašno prljava.

Umorni smo. Kuriri nam doneše neko seno i spremamo se za spavanje. Naša karbitna lampa obasjala je po svoj prilici prvi put kuću, koja je u večitoj tami.

Sela u Manjači su rasturena i jako udaljena jedno od drugog. Svakog dana smo imali nekakve sukobe sa četnicima. Nekakve, jer stvarno to nisu bile nikakve borbe. Žrtava nismo imali.

Počela je hladnoća. Mraz sve više steže. Sneg iz dana u dan postaje sve veći.

Spuštamo se prema Mrkonjić-Gradu. Štab je u Čađavici, na putu Ključ—Mrkonjić. Kako smo obavešteni, u Mrkonjić-Gradu su trenutno Nemci. Često izlaze do Sitnice i Čađavice. Naš Prvi i Treći bataljon već su imali sukobe sa njima. Nekako su borci ove brigade jako radosni kada se sa Nemcima sukobe. Obuku se, zaplene nešto oružja i municije, a ponešto i nađu u njihovim rancima, što je dobro došlo partizanu: ogledalo, češalj, sat, peškir i štošta što nama treba, a eto nemamo. Kod ovih jadnih i bednih četnika ništa nema. Goli su i bosi. Odela im ne vrede lule duvana. Uz to im je i oružje slabo. Jedino što je vredno, to su sanduci municije, dar na kom Nemci ne štede. Uosta-

lom, i biju se za njih, pa je valjda red da ih bar municijom snabdeju.

Na Sitnici naša brigada je imala težak okršaj sa Nemcima. I da to nisam znao, saznao bih: pored štaba je prošla četa jednog našeg bataljona komplet naoružana, i da nisu skinuli nemačke znake sa bluza, čovek bi se zakleo da su Nemci.

Danas sam sa jednom grupom boraca iz intendanture išao nešto podalje od puta da konfiskujemo stoku za brigadu. To je za mene uvek predstavljalo težak i neprijatan zadatak. Drugovi iz štaba skrenuli su mi pažnju da budem jako budan. U selu gde idemo ima četnika i obično napadaju manje grupe partizana. Nigde blizu nije bilo naših jedinica. Nas je dvadesetorica, naoružani smo puškama, a imamo i dva puškomitraljeza.

Nisam se prijatno osećao, čak sam se i pobojavao ove akcije. Najviše sam se plašio što nisam poznavao moje drugove i nisu mi odavali poverenje.

Ljuta zima. Promiče sneg. Slabo smo obučeni i primetih neke borce kako se tresu od hladnoće.

Moj zamenik, postariji drug, i valjda videvši me ljuta i namrštena, reče mi:

„Druže, nešto mnogo misliš. Ne brini! Zadatak je ipak lak.

Ej, kakve sam ja zadatke dosad imao. Ostajao sam iza brigade. Nalazio sam se sam među četnicima. Hvatali su me i — uspevao sam da pobegnem. Nadmudrivao sam ja njih i oni mene... Jednom“, priča on, „upadne brigada u selo. Bogato, brate! Ne zna čovek šta pre da uzme! Dok se ja zadržah, ovamo-onamo, ode brigada. Ostadoh sam. Noć. Gde je brigada, ne znam. Da noćim? Ne poznajem nikoga. A ljudi sa kojima stupam u duge razgovore sve me više zadržavaju. Nude me rakijom i rekao bi čovek, bože moj, dobrih li drugova. Čak jedanput i pomislih: pa šta mi radimo. Napadamo prijateljsko selo. Uhvati me, za veću moju nesreću, i ona rakija. A onda, kako mi to već znamo, razvezah priču o bitkama, o pobedama, o izdaji četnika, o zločinima ustaša, i znaš, sve „pobih“ i sve psujem na kamaru. Jest, vraga! Taman se ja raspištoljio i „ubedio“ moje slušaoce, a na vrata četnici. Srce mi sađe u pete. Nemadoh kud! Pokušah da se dohvatim oružja. Bilo je

kasno. Trojica me zgrabiše. „Gotovo je", pomislih, dolijao sam. Počeše mlatiti i to dobro. Seljaci koji maločas sa mnom „prijateljski" razgovarahu, svi na mene. Čak im je i malo što sam pričao, već stalno pridodaju i lažu, kako sam se navodno hvalio da sam desetak četnika pobio, da sam palio sela četnička i koješta još... Zavezaše me konopcem. Skinuše mi cipele, bluzu, čakšire. Ostadoh go kao miš. A hladno, zima!

Čujem gde kažu, „da ga ovde zakoljemo." Drugi udaraju li, udaraju. Primakoše me tobože vatri. Poče da puca koža. Psovao sam, vikao, jaukao. Sve je bilo uzaludno. Padoh u nesvest. Kad sam došao svesti, videh sebe privezana za drvo. Šta će sad, pomislih. Noć. U blizini mene šetkao je stražar. Pokušao sam da se odvežem. Mada je išlo teško, srećom konopac je popuštao. Prvo sam oslobodio jednu nogu, kasnije ruku. Potpuno sam odrešen. Kiša je lila. Stražara nigde nije bilo. Ipak ga primetih, drema, ili spava ispod jednog trema. Sinu mi u glavi. Radi glava brzo. Moram do puške doći. Moram ti reći, tada sam bio nešto jači nego li sad. Ja i sam ne znam kako sam do stražara došao. Muka čoveka na hrabrost tera... Kada sam ga stisnuo za grlo, glasa nije pustio. Udavio sam ga, očigledno. Uzeo sam pušku.

Išao sam kao lud. Bio sam samo u gaćama. Ništa drugo na sebi nisam imao. Sada sam se pobojao. Smrznuću se...

Ušao sam u kuću. Bila je prazna. Osmehnula mi se sreća. Našao sam slamnjaču, iscepao i ogrnuo.

Ušao sam u drugu kuću. Unutra je starac. „Daj mi odela!" — dreknuh. Starac je vikao i zvao četnike. Ubio sam ga — ništa mi drugo nije preostajalo. Obukao sam njegovo odelo i uspeo da umaknem.

Treći dan sam našao brigadu."

O, kako mi je bio zanimljiv ovaj čovek. Nek je i pola istina od ovog, pomislih, on je junak. Zavoleh ga. Njegova priča je apsolutno pozitivno delovala. U svakom slučaju zaključih i ovo su dobri i hrabri partizani...

„Ništa, druže, ne brini! Zadatak će biti izvršen!"

Došli smo u selo. Veliko. Učini nam se jako lepo. Začudo, malo sveta u njemu. Izgleda da ih nismo iznenadili. Svuda kuda zavirujemo prazne štale, mada primeću-

jemo svežu balegu. Uzalud se interesujemo, pitamo gde je stoka. Svak sleže ramenima i ćuti.

Traganje dalje u selu bilo je uzaludno. Pošli smo nešto dalje od sela. Nismo više morali tragati. Pronašli smo tri vola, dve krave i nekoliko teladi. Bilo je dovoljno mesa za brigadu. A onda, kako smo to i očekivali, nastupila je potera za nama.

Nikakve potrebe nisam imao da sumnjam u hrabrost ovih boraca. Rasterali su daleko brojnije četnike. Srećom, i ovde smo prošli bez žrtava. Uspeli smo ipak da dva vola i jednu kravu doteramo u brigadu.

Još jedanput se uverih da ćemo imati teškoća sa ovim selima u Manjači. Zatrovali su ih četnici. Svuda nas lažu, kriju hranu, teraju stoku. Inače, toga svega malo i imaju. Ali, nas ne vole i biće ovde muke . . .

Dvadeset dana je Četvrta krajiška brigada ostala u Manjači. Zima je uveliko. Sneg je sve obelio. Borbe postaju sve žešće. Mi smo na širokim frontovima prešli u ofanzivu.

Dobili smo zadatak da usiljenim maršom krenemo za Sanski Most. Prepričavalo se da postoji verovatnoća da ćemo i na grad napadati.

Poradovah se. Naša intendantura je potpuno prazna. Daj bože da se grad napada! Ako ga srećom uzmemo, bar će dva dana biti hrane i nećemo misliti kako ćemo brigadu nahraniti.

Navodno u poverenju, sve smo krijući jedan od drugog pričali o predstojećem napadu na Sanski Most.

Sanski Most Nemci veoma dobro brane. Već su mnoge naše jedinice pokušavale da ga zauzmu, ali su ili odustajale ili u napadu nisu uspele.

Sad nam je svima bilo jasno da ćemo napadati grad. Pristizale su sve nove i nove jedinice.

. . . Iz grada su izlazile ustaše i Nemci i naša brigada se juče sa njima sukobila. Bilo je i kod njih i kod nas žrtava.

Jutros su naišli neprijateljski avioni i bombardovali su prostor gde se nalazila brigada. Kao da im ništa nije smetalo što je dan bio oblačan i tmuran. Znajući da nemamo oružja za odbranu od aviona, spuštali su se nisko, bacali bombe i mitraljirali.

Nekoliko dana priprema se akcija za napad na grad.

Mi ne znamo plan napada, ali nam je rečeno da se sa intendanturom primaknemo bliže polaznim položajima.

Poslednjih dana stalno sam u intendanturi. Veseli smo i raspoloženi. Sela bliže Sanskog Mosta su snabdevena i nemamo nikakvih teškoća u nabavljanju namirnica za brigadu. Razmišljam — dobar intendant bi mislio i o stvaranju rezerve, ali ja to nisam i nemam nikakve ambicije da to postanem. Već sam se sprijateljio sa svima u mojoj intendanturi. Nije na meni, ni njima više onako neprijatno kad smo zajedno, čak imam utisak da im je drago kad ostanem kod njih da noćim.

Zakuvalo se. Stotine bacačkih granata, svetlećih metaka, raketa raznih boja, vrisak, galama. Sve se to izmešalo. A noć, tamna, mutna — oblaci gotovo dodiruju zemlju. Svakog trenutka očekuje se kiša ili sneg. Jedanaesti je decembar. Nisam znao koje sve brigade učestvuju u noćašnjem napadu, samo po načinu borbe i po pucnjavi koja se čuje mogao sam pretpostaviti da su i sa jedne i sa druge strane jake snage.

Neke jedinice našeg Drugog bataljona su upale u grad. Na juriš je prva četa zauzela žandarmerijsku kasarnu.

Pristižu prvi ranjenici. Dolaze i prvi zarobljeni neprijateljski vojnici.

Cele noći se vodila teška borba. Ipak Sanski Most nije zauzet. Neprijateljske snage su ga po svaku cenu branile. Odlučujući momenat bio je kad su nas neprijatelji napali sa leđa, iz sela Sasine. Naše snage su se jedva iz grada izvukle. Kako mi reče komandant, neprijatelj je imao 48 mrtvih vojnika, a 51 vojnik i 1 oficir su mu zarobljeni. Zaplenjeno je: 77 pušaka, 4 strojnice, 17.000 metaka i 24 mine za minobacač. Naši gubici: poginulih 27, nestala 4, ranjena 34 borca.

Odmah posle toga brigada je napala Sasinu.

Možda raspoloženje boraca u tom momentu je odražavao refren:

„Pričekaj nas, Sanski Moste, doći ćemo ti mi u goste!"

Sasina je bogato selo. Ustaše iz ovog sela popalile su stotine srpskih sela u Krajini. Sve što je u ovim selima bilo lepše i vrednije odneli su. Iz Sasine su direktno slali poklone poglavniku.

Radovali smo se ovom zadatku. Utoliko više što nas je baš neprijatelj odavde, iz ovog sela mučki napao.

Mi u intendanturi smo imali poseban razlog da budemo zadovoljni. U Sasini se nalazila gotovo sva stoka desetine popaljenih i uništenih srpskih sela. Od tog plena naša brigada, i ne samo ona, mogla bi da preživi celu zimu.

Napravili smo plan. Ipak nismo uspeli da ga potpuno ostvarimo — nismo izvukli ni četvrtinu onog što se moglo izvući.

Provedeni dani u Sasini bili su odmor i oporavak za svakog borca.

Prvi put u ovome ratu nismo mislili koliko ćemo pojesti i da li je neko dobio veće, ili manje parče.

Još dok smo bili u Saničkoj kotlini, jedna grupa omladinki iz radne brigade prijavila se u Četvrtu krajišku. Jedna drugarica dodeljena je našoj intendanturi. Bila je mlada, najviše osamnaest godina, vredna, malenog rasta i dosta nežna. Po njenom držanju nije bilo teško zaključiti da je jedva čekala da dođe u brigadu. U našoj intendanturi jedino je Mićo njenih godina.

Dok smo još bili prema Vrpolju, ništa naročito nije se pokazivalo kod ovog mladića i ove devojke. A ipak, nešto se krilo što ostali nisu znali.

Jednog dana je devojka otišla u vodenicu. Mićo, i ne pitajući nikog, i sam je pošao do vodenice. Sreli su se pri ulazu. Stana je pokušavala da uđe, izbegavajući pogled Mićin i pomalo se čudeći zbog čega je tu.

— Stano! Stoj da ti kažem reč-dve.

— Šta hoćeš, Mićo? Rat je, druže, nema se vremena . . .

— Ljubavi, Stano, tražim. Ljubav, znaš li ti što je ljubav?

— Ništa, Mićo, ne znam i namerno ću se truditi da ništa ne saznam.

Ipak su zajedno ušli u vodenicu. Mlinara unutra nije bilo. Sami su zasuli žito i bez reči posmatrali vodenično kolo kako se okreće. Mićo je bio smeliji. Prišao je Stani da je poljubi.

Devojka se trgla, pobegla i došla u intendanturu bez brašna.

Na sva naša nastojanja da doznamo zbog čega je bez brašna došla ništa nije odgovarala, čak je počela da plače.

Drugi su doterali brašno. Kod vodenice su zatekli Mića, koji im je rekao da je slučajno naišao i da mu je bilo sumnjivo što je vodenica prazna i konj privezan čeka. Ništa im on nije bio zagonetan. Sva su se trojica vratila u intendanturu.

Hrana i način odmora u Sasini razvijali su kod boraca žeđ za životom.

Poznato je kod nas bilo pravilo koje je kao zakon važilo: da se ljubav u brigadi ne sme stvarati, a ukoliko do nje i dođe, borci su bili kažnjavani. No, ovde-onde je bilo i ljubavi.

Krila se vešto. Pravdali se ljudi na razne načine.

Bila je noć. U jednoj napuštenoj kući Druga četa Prvog bataljona pripremala je igranku. Pozvali i nas iz intendanture.

Svi su drugovi došli. Nigde nisam primetio Mića i Stanu.

Vratio sam se u intendanturu. Vrata su bila zatvorena. Napolju je vejao sneg. Provirio sam kroz ključaonicu. Vatra je u ognjištu još gorela. Lampa je čkiljila. Mića je u naručju držao Stanu...

Čuli su moje korake. Mićo je izišao i video me kako se udaljavam od intendanture. Verujem da je bio uveren da sam ih video i da ću sutra sve izneti.

Ćutao sam. Vreme je prolazilo.

Mićo je prema meni sve ljubazniji. Često primetim da zausti da mi nešto kaže, pa se trgne... Stana, kad pored mene prođe, zacrveni se i kao da ju je stid da me pogleda.

Pričali su jutros drugovi iz štaba da se u četama počela javljati ljubav i da to može postati ozbiljan problem ukoliko ne budemo budni.

Opet u sebi pomislih: šta li je čovek! Neosetno se setih treće ofanzive i one strašne gladi. Koliko smo puta spavali pored drugarica, ispod bukava, u štalama, po livadama i — nikome nije palo na pamet da devojku poljubi. Da, bili smo gladni! Danas smo siti. Ne verujem da bi i proleteri ovde bili čistunci. Uostalom, pričali su mi drugovi da je bilo ljubavi u Livnu. Kad su se borci najeli, počela je ljubav sa gradskim devojkama. Mladost... Dugo smo danas u štabu o tome razgovarali. Ipak, moramo biti budni.

IV

KRVAVI TRAGOVI

Dok su u periodu od 20. januara do 20. februara 1943. godine vođene operacije u Kordunu, Baniji, Bosanskoj krajini i Lici, ja sam bio na terenu Basanske krajine. Tu sam bio svedok nečuvenih patnji ovog naroda u zbegu — šta je sve doživeo, čega se bojao, čemu se nadao. Još u ovim bitkama veći broj boraca je obolio od tifusa, koji je više harao i od same ofanzive. Tifusari su nam umirali po putevima. Borili su se zdravi za bolesne, a bolesnicima je jedini cilj bio da što pre prezdrave i domognu se slobodne teritorije ili svojih četa. Od kraja januara pa do druge polovine aprila 1943, nosili su me talasi i udarali o oštre hridine Grmeča i Šatora. Nekad sam bio pri svesti, a više u polusvesti. Bio sam i sam tifusar, u zbegu.

Od 28. januara 1943, najpre pojedini bataljoni, a zatim Četvrta krajiška brigada zatvarala je pravac Sanski Most — Paunovac. Na tome pravcu brigada je bila u neprekidnim žestokim okršajima, sve do 8. februara, uspešno braneći prevoz na koji su Nemci danonoćno jurišali.

U stvari brigada je sa prostora Sitnice i Manjače usiljenim maršem došla na ovaj položaj. Jasno nam je bilo da su neprijateljske snage preduzele ofanzivu na našu slobodnu teritoriju, koja je u to vreme bila velika. Slobodni su bili i Lika, Kordun, Banija. Kod nas u Bosanskoj krajini bilo je manje-više, osim Banjaluke i Sanskog Mosta, sve slobodna teritorija. Hrvatske partizanske snage izbile su sve do pred vrata Zagreba. U Slavoniji su vođene žestoke borbe. I tamo je slobodna teritorija sve veća.

Veći deo neprijateljskih komunikacija bio je ugrožen. Postojalo je uverenje kod naroda da nam uskoro predstoji kraj rata i da smo bitku dobili. U našoj vojsci nicale su sve nove i nove brigade i divizije. Imali smo već i prilično lakog i teškog naoružanja.

Narodna vlast, naročito posle Prvog zasedanja AVNOJa, postajala je sve značajnija. Raspoloženje i u narodu i u vojsci bilo je dobro. Uz to i godina je bila rodna, krajevi u kojima smo se nalazili, mada su bili opustošeni, brzo su se oporavljali. Jedinice su međusobno bile povezane. Imali smo radio-vezu, telefone, pozadinske vojne jedinice. U stvari teškoće koje su nas pratile u celoj 1942. g. sada su bile daleko manje. Posebno smo se radovali što su ranjenici bili smešteni i imali krov nad glavom. Istina, to su bile barake, ali ipak su tople, i daleko od neprijateljskog udara. Sve je to neprijatelj znao i po svaku cenu je nastojao da razbije „Titovu državu".

... Dobro se primećivao put kojim je brigada išla, iako je padao gust sneg i vetar ga nanosio. Idući tako u koloni, požurujući kuvare, ekonome i intendante, neosetno mi se nametalo pitanje: kuda mi tako žurimo. Verovao bih da pripremamo neki napad da ne čuh pucnjavu i jutros saznadoh o neprijateljskoj ofanzivi.

Studeno. Sneg. Zima. Prvo se setih bolnice. Stotine i hiljade teških i lakših ranjenika se nalazi u Grmeču. Da li možemo odbraniti tu teritoriju? Počeh da razbijam glavu o odbrani i upetljah se u nekakve misli iz kojih se ne mogu iščupati. Znam da imamo jake snage, ali isto tako sam naučio da teško možemo prihvatiti frontalnu borbu, pogotovo što će nas neprijatelj naterati na odbranu, što će nam onemogućiti i prisiliti nas da mali prostor branimo.

Pred očima su mi borbe iz treće neprijateljske ofanzive i teški dani kroz koje smo prošli.

Tešim se. Situacija je sad drukčija. Stekli smo iskustvo i mnogo nas je više.

Poče da sviće. Hladnoća steže. Puca drveće. Put mi je nepoznat. Tragovi se sve više gube.

Do nas dopire jek borbe. Na prostoru Sanski Most — Paunovac nalazi se Prva krajiška brigada. Kako smo obavešteni, ona već od 20. januara vodi žestoke okršaje

i herojski odoleva brojčano jačem neprijatelju. Čuje se i puščana pojedinačna paljba.

Intendantura je zastajkivala. Padali su konji, borci. Niko se nije bunio. Imam utisak da im se svima žuri...

Neposredno ispred Ključa sustigli smo brigadu.

„Naš je zadatak da zatvorimo Nemcima pravac preko Paunovca za Bosanski Petrovac. Zahtevam“ čujem komandanta brigade, „od svakog bataljona, od svake čete, od svake jedinice i svakog pojedinca besprekornu disciplinu. Nemci su sa veoma jakim snagama preduzeli ofanzivu na našu slobodnu teritoriju. Poznato vam je, pozadi nas su bolnice, ranjeni i bolesni drugovi, naša sela, naše porodice, Vrhovni štab i drug Tito. Ne dozvolimo Nemcima da prodru ovim pravcem.“

Očigledno, borci su orni za borbu i spremni na odbranu. Na sve strane čuje se pucnjava. Intendantura i bolnice su upućene prema Bravskom.

Ostao sam sa štabom brigade. Rekoše mi drugovi da ću dobiti novu dužnost. Obradovah se. Napokon ću se osloboditi posla koji nikako ne volim.

Nisam imao mnogo vremena ni da se radujem, niti mnogo da razmišljam:

Kod našeg Drugog bataljona poče veoma žestoka borba. Na ivici smo Grmeča. U snegu. Na pojedinim mestima je preko dva metra.

Štab brigade i prištapska četa su u jednoj dugačkoj baraci, koja je prošle jeseni služila omladini iz Saničke kotline da u njoj smešta žito. Baraka je bez prozora. Svaki naš pokušaj da je ugrejemo bio je uzaludan.

Odoh do Drugog bataljona. Dan je. Pada sneg. Još nisam stigao, a baš u tom pravcu rasplamsa se žestoka borba. Zaređaše bacačke granate, pa sve udaraju okolo mene. Čovek se ovde nema gde skloniti. Stadoh iza jedne bukve, čekajući šta će dalje biti. Potpuno sam sâm.

Evo smrti! Da, već je poodavno kako sebi proričem: poginuću danas, poginuću sutra.

Vidim bataljon se povlači. Nemci nastupaju.

Na mene natrapa Prva četa ovog bataljona.

— Šta je, drugovi!

— Nemci.

„Ovde moramo ostati. Dalje — ni stopu. Nema povlačenja“, naredi komandir ove čete.

U to počeše pristizati i ostale čete i štab bataljona. Nemci su bataljon u stopu pratili.

Borci su bili mokri, prozebli, iscepani. Pored mene je borac sa puškomitraljezom, a do njega pomoćnik. Obadvojica su mladi, pokisli, pa mi još više izgledaju prava deca. Pokušao sam da nešto sa njima razgovaram, ali im po svoj prilici nije bilo stalo do priče.

Nešto više i desno od mene su dva borca i jedna drugarica. Poznadoh Stanu, iz moje intendanture. Premestili smo je pre desetak dana u bataljon i sada je borac. Bila je sva mokra. Suknja joj prionula uz telo. Dosta nevešto drži pušku. Bulji u mene i rekao bih da bi vrlo rado nešto upitala.

Levo od mene ugledah nešto više od desetak boraca. Jedva im vire glave iz snega i dosta velikih bukovih stabala koja ih zaklanjaju.

Sve je hladnije. Noge više kao da ne osećam da su moje.

Biće i ova ofanziva teška.

Naiđoše Nemci u streljačkom stroju. Zapuca sa svih strana, ili se bar meni tako učini. Nastade pravi krkljanac!

Šuma je kao voda, kao vatra. Nje se čovek uplaši. U njoj sve stostruko odjekuje... Ništa ispred sebe ne vidimo i imaš osećaj kao da će te neprijatelj živa uhvatiti.

Samo se vide nemački i naši juriši i protivjuriši i čuje prasak pušaka i ručnih bombi. Ječi planina, ječi od nevremena i od pucnjave.

Pored mene padoše dva druga. Videh i Stanu kako izvlači jednog teško ranjenog. Naiđoh i na jednog mrtvog Nemca. Sa njega je sve skinuto. Kako ga brzo „demoliraše"! Ispod jedne bukve stenjao je ranjeni drug.

Nemci su se povlačili. Činilo se kao da smo se sa njima izmešali. Primetih ispred sebe grupu Nemaca kako pucaju na nekog partizana, koji se nevešto bio sklonio iza jedne bukve. Mene i jednog druga nisu primećivali.

U isti mah bacismo bombe. Drug mi veselo reče:

„Ovaj više neće pucati!"

Ranjeni Nemac pokušava da beži. Pao je pogođen našim mecima. Imamo i mi mnogo žrtava. Veliki je broj i ranjenih drugova.

Juriši kao da počeše splašnjavati. Poterali smo Nemce i već smo duboko u Saničkoj kotlini.

Pogledah na sat. Prošlo je podne. Čitavo jutro tukli smo se sa Nemcima.

Na ivici šume, u snegu, spremali smo ručak. Bilo je nešto toplije. Skupljali smo plen: nekoliko puškomitraljeza i više pušaka. Prebrojali smo dvadesetak mrtvih neprijateljskih vojnika.

Došli su kuriri iz štaba sa naređenjem da se povlačimo dublje u šumu. Među kuririma sam poznao Mića. Znači, i on je otišao iz intendanture.

Sad me tek upita znam li što o Stani i njegovoj ljubavi. Pravio sam se da ništa ne znam. I ispriča Mićo svoju tajnu. „Volim je druže. Mnogo je volim! Jutros kad je zapucalo u pravcu ovog bataljona samo sam o njoj mislio. Kad mi reče komandant da idem u bataljon i odnesem poštu, bio sam presrećan". Primače se i još jednom me upita da li sam je video. Ispričah mu o njenoj hrabrosti. Njemu se oči zamagliše i gotovo bejaše spreman da me poljubi.

Išli smo zajedno. Ispod jedne bukve nešto podalje od položaja Stana je u naručju pridržavala glavu ranjenog druga. Bila je i sama krvava.

Mićo potrča prema Stani.

— Gde si ranjena, reci, brzo mi reci!

— Nisam, Mićo, ranjena! — i skliznuše joj suze niz lice. Ranjenik je na njenim rukama umirao.

Krvavom rukom Stana se pridržavala uz Mića kako se ne bi srušila.

Dan je postajao vedriji. Čak se počelo i sunce probijati. Još jedanput bacih pogled prema Saničkoj kotlini. Bila je sva u belini. Jedino se nešto dimilo u pravcu mesta današnje borbe. Po koji put se ponovo setih omladinske radne brigade! Bilo mi je potpuno prirodno hrabro držanje ove devojke za koju čestito i nisam znao iz kojeg je sela, pa joj čak ni prezime nisam znao. Znao sam to da je jutros šest ranjenika iz borbe izvukla, da je i sama bombe bacala, da je imala osamnaest godina, da je bila u tankoj cicanoj suknji, da se u snegu smrzavala, na rukama joj umro ranjenik, da je volela Mića, kurira iz Su-

vaje, i da sam je video u njegovom naručju pre mesec dana u Sasini.

Takav je rat...

Ovde, u ovim jedinicama, nema dezertera. Drukčije su prilike. Ovo je već čvrsta vojska.

Da, ali još nema onih teškoća. Ako budu prinuđeni da napuste svoja sela, svoje krajeve! Nekako sam uveren da će i to — prebroditi.

Čuh i pesmu. Ona uvek osvežava. Ceo dan u borbi. Bili smo gladni, bilo nam je hladno, imali smo mrtvih i ranjenih, a čuje se pesma! Pesma mi svu sumnju otera!

U baraci smo gde je juče bio štab brigade. Približavala se noć. Mićo i Stana bili su zajedno. Nešto je ona izgledala tužna. Po svoj prilici jučerašnji dan je na nju ostavio težak utisak.

Kad komandant bataljona reče da se spreme brigadni kuriri za pokret, primetih Stanu kako zadrhta i ponovo joj se na licu pojaviše suze. Za borce koji su bili pored nje to je bila tajna. Mićo joj stisnu ruku i izgubi se u snežnoj noći. Strašno je hladno. Ne možemo se nikako ugrejati. To je jasno.

Ležim pored nekih nepoznatih boraca. U baraci se ništa ne vidi. Uzalud gori vatra! Verovatno onima koji su bliže — nije hladno.

„Ovo se, drugovi, nešto veliko valja. Izgleda da nam predstoje teške borbe. A gde su naši?"

Borac se po svoj prilici zabrinuo za svoju porodicu.

„Ja, druže", reče mu drugi drug, „porodice nemam. Ustaše su mi ubile oca, majku, braću i sestru. Ja sam iz njihovih kandži pobegao. Moje je selo popaljeno. Niko ni od mojih bližih nije u životu."

Nisam u noći mogao videti ove borce, ali sam osećao opravdanost srdžbe i gneva koja ih pritiska.

Noć je nemoguće sporo odmicala.

1. *Zbegovi*

Ujutro, zorom bio sam pozvan da se javim štabu brigade. Srce puca od zime. Sve se okolo ledi.

Reče mi komandant da uzmem tri kurira i krenem u Podgrmeč. Ispriča mi o odbrani naših položaja i o situ-

aciji u kakvoj se brigada našla. Štab Prvog bosanskog korpusa se navodno još nalazi u Lušci-Palanki i treba da mu referišem kakvo je stanje kod nas. Uzgred mi reče: kad se vratim, treba da odem za komesara našeg Prvog bataljona.

Put preko Grmeča je i u normalnim uslovima naporan, a kamoli po velikim smetovima. Jako se teško probijamo, a uz to se bojimo da ne zalutamo. Kuriri su mi predložili da se spustimo u podnožje planine i da se krećemo ivicom šume. Prihvatio sam predlog. Radi svake eventualnosti jako smo se obazrivo kretali. Ništa nismo znali gde se nalaze neprijateljske snage i bojali smo se da svakog časa možemo na njih nabasati. Uvek je jedan od nas išao napred stotinak ili više metara, pa kad se uverimo da nema nikoga, onda bismo krenuli.

U sitnoj šumi primetismo grupu seljaka, među kojima su bile neke žene i dvoje dece. Pričaju nam stravično: kako su već Nemci sva podgrmečka sela zauzeli, kako ubijaju svakoga na koga naiđu, kako pale sela i kako nigde nema partizana.

Prvi put otkako sam došao u Bosansku krajinu, čuh da neko javno psuje partizane i da ne veruje u našu borbu. Bi mi stvarno krivo.

— Znao sam ja lepo da se valja nesreća. Misle oni da će Hitleru doskočiti. Uze taj, brajko moj, ceo svet. Sad ćemo tek da vidimo svoga boga. Mogli smo i u miru živeti.

Ove reči podsetiše na ustaše, na pokolj, a on kao da ih ne čuje, te i dalje iskazuje mržnju prema partizanima.

— Ćuti, čiča! Sad ću te ubiti! — dreknu, veoma ljut na njega jedan od mojih kurira.

— Veliku ćeš mi štetu naneti, mrzovoljno reče starac. Bar ću počinuti! A ne ovako: živim kao džukela, potucam se od šume do uvale. Već su mi za vreme ovog rata tri put Nemci kuću palili. Evo, od cele porodice — a nas je bilo desetoro — ostadoše ove dve sirotice.

Ozbiljno se zamislih. Uhvatio me je strah, panika.

Starac slabo izgleda i sve se premešta s noge na nogu da bi se ugrejao. Oči mu se jedva vide ispod gustih veđa, za koje se inje nahvatalo. Sukneni kaput, dosta iznošen, mokar i prljav. Ispod njega vire gole, kosmate grudi. Čakšire su mu takođe slabe. Na nogama mu opanci i ne-

kakvo sukno za koje ne bih rekao da su čarape. Ostali seljaci su isto tako mahom stariji ljudi i uglavnom ga slušaju i retko mu kad što oponiraju. Žene nisu njihove. To nam rekoše. I one su starije, slabe i ispijene. Pričaju gotovo sve u jedan glas kako su od kuća pobegle i ništa ne znaju za sudbinu ostale porodice.

Grupa ovih seljaka pokušala je da vatru podloži. Napori su im uzaludni. Stalno se gasila, ili se dimilo, što ih je teralo na kašalj.

U početku smo mislili da u srdžbi preteruju, ali nas ipak sve ovo upozori da tamo napred budemo još obazriviji.

Danima već besni četvrta ofanziva. Neprijatelj pali i uništava. Da bi nesreća bila veća, sneg neprestano pada. Već je na nekim mestima, a posebno proplancima, napadao i po nekoliko metara visine. A Grmeč, neprohodan, besputan, beo, zavejan.

Nemci su u ovoj ofanzivi primenili posebnu taktiku. Sve na što naiđu ubijaju. Pale sela. Teraju stoku. Ubijaju ljude.

Beži svet. Kolona za kolonom ljudi, žena, dece, stoke kreće se prema Grmeču i Šatoru. U planine, u divljinu, bez kuća, ognjišta i zaklona.

Idu ove kolone u kojima nekada ima reda. Odstupaju ljudi, žene, deca, tamo daleko iz Banije, Korduna, Krajine. . .

Palili su Nemci sve! Ubijali su ko je god pokušao da beži. A onog ko je ostao, a bilo je i takvih, opet su ubijali.

Una, krvava, mutna, nadošla. Odnela nam je stotine ljudi, žena, dece. Kao da vidim onu pomamnu, nadošlu reku. Znam kakva izgleda kad se zavitla, zapenuši. Znam je još iz novembra prošle godine, kad smo Bihać napadali.

Pred očima su mi iznemogli ljudi, žene, deca. Vidim ih, zamišljam ih kako pokušavaju da se dočepaju obale, na ovoj bosanskoj strani, kao da će na njoj naći spasa.

Iz priča ovih preostalih video sam svu tragediju koja je zbeg zahvatila.

Išli su oni do Une kao u nekom redu, u koloni. Čamaca, skela, bilo je jako malo za ovoliki svet.

Išli su uzvodno, nizvodno, pokušavajući da pređu reku, da se sklone od udara nemačkog.

Sve je to bilo uzaludno!

Jedna grupa seljaka naišla je na skelu. Nekoliko desetina je srećno prešlo reku.

Nemci su sve čvršće stezali obruč oko zbega. Znali su gde smo osetljivi. Tu su nam majke, očevi, deca, braća, sestre... Kad se jedna poveća kolona ukrcala na skelu, Nemci su već bili na obali. Skelu su tukli bacačima. Za nesreću, jedna je granata pala na skelu. Sve je izginulo i potonulo. Ranjeni ljudi su pokušavali da se uhvate za preostale daske, koje su plivale po reci. Bilo je bez uspeha. Daske su im ispod ruku bežale, nestajale. Nemci su stalno tukli reku. Ubijali. Neka su deca prešla reku. Majke su ostale na drugoj obali. Zvala su deca majke. Hučala je pomamna reka, a vetar je donosio pucnje sa druge obale.

Ugledasmo mnoge kolone, koje se kreću svaka na svoj način. Zato je valjda i ovoliko utabanih puteva.

Uzalud je bilo i onim Banijcima i Kordunašima koji su prešli u Podgrmeč. Gotovo se valjano i nisu smestili u kuće, nisu zagrizli još parče hleba, koje im je bilo jako potrebno, a Nemci su nastupali.

Sad je mnogo više kolona. Narod uprtio šerpe, kazane, kukuruzni hleb, krompir.

Iz džakova ili pletenih korpi vire sitne dečje glave. Nosići im crveni, oči podbule, plačne. Majke iznemogle, mokre. Vitlaju ih vetrovi, snegove gaze, nesanice ih štipaju, a povrh svega, Nemci koji sve redom ubijaju.

Redom pale podgrmečka sela. Tražili smo štab korpusa i odustali. Niko nam nije mogao reći gde se nalazi. Možda je već davno otišao.

Išle su pored nas, ispred nas, levo i desno kolone ljudi, žena, dece, vojske, stoke.

Sneg je neprekidno padao, a vetar ga nabacivao, zavejavao.

Ništa nam drugo nije preostajalo već da se pridružimo nekoj od ovih vojničkih kolona.

Naiđosmo na jednu od bezbroj kolona civila i nikako nam nije moguće da je prođemo. Iako ovim ljudima nije mnogo stalo do priče, obavestiše nas kako su Dubovik, Rujiška i sva sela bliže Uni već popaljena.

Naša je vojska odstupila. Bilo je ljudi, porodica, koji nisu hteli kuću napustiti, a jedno selo rešilo je da dočeka Nemce i ubedi ih kako oni nisu ništa krivi. Izneli su pred njih voće, rakiju.

Nemački oficir je izvadio pištolj, ubio seljaka koji ih je pozdravljao. To je bio znak ostalim Nemcima da pucaju. Ubijali su ljude, žene, decu, po putevima, štalama, ambarima, kućama. Sve koje su uhvatili ubacili su u jednu štalu i zapalili je.

„Goreli su ljudi, žene, i imao sam prilike" priča jedan brkajlija, „da razgovaram se dečakom koji je uspeo da iz štale pobegne. Bio je sav garav. Leva ruka mu je još krvarila. Izgledao je jeziv, stravičan. Više nisam mogao poznati da li plače, ili kuka, ili drhti, ili beži, ili se smeje. Potpuno sumanuto dete. Ipak smo razaznali iz njegove priče da se malo ko spasao".

Da li je ovo san, ili java!? Java je. Putevi su svi zavejani, zakrčeni. Svi pokušaji da se napravi prolaz za našu vojsku koja je išla pozadi ove kolone ostali su bezuspešni.

Čujemo galamu, viku i, da sneg ne pada i vetar ovako ne duva, još jasnije bi se čulo.

Jedan seljak, pogurenih leđa, za koga bi se moglo reći da predvodi ovu kolonu, viče na sav glas:

„Šta ste stali? Eto Nemaca pozadi vas! Rujiška je u njihovim rukama. Sad će stići do Hašana, do Potkalinja."

Seljak svojom vikom stvara još veću paniku, pa je, pored ostalog, i zbog toga ovolika gužva. Neko nekoga požuruje. Neko stoji. Dvoje dece zaostalo u prtini i plaču. Potpuno su bosa. Po svoj prilici su bez roditelja, jer vidimo da se na njih niko ne okreće.

Uprtismo decu i krenusmo za kolonom. Onome koje sam ja nosio najviše je moglo biti devet godina. Kako mi je ručicama obgrlilo glavu! Dunuh mu u ruke da bi ih zagrejao, a ono ih ispruži i pomilova mi lice.

Jedna grupa seljaka sela na prtinu. Naslutismo da je porodica, mada su tu starac, postarija žena i dvoje sitne dece.

Na nas se bezvoljno okrenuše. Kao da nemaju snage da nam naprave mesto da prođemo. Deca nam izgledaju slaba, napaćena. Ruke im mršave. Sitni prstići, prozebli

i slabo ih pokreću. Glave kao da jedva stoje na mršavim vratićima. Plaču, mada taj plač liči na prigušeno jecanje. Starac je takođe, slabo obučen. Na njemu nekakav pocepan nemački šinjel. Čas pokušava da sebe zaštiti, čas decu, a čas vetar razgrne šinjel i svi mu napori ostanu uzaludni.

Starac viče na staricu iako nema za to nikakva razloga. Viče na nju što plače, a i sam bi rado zaplakao.

Starica, mršava, bleda, stalno vadi iz torbe preostalu parčad hleba, pa čas daje jednom, čas drugom detetu. Na taj način pokušava da ih uteši. Teško uspeva! Deci je hladno i ništa im ne može tu pomoći.

Zastali smo kod ove porodice, i to više zbog toga što ih nismo mogli proći. I bez pitanja starac je počeo da nam priča kako sina od prošle godine nije video, kaže: otišao je u neku proletersku jedinicu. Reče nam da su mu snahu pre neki dan ubili Nemci i poče da nam se vajka kako mu je ostala ova pilež, pokušavajući valjda da na taj način dobije neku utehu od nas.

Starica hoće da učestvuje u razgovoru, ali deca plaču, pa joj je uzaludno, i vidi se da joj je krivo. Možda misli da će od nas naći odgovor koji je stalno muči. Da li to zbog nas, ili zbog dece, tek ona stalno ponavlja:

„Eto još malo, do onog mesta, tamo je naša vojska, tamo je tata i mama“.

Ne misli ona tako. Stežu nju muke. Verovatno bi ona kukala, vriskala, tražila pomoć, da nije ovog starca koji na nju neprekidno viče.

Deca koju smo nas trojica nosili već su se pripitomila i nekako se ne odvajaju od nas. Izvadili smo i mi hleba iz torbe i počeli ih hraniti.

Sneg kao za inat neprestano pada. Surov je prema ovim našim jadima, a vetru kao da je do igre: čas nabaci sneg, čas očisti, čas zaljulja ove bukove grane.

Rastali smo se od ove porodice. Deca se i dalje od nas nisu odvajala. Srećom, nisu bila teška i lako ih je nositi. Bose noge dečačića stavio sam u džep šinjela. Noge mu se ugrejaše, a mokri prstići i dalje mi miluju lice, brkove i onu petokraku zvezdu na mojoj kapi.

Videsmo jednu ženu koja stalno plače. Bila je povezana crnom maramom. Išla je sporo. Kao da se plašila da koga ne zgazi. Svaki put kad bi se pokliznula, ili nesigurno stala, vrisnula bi od teških bolova.

Druge žene koje idu sa njom teše je da će uskoro stići do prvog sela i da će se tamo odmoriti.

Najednom se sruši u prtini. Žene se oko nje okupiše. Po njima i njihovoj priči zaključismo da se nešto dešava.

Bili smo iznenađeni kad ugledasmo novorođenče kako se koprca u njihovim rukama. Ženin vrisak zameni piskavi, jedva čujni glas novorođenčeta!

Prišli smo i mi bliže. Neka čudna radoznalost tera čoveka da sve vidi. Žena je i dalje ležala u nesvesti, u snegu, u prtini. Na nju, onako bledu, vetar je nabacivao sneg.

Dete je plakalo. Žena otvori bolne, umorne oči, pa nam se učini kao da se osmehnula.

Bili smo tužni. Prosto nismo znali šta treba raditi. Išli bismo, zastali, nosili ženu, bebu, a dvoje dece već su nam na leđima!

Pozadi nas pucnjava je postajala sve veća. Naše jedinice su, bez obzira na ogromne gubitke, nastojale da što više zadrže Nemce kako bi se mogao zbeg povući što dublje u planinu.

Našli smo se u bataljonu Druge krajiške. Bili su nam nepoznati borci, ali nam komandant reče da ćemo uzalud tražiti štab korpusa, već da se sa njima krećemo. Decu nikako nismo puštali. Nekako ona postadoše i briga celog bataljona.

Poneko puščano zrno već je tupo udaralo u sneg pored nas, u nezaštićene kolone. To je stvaralo ponovo gužvu i usporavalo pokret.

Ljudi, žene, deca počeli su bežati kud ko, u više pravaca.

Za nesreću, dan je osvanuo vedar. Tri nemačka bombardera počela su da bombarduju i mitraljiraju ove kolone. Spustili se nisko i takoreći svaki pogodak im je siguran. Bombe su padale među ranjenike, na zbeg, na čete i bataljone.

Doznadoh da je starica na prtini poginula. Videh starca kako nosi decu od jedne do druge bukve.

U prolazu pokušah da ga upitam za staricu. Ništa mi nije rekao. Video sam mu krvave ruke i umorno, izmučeno lice. Možda mu je starica na rukama umrla? Možda je pokušao da joj krv zaustavi? Bio je i bez šinjela! Deca

su izgledala kao da su i sama bila mrtva. Nikakve znake života nisu pokazivala! Više ih nismo čuli da plaču. Starac bi nosio jedno, pa drugo.

Jedno je već bilo mrtvo. Starac podiže kapu, prekrsti se i ostavi ga ispod bukve.

Nemci su nastupali. Porodilja se nije mogla kretati. Svi naši pokušaji da zaustavimo nemačke skijaške kolone bili su bez uspeha.

Koga su god zatekli na putu, Nemci su ubijali. Ubili su porodilju i žene koje su bile pored nje. Jedna nam žena reče da su Nemci ubili i novorođenče. Još majčinu sisu nije zagrizlo! Bolna, strašna smrt.

Mrzim te surove nemačke vojnike. Moram ih mrzeti. Starica, porodilja, novorođenče, dete, popaljena sela optužuju. Došao je taj vojnik sa Rajne, Majne, i eto ovde ubija novorođeno dete, porodilju na putu. Mrzim ga i nikad ga neću voleti!

Btaljon je zastao. Komandant je naredio:

„Ovde moramo ginuti do poslednjeg! Zbeg moramo izvući!"

Otvori se žestoka vatra. Bataljon je izvršio protivnapad. Desetine Nemaca je ubijeno. Naišli smo na mrtvu porodilju. Rukama je pridržavala novorođeno dete, kome je pištoljski metak razmrskao glavu. Desetak žena okolo bilo je ubijeno. Nekoliko konja, krava, i desetak ovaca takođe je ubijeno. Po snegu još se vide parčad hleba, poneki krompir i rasturene šerpe.

Podgrmečka sela gore. Spušta se još jedan mrak. Možda je to dobro. Neće nas bombardovati avioni, a i Nemci se po mraku u planinu ne smeju kretati.

Na sve strane zasijaše vatre. To su stotine porodica pokušavale da se ugreju u snegu.

Sa jednom grupom boraca naumih da obiđem neke porodice. Išao sam sa Dragutinom Nožinićem, drugom koga sam prvi put večeras sreo.

Poče da mi priča žalosnu priču:

„Danas su mi se u zbegu kretali majka, žena i dvoje dece. Poginuli su, druže! Zalud ću ih noćas tražiti. A bila su mi dva divna dečaka. Milan, crnpurast, ličio je na mene, a Marko, plav, više na majku. Ubili su ih Nemci. Možda

su u nekoj štali izgoreli... Ipak je bolje da ih ne tražim i da se vratim u bataljon".

Nisam znao šta da mu kažem i kako da ga utešim.

Kako ovaj narod izgleda! Mokri su, prozebli, stoje, sede, a neko čak i leži u snegu. Gladna i promrzla stoka koja je dovde isterana bespomoćno muče i dalje se smrzava u ovoj hladnoj noći.

Drugi borac koji putuje sa mnom zove se Velimir Opačić. Njemu je nešto oko dvadesetak godina. Možda i manje. Nisam ga za godine pitao. Tužan je, pa i zbog toga nešto stariji izgleda. Rastom je mali, ali je plećat i razvijen.

„Ja sam juče naišao na mrtva oca. Taj me lik ceo dan progoni. Stalno hoću da ga upitam gde mu je majka i što ju je samu ostavio. Neprekidno sa njim razgovaram i sve mi se čini da je to bila varka. Nije moj otac mrtav! Moja majka mora biti živa!"

Priča mi borac o ocu i majci. Pet sinova su imali. Od njih je samo on ostao živ. I eto, oni su bili pošli da mu se u nevolji nađu.

„Juče sam video dosta mrtvih porodica. Možda je i moja majka mrtva... A zašto da je mrtva? Ima dosta i bez nje mrtvih! Reci da je živa, i da ćemo je pronaći u zbegu".

Velimir mi priđe, poljubi me i čvrsto se uhvati za moje reči.

„Da, majka mi je živa, sigurno ćemo je pronaći!"

Noć je snežna i vedra. Mraz štipa i škripi ispod nogu.

Naiđosmo na vatru oko koje je bilo desetak ljudi, žena i dece. Sneg se oko vatre otapa. Upali su duboko u raskvašenu zemlju. Okrenuli su ruke plamičku vatre i čovek bi se zakleo — kao da im ruke gore. Zagrnuti su nekim ponjavama i na prvi mah ih je teško razaznati. Jedna majka drži u naručju dete i pokušava sisom koju mu gura u usta da ga uteši. Dete stalno plače i po njegovom plaču nije teško zaključiti da nema šta da sisa. Druga čvrsto drži nešto starije dete, koje čini se, spava, mada je u vrućici i sigurno već dobilo zapaljenje pluća. Primetismo u ovoj grupi i jednog starca koji u ustima drži lulu, u kojoj je sigurno više vode nego duvana. To zaključismo i po tome što uzaludno pokušava da upali duvan.

Niko ništa ne govori. Ali im je drago što smo naišli.

To se vidi i po ovom starcu koji se meškolji, namešta se, pozdravlja nas sa „smrt fašizmu" i nudi da sednemo i da se „ogrejemo". Rekli smo starcu da smo iz Đurinove[10] brigade. Gotovo to nismo glasno ni izgovorili, a starac se ponamesti, gurnu malo staricu koja je pored njega sedela i reče:

„Stojanka, narode! Došao je Đurin! Bićemo spaseni!"

I sam tada poče da priča o Đurinu, junaku i komandantu ovog kraja.

„Taj, druže, ne zna za strah! Sad će Švaba videti šta su partizani! Dosta smo se i namučili. Pogledníte samo ovu jednu jedinu noć".

Deca su i dalje plakala. Neke žene su stenjale od bolova. Jedan stariji čovek nije od studeni mogao da govori. Krava koju je neko dovde isterao leži mrtva, smrznuta, pored gomile ljudi.

Starica, po svoj prilici žena starčeva, iz „ognjišta" vadi nedovoljno pečen krompir i pruža nam:

„Dede, grdne rane, pojedite!"

Uzeli smo po jedan nepečeni krompir više reda radi negoli što nam se jelo, mada od juče gotovo nismo ništa u usta metnuli.

Kad smo se rastali od ove grupe, zamoliše nas da pozdravimo Đurina, a posebno to rekoše Uroš i Stojanka iz Jelašinovica, naglašavajući da njih Đurin zna i da ga oni pozdravljaju.

Išli smo dalje. Svuda je bilo vatri, porodica, ili nepoznatih ljudi zajedno. U jednoj grupi naiđosmo na Banijce, Kordunaše i nekoliko žena iz Podgrmeča. Među njima je bilo i troje dece koja se ne sećaju gde su im roditelji ostali. Rekla su nam da su iz Korduna.

Kod jedne vatre čujemo dosta jasan razgovor. Po tonu i načinu diskusije zaključismo da to mora biti rukovodstvo zbega.

„Drugovi, moramo napraviti plan daljeg pokreta. Gubimo nepotrebne žrtve. Treba se osloboditi svih suvišnih stvari. Što će nam šerpe i kazani? Ostavljamo decu po putevima, a još nosimo prtljage. Moramo odvojiti odvažnije i jače ljude da prte sneg. Od njih treba birati dese-

---

[10] Đurin Predojević, komandant Druge krajiške brigade.

tare, vodnike, komandire četa. Čemu ovolika panika? Ispred nas je slobodna teritorija. Pozadi nas su partizani. Mi još nismo najbliži Nemcima".

„Što kažeš", čujemo drugog seljaka „da je ispred nas slobodna teritorija, to nemaš potrebe. Jadi su veliki ispred nas! Grmeč zavejan snegom. Šator sa stotinama jama i provalija. Panika! Jest i nije čudo, druže. Umiru ljudi po putevima. Deca se smrzavaju. Rastavljaš se od najmilijih. Ja bih, da me ko hoće slušati, predložio da se vratimo u selo".

„Spalili su ga, Petre".

„Nek je i spaljeno. Nek umrem pored ognjišta izgorele kuće. Bolje nego u ovoj divljini. Ja nemam duše da rečem da se partizani ne bore, ali sila je navalila. Ubeđen sam da smo im mi veliki teret. Što god dalje idemo, to je teže i za njih i za nas..."

Drugi ga počeše osuđivati, a jedan mu glasno reče da to miriše i na izdaju. Nastade svađa, prepirka i graja i dobro im dođe što mi naiđosmo.

Mi ništa nismo znali o daljem pokretu, mada nam je po jučerašnjoj borbi bilo jasno da će zbeg već zorom morati krenuti dublje u šumu. Ispričaše nam da je juče u zbegu bilo preko hiljadu mrtvih, a noćas koliko će se smrznuti, to će se tek sutra znati. Nožinić mi se primače. Strese se.

„Sigurno su i moji mrtvi".

Ništa mu nisam mogao reći.

Iako nismo želeli da pričamo o sutrašnjem pokretu, ovi ljudi su nametnuli priču i predlažu da prenesemo štabu: da ih naoružaju.

„Kad imamo oružje, nekako se čovek slobodnije kreće".

Noć je i dalje hladna. Poče da duva vetar. Deca plaču. Krave riču. Neko nekoga doziva. Prava oluja. Sve se smrzava u planini.

Pred zoru mraz. Dan je osvanuo vedar. Zbeg je naoružan. Po njegovom pokretu da se primetiti da je mnogo više reda nego prethodnih dana. Kolona je prilično duga. Jači se menjaju na čelu kolone i prte duboki sneg. Bile su to neobične ratne kolone. Neko je uprtio dete, neko još vodi konja, neko kravu, a neko, na žalost, još nosi

prtljag. U toj koloni su starci, koji se jedva kreću. Dobili su puške, pa sad nekako još tužniji izgledaju. U njoj su žene zabrađene, polusmrzle, tužne. Na leđima su im deca, često ne njihova. U koloni je dosta dece koju nose drugi, a ima ih bosih koja sama idu. Plaču, vrište, verovatno su im bose noge promrzle, pa ih bolovi muče.

Za tom kolonom ide druga. To su ranjenici. Izgleda da je više onih koji su na nosilima nego onih koji ih nose. I ova je kolona duga. I u ovoj koloni su nepoznati ljudi. Ima ih koji su napadali na Lapac, Gospić, Bihać, Užice, Čačak, Nikšić, Gacko. Iz raznih su krajeva i raznih jedinica.

U podnožju šume naše brigade vode teške borbe: za zbeg, za ranjenike.

Kolone sporo odmiču. Gotovo mile. Uzalud nastojanja da požure. Stari, bolesni, deca i ranjenici nisu se mogli kretati. A sneg dubok, putevi slabi, planina neprohodna . . .

Nešto oko podne začu se zujanje, tutnjava. Po svoj prilici avioni. Znali su Nemci kuda se krećemo. To im, uostalom, i nije bilo teško. Stotine se bolnica nalazilo u Grmeču i bilo im je jasno da smo ranjenike pokrenuli. Noćašnje vatre su ostale nedogorele i dim se visoko digao. Po njemu su mogli primetiti naš dalji pokret.

Nemačke „štuke" nadleteše šumu. Znali smo ove strašne, smrtne sirene. Počeše da padaju bombe po zbegu, po ranjenicima. Skloniti se nije imalo kud. Trče ljudi, žene, deca. Odjekuje vrisak nemoćnih i prasak bombi. Ruše se i bukve i jelove grane. Ranjenici, nemoćni, leže u snegu i gledaju smrti u oči. Vidimo neke žene kako grabe decu i čvrsto ih stežu, misleći valjda da će ih na taj način spasti. Ali bombe raznose ljudska tela.

Kao da i sad, posle dvadeset i pet godina, vidim dečju ruku, nogu starca, ranjenika kako se bori sa životom, mrtva konja, iščupano bukovo stablo. Izukrštalo se stotinu mrtvih i unakaženih po utabanim snežnim stazama.

Često danas, kao da gledam onu izbezumljenu majku raspletene kose, polunagu, kao podivljalu, kako prevrće leševe i glasno doziva svoga Milana, svoga Ivana:

„Gde su mi deca? Drugovi, pomozite mi pronaći moju decu! Hoću da ih nađem! . . ."

Dvoje dece, najviše ako su imala devet i deset godina, nad telom mrtve majke viču:

„Ustani, majko, ustani, srećo! Živi smo!"

Uzimaju joj glavu, podižu je. Pokušavaju da je isprave. Grle je, miluju.

„Drugovi, ovo je naša majka! Gledajte! Neće da ustane. Nije ona još mrtva..."

Deca su bila bosa. Sa sebe su skinula pocepane haljine i čiste majčinu krv. Ona ih ukočeno gleda. Deca su ostala pored mrtve majke.

Hteo bio nekud da pobegnem. Svuda mrtvi, ranjeni, jauk, vriska, plač.

Štab zbega je izginuo. Mnogi teški i lakši ranjenici su poginuli. Na desetine je novih i teških ranjenika.

Nemci su nastupali. Okolo nas počeše da padaju granate. Sa položaja je dolazilo sve više i više ranjenika.

Treba ići dalje u šumu. Planina ječi od nevremena. Vetar nanosi sneg na mrtve i ranjene. Crveni tragovi po snegu stravično deluju na preživele.

Nailaze sve nove i nove teškoće. Sad, u ovakvim prilikama, trebalo je odvojiti čete, bataljone, brigade da nose ovoliki broj ranjenih, iznemoglih i promrzlih ljudi! Trebalo je zaustaviti ovo mahnito jurišanje Nemaca! A boraca je bilo sve manje.

Formirane su nove kolone. Sad je mnogo veći broj nosila.

Nemci su sve jače pritiskali. Kao da im je mnogo bilo stalo do ove planine. Znali su oni koliko nam je stalo do ovih ranjenika, do ovog naroda, pa su po svaku cenu pokušavali da prodru u ove kolone i da ih unište.

Išla je kolona. Negde pred noć počeo je ponovo da pada sneg. Duvao je strašan vetar. Rane su se počele smrzavati. Jauk se razlegao.

Zbeg su sve više stizali nemački meci. Borci su bili prinuđeni da spuštaju nosila, decu, ranjenike, pa da se vraćaju po nekoliko stotina metara i prihvataju borbu. Bilo je sve tako, neprekidno do mraka. Ovaj dan je sporo odmicao.

„Hoće li kad noć?" — pita ranjenik koga nosim. Krv mu curi. Pada po mojoj ruci i lepo osećam kako mi mili i iza mene po snegu ostavlja trag.

„Doći će, druže, noć“.

A šta ga čeka u noći? Sneg, studen, mraz, glad.

Jedva čekaju ove kolone kad će da padne noć. Jer noću Nemci ne nastupaju, nema bombardovanja, nema pokreta. Kretali bismo se mi i noću, ali i preko dana slabo se probijamo ovom planinom i sve je manje ljudi koji su kadri da prte ovaj veliki sneg.

Zastadoh. Nosila mi teška, preteška. Drug koji zajedno nosi sa mnom nosila spotače se. Ranjenik pade sa nosila.

Plakao bih. Vikao. Sve to ne pomaže. Podigosmo ponovo nosila. Na mestu gde je bio ranjenik ostade smrznuta krv.

Ova noć kao da je teža od prethodne. Svi smo na okupu: zbeg, ranjenici, vojska.

Ono su dvoje poginuli. Deca su sad mrtva: bio sam i zbog toga tužan. Zbog svega sam tužan. Topovske granate i dalje proleću.

Jedno dete se skupilo pored nas i ječi. I ono je polunago. Na svaki pokret ili zvižduk bombe trese se, hvata se rukama za nas, za glavu, za sneg, za bukve.

„Mama, spasi me, eto Nemaca!“

Davno je ovo dete mamu izgubilo. Nema ono noćas zaštite. Mnogo je dece u ovoj koloni. Nisam pokušao da ga tešim, ali sam ipak nastojao da ga koliko-toliko ugrejem. Drhtalo je, treslo se, oči nije otvaralo. Stalno je zvalo mamu i još nekoga, a koga — to nisam mogao razabrati.

Tražio sam majku koja je juče tražila Milana, Ivana. Nigde je nije bilo. Do noći je prevrtala leševe. Kod jednog leša, za koji je pretpostavljala da je njeno dete — ostala je.

Vatru nismo smeli založiti. Vetar je nanosio sneg. Svi naši pokušaji da zagrejemo iznemoglu decu, ranjene i iskrvavljene ljude bili su uzaludni. Sve što smo imali toplije poskidali smo da bismo ih tobož ugrejali.

Bila je to strašna noć. Na hiljadu metara od nas logorovali su Nemci. Čekali su valjda da založimo vatre, pa da se na nas sruče kao divlje zveri.

Noć je sporo odmicala. Izgledala je kao godina. Ranjenik se naslonio na mene. Držao sam ga neko vreme.

Sve mi je više otežao.

„Malo se, druže, skloni".

Ništa ne govori.

„Druže!"

Nije čuo. Leden. Mrtav. Jedva se izvukoh.

Na drugoj strani je dvoje dece umrlo.

Ujutro je trebalo ići dalje u planinu. Tamo ima mnogo jama i provalija. I tamo nas čekaju napori.

Desetine njih se večeras smrznulo u Grmeču. Dosta je ranjenika umrlo. Zbeg je bio pokošen.

Jutro se teško probija. Mutan je dan. Oblaci se nisko spustili, rukom ih gotovo možemo dohvatiti. Sneg neprekidno pada. Bilo je teško ići. Ipak su se kolone kretale... Ranjenika je mnogo više nego prethodnih dana. Svuda okolo čujemo jauke ranjenih i polusmrznutih ljudi. Ovim ljudima kao da je već svejedno šta će biti sa njima. Neka ih ipak unutarnja snaga pokreće. Svak hoće da se ide napred, a niko ne zna šta ga tamo čeka!

Vidimo jednu ženu koja se bori sa životom, verovatno je promrzla. Moli nas da joj uzmemo dete koje još pridržava. Jedva čujno reče da joj je to jedino preostalo od devet unučadi.

Na ramenima su nam teška nosila, ali uzesmo dete koje se priljubi uz mog druga.

Noge dečaka su bose, otekle, krv podišla pod nokte. Sa nosila se cedi krv ranjenika po nama, po detetu.

Glavnina naših snaga je prošla. Srećom, gro centralnih bolnica se pridružio glavnini vojske.

Mi smo sa zbegom. Nemci su, verovatno misleći da su u Grmeču bolnice, Vrhovni štab, Tito i glavnina naših snaga, preduzeli blokadu planine.

U Grmeču su se nalazili delovi Četvrte divizije i još uvek Sedma banijska divizija.

Nemci se noćas nisu kretali. Smrzavali smo se u snegu, bez hrane i bez tople odeće. Pokušavamo da se šapatom dogovaramo. Sva se priča ipak svodi na zbeg.

Nemci su po svaku cenu hteli da prošpartaju planinu. Vodile su se teške borbe i danju i noću. Svi pokušaji da se izvučemo iz obruča ostali su za mnoge samo pokušaji. Pred noć, već i ne znam koju po redu, jedna nemačka kolona je uspela da se uklini u naš položaj. Ušli su u šumu.

Ređali su se juriši i protivjuriši. Iako se noć hvatala, borba se sve više rasplamsavala.

Sve što je moglo pušku nositi došlo je iz zbega u borbene jedinice. Video sam starce, starice, čak i nedorasle devojčice. Jedna desetina takvih boraca raspoređena je u bataljon u kojem sam se i sam našao. Vidim jednog starog Kozarčanina, kome bi čovek dao više od šezdeset godina — ubija Nemce.

„Ubih ga, vere mi! Jedog, dva, tri, pet, deset!... Možda i jest, a možda i nije.

Sva naša nastojanja da povučemo ovog starca bila su uzaludna.

Tukao ih je, ubijao, dok nije i sam pogiuno.

Ipak, Nemci se nisu mogli lako približiti zbegu.

Čitave te noći, sutradan i sedam punih sledećih dana i noći Četvrta divizija se borila na život i smrt u snežnim nanosima planine. Noći su bile hladne, a danju se napadalo i vršili protivnapadi. Glad, umor i sve veća iscrpljenost zavhatili su brigade, diviziju, zbeg. Umirali su ljudi na nosilima, smrzavali se po putevima, ginuli na položajima.

Sedmi dan u planini bio je najteži. San je osvajao. Počele su se javljati halucinacije: čovek čas vidi lepu kuću, čas cveće i dvorište, čas — toplu sobu i toplo jelo. Pričinjava nam se da čujemo komande: da stanemo, da jurišamo, da primamo hranu. Ljudi vade porcije, staju u red, a mesto jela — udare u neko stablo bukve.

Jedna drugarica deli „hranu“ sa svoje marame. Svi jedu! Tek kad ljudi osete studen, mahinalno ispuste parče „studenog hleba“. Jedan drug prišao bukvi pa je ljubi i pominje neko žensko ime. Drugi legao, pa puca i sam ne znajući na šta i u koga puca.

Bilo je slučajeva da su borci i jedan drugog ubijali. Ubijali su „zeleni kadar“ (to su, u stvari, bile pozadinske jedinice koje su na kapama i rukavima imale zelene znakove).

Vidim jednog borca kako skida šinjel i bluzu i drugima govori da je vreme da spavaju. Tek kad onako nag leže u sneg, trgnu se i pokušava da ponovo pronađe svoje pobacane stvari.

Meni se i samom mutilo u glavi, ali ipak sam razlikovao stvarnost od iluzija. Ovakvih pojava sam se bio ozbiljno uplašio. Postojala je opasnost da jedan drugog pobijemo.

Noć. Sneg i dalje stalno pada. Vetar duva i čas nam zamete prtinu, a čas je razmete. Kolona u kojoj sam se našao tromo se, gotovo nečujno kreće.

Svak se pita: kuda? To je noćas teško znati. Mislimo da i onaj koji je na čelu kolone i sam ne zna kuda ćemo ići. Neko je naredio da stanemo. Zašto?

Vetar i dalje duva, pred sobom vidimo belinu i neke čudne figure od kojih se čovek uplaši.

Ko je naredio da stanemo?

„Stoj! Nemci su ispred nas! Vraćaj se natrag! Začelje nek bude čelo kolone!"

Opet natrag, opet neizvesnost. Možda smo se već našli u njihovom obruču?

Hiljadu slika treperi ispred očiju. Ponovo sam daleko od svog bataljona. Opet sam se našao u nepoznatim jedinicama.

Saginjem se. Dohvatam sneg i trljam čelo. Spopala me tuga. Plakao bih, vikao, ljutio se na onog ko nas vodi po ovoj besputnoj snežnoj planini. Gladan sam. Šest dana gotovo ništa ne jedem. Hladno mi je. Smrzavam se. Nikad se neću ogrejati! Nemoćan sam i nemam snage ma šta da preduzmem.

Sneg i dalje pada. Zastao sam. Nikoga više ispred sebe nisam video. Vikao sam, dozivao, prvo slabije, pa jače. Čini mi se da sam i urlikao.

Ništa nisam čuo, samo fijuk vetra i studene kapi koje su me po licu šibale. Išao sam dalje. Nikakve prtine nisam video ispred sebe. Izvadio sam pištolj. Da se ubijem? Pa što to da ne uradim! Ne, to neću — ne smem! Svađam se sa sobom. Hrabrim sebe, pa čas prevagne mišljenje da je vreme da skratim sebi muke, čas se stidim takve pomisli.

Sneg, a vetar kao da je pomahnitao. Duga je i ova noć. Strašna! Ječe borovi i jele. Ne smem sesti. Javljaju mi se čudna priviđenja. Čas vidim lepu kuću, čas balkon i cveće. Čas kao da vidim majku i kao da je čujem gde mi kaže:

— Nisi morao ići! Da si kod kuće ostao, bolje bi bilo. Školovala sam te da se ne patiš! — Kako mi majka lepo izgleda! Vidim i Danicu i svoje dete i Trebišnjicu, koja se valja sve od Kosijereva do Trebinja.[11] Zima, pa nadošla reka. Dete mi miluje brke, od kojih se i pomalo plaši, a Danica me zabrinuto posmatra zbog čega tako slabo izgledam.

Nešto od svega kao da me ugreja oko srca. U to se spotakoh. Padoh preko nekog suvog balvana, preko kojeg je sneg napadao. Ispade mi pištolj. Uzalud sam ga tražio i prevrtao sneg okolo. Sad je gotovo. Same mi suze počeše teći i lepo osetih kako mi preko premrzlog lica laze. Uhvatiće me živa! Kad ih ugledam, bežaću i neka me ubiju. Da se popnem na neku od ovih jela?

Ne, ne mogu se sakriti. Moram ostati kod ovog balvana. Bez pištolja mi nema života! Sad me još veći strah hvata. Nemoćan, sedoh ispod balvana. Zaspao sam. Kad me zima probudi, već je bila zora. Pištolj sam našao. I sneg prestade. Mraz sve više steže. Kao da mi ne struji krv. Strašno je hladno. Pokušavam da se krećem. Svaki korak značio je napor, i lepo osetih kako mi se prsti na nogama mrznu, noge postaju sve teže, olovne. Seo sam ponovo u sneg i sa strašnim naporom uspeo da skinem obuću. Trljam promrzle prste. Kad se ponovo obuh, lakše sam se kretao. Više ne smem stati. Bukove grane se spustile gotovo do zemlje. Oblaci dodiruju vrhove borova i jela: kao da se sprema još strašnija oluja.

Tumarajući tako, bez cilja, čuh krike izbezumljene žene:

„Sine!, Dete moje, oči moje ljubljene! Gde si mi, najstarija srećo?"

Sklonih se iza jedne bukve da ne uplašim ženu. Sad sam je već dobro video. Bila je bosa, zabrađena crnom maramom, golih laktova, na koje je vetar nabacivao sneg. Ona ne ide, ona gotovo trči, spotiče se, pada, upada u snežne smetove i kod svake bukve staje.

„Dete moje ljubljeno, srećo moja jedina! Je li ti zima? Da li si gladan? Donela ti je majka hrane!"

---

[11] Drugaricu i dete, koje se rodilo u vreme mog povlačenja iz Crne Gore, a koje na žalost nisam bio video, ostavio sam u Hercegovini.

Ugledah kako vadi sneg iz torbe i pruža ga prema bukvi koju strasno ljubi. Ona jeca, nariče, pominje svu svoju decu.

„Sad ćemo ih naći. Glavno da sam tebe, Milane, našla! Ti si mi najstarija nada, ti ćeš mi pomoći da druge nađem."

Kako da joj priđem? Moram joj prići! Ne smem je tako ostaviti!

Krenuh u susret...

„Sine! Srećo moja ljubljena! Gde si? Majka te traži!"

Obgrliše me dve studene ruke, a njene modre usne počeše strasno da me ljube. Uplaših se njenih upalih očiju i jako žutog, gotovo voštanog lica. Poče žena da mi priča kako je njivu okopala, kako su joj Nemci stoku oterali i kuću zapalili. Deca su joj u selu ostala. Pa kao da se odobrovolji:

„Naći ćemo ih, Milane! Glavno da sam tebe našla!"

Poče i da me prekoreva:

„Što ode u brigadu, što majku ostavi?"

Nisam imao kud. Ponašao sam se kao da sam joj stvarno bio sin. O kući njenoj sam pričao:

„Sazidaćemo, majko, novu! I stoku ćemo kupiti!"

O deci njenoj sam pričao:

„Ići ćemo, majko! Naći ćemo decu. I sve ćemo ih kući odvesti."

Malo se smiri. Nije više jecala. Odjedanput se ponovo podiže.

„Sine moj ljubljeni! Dete moje drago! Tebe tražim!"

Pa ponovo priđe jednoj bukvi i poče da je ljubi.

„Evo me, majko! Ja sam tvoj Milan, tvoje dete, sin tvoj! Dođi, poljubi me!"

Ona je sve više bežala. Dozivao sam je. Trčao sam da je stignem. Sve je bilo uzaludno. Ona se sve više udaljavala.

Zaboravio sam i na studen i na samoću i na glad. Majku sam glasno dozivao. Jurio sam da je stignem. Glas joj je planinom nestajao.

Tužno je zavijao vetar. Naiđoh na dva mrtva druga. Sinoć su se verovatno smrznula na putu. Vetar je na njih nabacivao sneg. Bili su pomodreli, po čemu zaključih da su rano sinoć umrli. Bez šinjela su, u vunenim ča-

rapama, iz kojih su virili ukočeni prsti. Bluze i čakšire su im u ritama. Učiniše mi se mladi. Pored jednog puška. U cevi sneg. Jedan od njih je pod glavu stavio torbu. Verovatno sa namerom da spava.

Sneg poče ponovo da pada. Vetar je postajao sve jači. Za trenutak zastadoh. Poče bleskanje. Čuh strašnu grmljavinu. Kao da se sve ispod mene ruši. Stadoh pored jednog stabla u potpunoj neizvesnosti. Studen mi do kosti prodire. Gromovi su po jelama okolo udarali. Čudna pojava zimi. Mećava je bivala sve veća.

Pred očima mi je stalno žena u crnoj marami i mrtvi drugovi na koje je vetar navejavao sneg.

Opet mi se javljaju sinoćne halucinacije. Čak sam jedanput izvadio i svoju porciju iz torbe, spreman da primim „ručak". Šinjel sam skinuo. Spremao sam se da „spavam". Sneg sam „jeo" umesto hleba. Borba između sna i jave, borba između svesti i podsvesti!

Oluja je počela jenjavati. Prislonio sam glavu na stablo bukve, pokušavajući da se otrgnem snu. Bio sam upao u sneg. San me je sve više osvajao.

Pred noć vetar se nekako umirio. Počeo sam se kretati. Čuh nečiji glas. O, kako se mnogo obradovah kad ugledah kurira Mića iz naše brigade. Jutros je, kaže, pošao iz brigade da traži štabove brigada Šeste, Druge i Pete krajiške, pa je u planini zalutao. Sav je mokar i prozebao. Teško reči sastavlja:

„Potpuno sam izgubio orijentaciju. Ne znam gde su naše jedinice i uzalud ćeš od mene tražiti da ti pokažem gde su brigade".

Upitah ga za Stanu. Reče mi da je ostala u bataljonu. I ništa više o njoj ne zna.

Iz torbe mi izvadi parče kuvanog konjskog mesa.

Pošli smo zajedno da tražimo brigade, bataljone. Snežni smetovi su veliki. Jedva se probijamo.

Zastadosmo ispred jedne bukve, gde naiđosmo na polusmrznutog, gotovo onesvešćenog borca. Uspeli smo trljanjem da ga nekako zagrejemo. Izgledao je izbezumljen. I on je mlad. Ne bi se reklo da ima više od osamnaest godina. Slabo je obučen. Jedino obeležje vonjika mu je kapa sa petokrakom zvezdom. Govorio je potpuno nejasno i neodređeno:

„Pa, drugovi, što tražite od mene? Ja sam gladan! To je porcija koju sam ja dobio. Ja vam ne mogu dati mesa!"

Muku smo imali dok smo ga pokrenuli. Pušku je davno izgubio, ako je uopšte kad i imao.

Noć je. Nebo čisto i vedro. Škripi sneg ispod naših promrzlih nogu. Postalo je klizavo. Često se spotičemo i padamo.

Da zastanemo? Studen steže. Oduzima nam noge, ruke. Ipak smo se morali kretati, iako je bilo sve napornije. Idemo nekim strmim kosama. Ispod nas se crne jame i provalije. Uplašismo se. Počesmo ići na rukama i nogama. Odjednom onaj drug na koga smo naišli stade da viče:

„Juriš, drugovi! Još samo malo! Eto, predaju se!"

Videsmo samo kako zaškripa sneg ispred nas dvojice i ugledasmo njegovo telo koje se smrtonosno stropošta u provaliju.

Ja i Mićo zastadosmo. Priljubismo se jedan uz drugog.

Mislim da smo u tom momentu isto mislili: sad se on stropoštao, a mi ćemo kroz koji minut. Natrag se već nije imalo kud.

Kose su sve strmije, jama i provalija kao da je sve više. Osvajamo metre, santimetre, prvo rukama proverimo put, onda laktovima, pa kad se uverimo da se bez opasnosti možemo prebaciti dalje, tada se pokrenemo. Iza nas, po ovoj snežnoj putanji, ostaje trag koji mesečina obasjava.

Čas sam išao prvi, čas sam puštao Mića ispred sebe. Nekakva čudna opreznost ovlada čovekom!

Zastadosmo ispred neke provalije. Puka slučajnost spasla nam je život. Još samo jedan metar da smo produžili, stropoštali bismo se u ove provalije Šatora.

Nađosmo se između dve stene. Spuštanje nam je bilo lako. Jama i provalija bilo je sve manje. Sve smo više nailazili na bukova stabla, što nas je uveravalo da smo bliže podnožju planine.

Ugledasmo vatru i ljude oko nje. Nije se imalo kud. Išli smo pravo prema vatri. Niko nas ne zaustavlja. Nema straže. Kad smo se bliže primakli, ugledasmo jednu grupu partizana, žena i dece koji „spavaju" u snegu pored vatre. Vatra je dogorevala, mada se primećuje da je bila dobro založena. Pored nekog od partizana ima i oružja. Ali iz-

gleda da je mnogo više bez njega. Na nekoliko metara dalje od ove grupe partizana nosila i na njima čovek. Priđoh bliže. Popipah ruku. Ledena! Telo — ledeno . . . Umro.

Vratih se ponovo grupi partizana, pokušavši da nekoga probudim. Sve je bilo uzaludno. Koga god tobože probudim, on bunca i govori neke nerazumne reči ili traži hleba. Moj drug Mićo priđe najbližoj vatri, odgurnu one koji su bili bliže, malo je podloži i leže i sam da spava. Nije mi ništa drugo preostajalo već da i ja to isto učinim.

U zoru probudi me studen. Probudio sam i Mića. Strašno je hladno. Vatra se davno ugasila. Dan se zabelio. Stotinu prilaza i puteva kod ove udolice primetismo. Okolo nas su desetine ljudi, žena, dece, partizana. Neko je kukao, neko vikao. Dvojica partizana su „jurišali“ prema nekoj bukvi.

Od te čitave šarene gomile čini mi se da smo samo Mićo i ja bili svesni šta radimo.

Prevrtali smo decu, žene, ljude, trljali i zagrejavali. Troje dece i dva starca nikako nisu dolazili k sebi. Jedan starac još drži lulu u ustima u kojoj se voda smrznula. Njegovo bledo, voštano lice i duga seda brada govore o njegovom teškom, napaćenom životu.

Začudo nikoga ne primećujemo da kuka za ovom decom! A i žena ima! Možda su otupele? Možda to nisu njihova deca?

Sve više se na ovom našem prostoru okupljalo ljudi iz zbega i boraca. Dolazili su ranjeni, bolesni, izbezumljeni i poavetali borci. Zbeg je bio iz raznih krajeva: Banije, Korduna i Krajine.

Počeli smo se izvlačiti. Nepoznata deca, starci i umrli partizani — ostali su u jaruzi. Vatra je davno dogorela. Sneg je ponovo počeo padati.

Dvadeset i petog februara 1943. sam posle dugih lutanja ipak došao u moju Četvrtu krajišku brigadu. Upravo, tih dana započela je takozvana druga faza četvrte neprijateljske ofanzive. Sve do 3. marta Četvrta krajiška brigada u sklopu opšteg odbrambenog fronta Prvog bosanskog korpusa vodila je odbrambene borbe, zadržavajući prodore neprijatelja na pravcu prema Mliništu i Glamoču.

U toku 3. i 4. marta brigada se, sa još nekim delovima Prvog bosanskog korpusa, povukla na Šator, odakle je 5. marta izvršila pokret prema Ključu.

Šator, golema planina. Sneg, vejavica...

Četvrta krajiška brigada je u prethodnici. Jednim snažnim naletom krči put diviziji, ranjenicima, zbegu.

Sneg škripi ispod nogu. Konji posrću. Vetar sve jače duva. Velika je strmina i klizavica. Na stazi prema selu Popovićima porušena stabla. Konji ne mogu da se kreću. A čovek, borac, sve može.

Zora nas je zatekla u Štekerovcima.

Kraj je ofanzivi.

Naslonjeni na jedan plot bili su kuriri Mića i Stana. Snage nisu imali da progovore. Dugo su se gledali.

Peta Krajiška divizija se odmarala posle teških i napornih borbi u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi.

2. *Tifusari*

Glavnina neprijateljskih snaga je produžila prema glavnini naših jedinica u četvrtoj ofanzivi.

Operativna grupa naših snaga prešla je u ofanzivu.

Obradovala nas je vest. U dolini Rame potpuno je uništena italijanska divizija „Murđe".

Jedinice Pete divizije, u čijem se sastavu nalazila i moja Četvrta krajiška brigada i same su prešle u ofanzivu. Pretežan deo Bosanske krajine je ponovo u našim rukama. Spremali smo se za veće i šire akcije na gradove. Zapravo, bili smo u punom ofanzivnom naletu.

Opet slavlje. Brzo se leče rane zadobijene u četvrtoj ofanzivi. Opet nas je preostali narod Bosanske krajine oberučke primio. Zabeleše se novi drveni krovovi na zgarištima kuća. Uskoro, čak veoma brzo, razbuktao se život u selima.

Na žalost, posledice ofanzive se ipak osećaju na svakom koraku. Sve je zapušteno, prljavo, rastureno. Naročito je zagađena hrana i voda.

Zamorenost, bolest, nesane noći, studen, bol za drugovima, a povrh svega glad, izmorili su borce, izmorili i osakatili brigade.

Još u samoj ofanzivi jedinice Pete divizije zahvatio je tifus. Za vrlo kratko vreme bolest se proširila na sve čete, bataljone, brigade. Sva naša nastojanja da je sprečimo, ili bar lokalizujemo, bila su uzaludna. Svakodnevno su nam se čete proređivale.

Poslednjih dana marta i početkom aprila po odluci štaba Prvog bosanskog korpusa Četvrta krajiška brigada učestvuje u ofanzivnim dejstvima u Kninskoj krajini.

Nalazili smo se na terenu Ključa i trebalo je ići usiljenim maršem. Izvršili smo pokret pored Glamoča, Bosanskog Grahova, a onda produžili marš za Plavno — u Dalmaciju. Mada sa naporom put smo ipak relativno brzo prešli. Naslućuju se prvi dani proleća. Na putu nas je pratila kiša.

U sadejstvu sa ličkim jedinicama prešli smo u ofanzivu oslobađajući veći broj sela i uporišta u Kninskoj krajini. Petodnevne borbe na ovom području podigle su elan i borbenost boraca. Uz to ranjeno je, ubijeno ili zarobljeno oko 300 neprijateljskih vojnika, među kojima je zarobljeno 168 četnika. Srećom mi smo imali svega 5 poginulih i 12 ranjenih boraca.

Ovakav ofanzivni polet brigade istovremeno je značio našu opštu ofanzivu na svim bojištima. Sve je to omogućavalo glavnini naših snaga da uspešnije vode ofanzivne operacije u Crnoj Gori i Hercegovini.

Tifus je sve više počeo kositi borce brigade. On je usporavao pokret, smanjivao udarnu moć brigade, stvarao veliku nepokretnu bolnicu, u stvari sve više onesposobljavao brigadu za veće akcije. A akcija je trebalo što više. Planovi divizije bili su obimni.

Neposredno pred naš put za Dalmaciju dobili smo još jedan težak zadatak. Naime, morali smo proći tragom ofanzive i zakopati leševe na Šatoru.

Planina nam izgleda velika. Teško je prolazimo. Možda i zbog toga što nas je zahvatio tifus, a više zbog svega na šta nailazimo.

Dvoje mrtve dece — tragovi ofanzive. Možda i nisu braća. Odakle su, čiji su?! Razgrnuli smo zemlju ispod jedne bukve i sahranili decu. Iznad bukve smo ispisali: „Nepoznati dečaci od osam ili devet godina. Mart 1943 god."

Često i danas pomislim: da li postoji još ta bukva i da li je zub vremena oglodao upisane reči?

Pored druge bukve majka stegla dete. Oboje su mrtvi. Pretpostavljamo da su se tu smrznuli od hladnoće. To se da zaključiti i po tome što je dete zabolo ruke ispod majčinih grudi.

Da li je to, uopšte i bilo njeno dete? Znam u zbegu, u Grmeču, čest je slučaj bio da majka nosi tuđe dete.

Mrtva žena je bila bosa. Dete je takođe boso i polunago.

Na trećem mestu smo naišli na mnogo kostura. Koliko smo mogli utvrditi, bilo je i ljudskih i životinjskih. Ništa nam drugo nije preostajalo nego da ih zajedno ukopamo.

Naiđosmo na nemačke šlemove, na kojima se jasno primećuju kukasti krstovi.

U jednoj udolici mnogo šerpi, kazana i nešto proklijalog i smrznutog krompira. I tu su bile kosti i neki stari gunj, koji se već sav raspao.

Po stazama papiri izbledeli, dve slomljene pisaće mašine, mnogo zarđalih pušaka, nekoliko neupotrebljivih puškomitraljeza, sanduci municije, nekoliko ručnih bombi, razni ostaci odela, cipela, opanaka...

U jednoj jami više kostura. Sigurno su ovde živi ljudi popadali, pa se nisu mogli izvući.

Negde predveče izašli smo iz planine. Kakav li je tek Grmeč! Ništa nisam rekao, bilo mi je teško — preteško.

Po naredbi štaba divizije brigada je krenula iz Plavna i 7. aprila stigla u Drvar.

Dan je bio lep, prolećni. Na moju nesreću, jutros mi se sve u glavi muti. Pijem neprekidno vodu. Umivam se da tobože rasteram maglu ispred očiju. Strah. Po svoj prilici imam temperaturu. Lekar je i kod mene konstatovao tifus. Bio sam još pri svesti. Ali, na žalost, snage nisam imao da se pozdravim sa štabom. Poslednjeg čega se sećam u ovoj brigadi bila je ruka komandanta Morače, kojom mi je pomilovao vruće čelo.

Usne su mi već bile ispucale. Osećao sam sve veću vrućinu.

Imao sam još toliko snage da pomislim: ponovo brigadu napuštam i ponovo lutanje.

Osećao sam se izgubljen. Nikakvi me bolovi ne muče, ali snage nemam da se pokrenem...

...Našao sam se u grupi tifusara. Ništa nisam znao gde se nalazim, kuda se krećem i šta se to sve sa mnom dešava. Po svoj prilici nisam za to imao snage. Kad me prođe temperatura, pokušavam da bar nešto uhvatim, saznam. Na moju nesreću, to traje veoma kratko. Ponovo gubim svest.

Tifus je posebna i veoma opaka bolest. Tifusar je specifičan bolesnik. On u bolesti ne oseća neke posebne bolove, ali vrlo brzo fizički propadne i već posle nekoliko dana postane mršav, pravi skelet. Tifusar izgleda tako jadan da se zdravi ljudi od njega plaše.

Uslovi lečenja partizana tifusara bili su jako loši. Nismo imali bolnice, lekara, lekova, hrane. Umirali smo po putevima, štalama, napuštenim zgarištima, uvalama i proplancima. Nije imao ko koga sahranjivati...

Tifusar je večito u polusvesti, ili čak i u potpunoj nesvesti. Svašta se čoveku za vreme tifusa vrzma u pameti! Ja sam postajao naročito „hrabar". Iz jednog rafala mitraljeskog zamišljao sam da ubijam po stotinu neprijateljskih vojnika! Jednom ručnom bombom krčio sam put brigadi, diviziji. Postajao sam „heroj", slavan, ponosan. O meni se „priča" u jedinicama.

A kad me prođe to bunilo, onda sam nemoćan, ne vidim, ne čujem, ne mogu da hodam. Tražim nešto, a i sam ne znam šta.

Ipak sam doznao da se nalazimo u jednoj školi u Tičevu, u malom bosanskom selu poviše Drvara. Koliko sam mogao zaključiti, ima nas više od stotinu tifusara. Iz raznih smo jedinica i krajeva.

Ležimo na podu, na bukovom i hrastovom suvom lišću. Škola je po svoj prilici bila lepa, ali je rat i nju oštetio. Nigde prozora, a i patos je poispadao. Zidovi prljavi i zagađeni. Pri svakom pokretu iz lišća se podiže prašina.

Onamo gde sam zaključio da je bio sto za učitelja leži jedan Dalmatinac (po njegovom govoru to zaključih). Verovatno je bio vezista u jedinici, jer stalno „sprovodi telefonsku žicu". Izgleda mi lud. Da je ošamućen, u to sam

siguran. Čas viče, čas se svađa, čas poziva telefonistu i grdno ga psuje. Ponekad plače. Ne može se pokrenuti i prosto se čudim otkud mu onoliko snage da viče. Sve je okolo sebe ispreturao. Jedino što se na njemu primućuju neke slabe prnje. Noge su mu kao prut. Raspoznaju mu se kosti i zglobovi. Jedva se pokreću. Pre bi rekao da će se rastaviti. Ruke mu tanke, a prsti izgledaju dugački. Glava mala. U nju se duboko usekla dva sitna plava oka. Kosa potpuno opala. Nigde se na telu ne primećuju dlake.

Drugi leži odmah pri ulazu. Za njega sam kasnije doznao da je komandir čete: stalno viče „juriš" i upozorava nas na to kako se Nemci predaju.

„Ubijmo ih, drugovi, ubijmo! Poglednite: Nemci, ustaše, četnici!"

Viče komandir na svoju „četu". A ja pored sebe vidim čoveka u kome nema više od četrdeset kilograma. Svi njegovi pokušaji da se uspravi ostaju bez rezultata. Kad god pokuša, ponovo se nemoćno sruši u lišće iz koga se podigne prašina.

„Ranjen sam, drugovi! Pomozite!..."

Dotadašnji „juriš" pretvori se u kuknjavu, u plač.

Treći borac plače na glas i opršta se sa majkom:

„Neću ostati! Moram ići. Vidiš, ode mi četa. Majko, pisaću, ne brini! Slušaću komandira."

Malo zastane, pa ga ponovo čujem:

„Ej, da te poslušah... Više neću ići, dosta mi je i čete i Nemaca i rata! Čuvaj me, majko, sakrij me da ne idem više u četu!... Vreme je već za ženidbu. Treba da dovedem nevestu, da se i ti malo odmoriš."

Bolje se zagledah. Borac je mršav, bled, skupio se u gomilu, pa i ne znaš na šta već liči. Stalno se trese i, ako nešto ne priča, večito plače. Ako ne pominje majku, on kuka, nešto moli, nekoga preklinje, a nikako ne možemo razaznati šta hoće.

Jedna drugarica „peva". Ona misli da peva: ali, ta pesma više liči na prigušeno jecanje. Kako tek ona izgleda?!

Nema kose. Potpuno je nemoćna. Mršava je, bosa, a neka joj se suknjica obavila oko tela. Očigledno nije pri svesti, jer često se skida i ostaje potpuno naga. Stalno, gotovo neprekidno pominje majku i večito rukama pokriva lice. Kad dobije „hrane", nema snage da sama jede, drugi

joj pomažu. Ona stalno viče gde joj je ručak, psuje, pa posle plače...

Dok sam pri svesti i imam snage, posmatram ove nemoćne ljude i pokušavam da mislim o tragediji koja nas je snašla, a kad sam u bunilu, a to biva često, verovatno i ja izgledam kao i oni.

Ujutro, kad kod većine, istina za kratko, popusti bunilo i temperatura, tek tada vidimo u kakvom smo jadnom stanju. Izgledamo kao mrtvaci. Ima doduše svakoga jutra i onih koji su već umrli.

Jedno jutro, naoko divno prolećno, kome se čak i mi bolesnici radujemo, donelo nam je izuzetnu tugu. Došla postarija žena iz okoline Sanskog Mosta. Polako je, stidljivo odškrinula vrata i počela po patosu, u slami, nekoga da traži. Žena je bila zabrađena crnom maramom. Na leđima joj je visila dosta velika torba. Po hodu, po licu i samom izgledu dâ se primetiti da je zamorena od dugog putovanja i da je dosta uplašena.

Nas je kao retko koje jutro bilo prilično pri svesti, pa smo mogli da pratimo svaki njen pokret. Hteli smo da je nešto i upitamo, ali nismo imali snage.

Počela je redom zavirivati, čas u jednog, čas u drugog bolesnika. Neki koji su bili u bunilu psovali su, vikali, drugi koji su bili pri svesti zvali su je majkom. Oni „najluđi" nazivali su je Nemicom i bili spremni da „jurišaju". Neprekidno je brisala suze sa mršavog i bledog lica.

Napokon smo doznali da traži svoga sina. Kad je došla do njega, koji se na žalost tu, odmah do mene, nalazio, podiže sa njega bluzu kojom smo ga pokrili. Vrisnula je. Sin joj je već bio umro. Majka je počela da ljubi mrtva sina. Milovala mu je lice i naricala i za drugom decom. Govorila je i neke druge nerazumljive reči.

Sela je pored mene.

„Dete, sine, oprosti! Teško je biti majka. Devetoro sam ih imala. Mile mi je poslednji za koga sam mislila da je živ."

Zaćutala je. Više ništa nije govorila. Samo je milovala čas moju vruću, bledu ruku, čas studeno čelo svoga mrtvoga sina.

Pokušala je majka da me nešto upita, a i ja sam se naprezao da nju zapitam. Po svoj prilici nismo oboje imali snage.

Majka skinu torbu sa leđa i poče nam redom deliti hranu koju je za svoga sina donela. Kako se počeše ljudi jagmiti oko hleba! Ko je bio jači, taj je više dobio. Meni, valjda zato što sam bio najbliži njenom sinu, dade beli peškir, nove vunene čarape i sama mi ih obu i jednu krupnu crvenu jabuku, koju mi drugi oteše.

Svojom rukom mi obrisa suze. Plakao sam za jabukom, a možda sam se setio i svoje majke.

Tiho je, gotovo nečujno izišla. S vrata se još nekoliko puta okrenula, želeći da još koji put pogleda mrtva sina. Čekala je napolju da joj iznesu sina da ga odnese kući.

Posle ovog slučaja mi koji smo bili pri svesti ostali smo još tužniji, drugi koji su bili u bunilu i dalje su „jurišali“, psovali, kukali, vikali ili „pevali“.

Hrana je bila slaba, a hleb prava retkost. Kako se još otimaju ljudi o parče hleba koje je ova žena donela! Srećom, naiđe bolničarka Stana pa se i sama umeša u podelu hleba.

Stana je Mićina devojka, moja poznanica još iz Saničke kotline. Jedva me je poznala. Prema meni je bila posebno pažljiva. Stalno mi je čistila ispucale usne i zalivala vodom da mi koliko-toliko temperaturu ublaži.

Kad sam bio pri svesti, pričala mi je o njenom Miću i bojala se svega.

„Hoće li mi ostati, i kad ću se sa njim susresti? Za njega živim! O njemu večito mislim.“

Kasnije sam doznao da se i sama razbolela od tifusa i da nije bolest preživela. Umrla je negde u dolini Une.

Mićo ju je sigurno očekivao i o njoj stalno mislio. A možda je i on poginuo.

Strašno su se ljudi jagmili oko hrane. Ako bi kuvar delio pasulj, kojeg je obično bilo po nekoliko zrna u kazanu, nastao bi pravi „juriš“. Oni koji su bili jači pre su do njega dolazili. Nikakva upozorenja nisu pomogla. Samo se o jelu pričalo. Nekakva čudna avet gladi ovlada čovekom, čak i nekakva ravnodušnost za sve, osim za — jelo. Naročito je to jako kod onih koji počinju prezdravljati. Muku imaju kuvari da ih nahrane.

Osvanulo je divno prolećno jutro. Mamio me miris proleća. S teškom mukom sam izašao u školsko dvorište. Sve se rascvetalo. Livade su pune mirisnog poljskog cveća. Kako zaželeh da se kao dete poigram! Kako bih trčao i brao cvetiće! Naivno pričam, sam za sebe. Snage nemam. Ne mogu se pokrenuti. Jedva sam iz učionice izašao. Ne vidim dobro. Gotovo ništa ne čujem. Iz uši mi curi. Prsti od desne ruke se zgrčili. A eto, išao bih, pokretao bih se i trčao. Tražio bih i svoju jedinicu. Tifus me ne pušta.

Ovde niko i ne zna kako se zovem. Čak kao da i nikoga ne interesuje iz koje sam jedinice. U celom ratu to me posebno proganja. Ako umrem, ili ako poginem, niko neće znati gde sam ostao.

Opet, po koji već put pomislih, kao da je to važno. Jest, i te kako važno...

Noge me ne drže. Ne mogu da gledam u sunce. Nemam šta da jedem. Gladan sam. Pio bih vode. I to nam ne daju. Za trenutak ponovo pomislih: petnaest dana već bolujem i sedam konaka sam promenio. Spavam od bukve do seoske štale, a evo već tri dana sam i u ovoj seoskoj školi.

Nemam pokrivača i prostirača. Gladan sam, žedan, go i bos. Sve mi nedostaje što čoveku treba.

Neki se i ubijaju. Čudna je ovo bolest i čudno se čovek oseća kad je dobije.

Sva nam se misao svodi ipak na to: samo da se ovde zadržimo. Samo da se dalje ne pokrećemo!

Noć kao i obično. I dalje sam bio u bunilu, mada nešto manje negoli prethodnih.

Izađoh iz učionice i uputih se prema dvorištu. Iako to nije daleko, ipak sam se namučio dok sam izašao i navodno prošetao. Na svakom koraku sam se zaustavljao. Opet je mirisalo proleće. Osećao sam se ponovo dobro i preživljavao sam ono što i juče.

Najedanput ugledah gde juri konj i na njemu vojnik! Sav usplahiren, vojnik viče:

„Nemci su na dva kilometra odavde! Odmah pokret, dok ne bude kasno!“

Bataljon koji je zadužen da se o nama stara brzo je počeo da tovari konje, da prti nosila i da nas kreće prema brdu. Bilo je pomalo i panike. Neki tifusari, koji nisu bili svesni opasnosti, davali su otpora: nisu želeli da se po-

kreću. Drugi su plakali i pokušavali da beže kud bilo. Srećom, nije niko imao snage i bilo ih je lako nositi.

Mene su računali u „lakše“ bolesnike, mada sam se jedva pokretao. Ipak sam pokušao da idem. Uzeo sam tojagu umesto štapa. Svaki korak bio je dug, čini mi se prava večnost.

Pozadi nas nastupali su Nemci. Mislim da nismo bili odmakli više od pola kilometra, a Nemci se već bore za školu. Primetiše i našu kolonu. Tuku mitraljezima po tifusarima. Ima već i među tifusarima mrtvih i ranjenih. Panika je sve veća. Meni kao da su noge olovne. Ne mogu kročiti. I ostali drugovi se jedva kreću. Spustih se na ruke. I tako počeh ići. Jedva za deset minuta ako pređem pedeset metara. Kako se čovek za život bori! Kako mu je milo živeti! Ipak mi je bila jedina misao: kako da se izvučem. Puške nemam, oružja nikakvog nemam. Ostaću. Uhvatiće me Nemci. Još samo korak. Korak po korak. Izudarao sam se po kamenju. Iskrvavio sam noge. Natukao kosti. Iscepao sam onaj preostali deo odeće. Bos sam. Samo da mi je kap vode!

Već su naši borci napustili školu. Sve se više Nemci približavaju. Drugovi nas nisu ostavili: danas se vodila uporna borba za tifusare.

Borci su nas, redom, počeli nositi. Mene je nosio jedan borac koji je upola bio manji od mene. Noge su mi se vukle po zemlji i udarale čas o kamen, čas o neki panj, a čas mlatarale nemoćno po kozjim stazama. Nikakve bolove nisam osećao. Samo da što dalje pobegnem od ovog pakla i da ostanem živ!

„Druže, ti se dobro drži! Ne boj se, neću te ja ostaviti! Gde ja poginem, poginućeš i ti!“

Moja glava je stalno udarala o cev njegove puške. Hvatao me san, vrućina, nemoć. Često ništa za sebe nisam znao. Bio sam u nekoj tami. Groznica. Tresao sam se na leđima druga.

Koliko me je borac nosio, nisam znao. Znam samo (koliko sam bio pri svesti) da me je čas nosio, čas vodio, čas mi je iz svoje čuturice davao vode da pijem. Polivao bi mi lice, ili bi skupljao mrvice hleba koje bi pronašao u njegovoj torbi.

Počela se spuštati noć. Našli smo se u jednoj seoskoj štali. Bilo je u njoj sena i mirisale su sveže balege. Okolo se ništa nije čulo. Samo su do nas dopirali neki dosta nejasni, isprekidani rafali mitraljeza.

Nisam video druga koji me je nosio. Njegovo ime nisam saznao. Možda je ostao živ, možda je i poginuo. Nisam mu zahvalio, i nisam ga više nikad video.

Ponovo sam u bunilu. Pred očima mi se ređaju jučerašnje slike. Kao da su me Nemci uhvatili pa me muče, kolju, hoće da me bace u neku reku, pokušavam da se izvučem.

Neko je vikao. Verovatno drugovi koji su sa mnom u štali, a možda i neko drugi.

Sad sam potpuno bez snage. Ne osećam ruke i noge da su moje. Osećam kao da će se sve rastaviti. Žedan sam. Sanjam reku i pokušavam da do nje dođem. Udarih glavom o vrata štale.

Sutradan nas je Četvrta krajiška divizija prebacila u dva sela na obali Une. Deset dana provedenih u tim selima bili su za nas poseban oporavak. Dobro se osećam i želeo bih da odem u neku jedinicu.

Poradovah se reci koja je tekla nešto podalje ispod sela. Naše jedinice već su prešle Unu u pravcu Grmeča.

Nama je naređeno da se sutra prebacimo. Sa tifusarima je ostala svega destina vojnika. Valjda se računalo da nam ne preti nikakva opasnost. Jest, vraga! Četnici, kad su osetili da nigde nema partizana, kao hijene su napali tifusare. Jednu grupu — a nije im bilo teško — pohvatali su i poubijali. Druga grupa, u kojoj sam bio i ja, uspela je da pobegne i sakrije se u šipražju na obali Une.

Noć se spuštala. U strahu, sa još dva druga, nemoćno sam ležao u jednom dosta gustom granju. Slušali smo talase reke koja se valjala svojim koritom.

V

KAKO SU LEPA PODGRMEČKA SELA

Prvom polovinom maja 1943. došao sam ponovo u Podgrmeč. Bio sam jako iscrpljen. Jedva sam stajao na nogama. Sigurno mi je trebao duži odmor. Srećom, drugovi su prema meni imali puno razumevanje. Veoma sam se brzo oporavljao. Vreme je bilo jako lepo. Proleće kao da me je preporodilo. Put do odreda i njegova borba predstavljaju kontinuitet ratnih događaja. Ostao sam u Podgrmeču i primio dužnost zamenika političkog komesara Podgrmečkog odreda i člana Okružnog komiteta. Odred je branio slobodnu teritoriju, a s vremena na vreme i sam napadao neprijateljska uporišta. Posle četvrte ofanzive neprijateljske snage su držale jače garnizone u Sanskom Mostu, Krupi, Bosanskom Novom i češće izlazile na našu slobodnu teritoriju.

1. *Od Une do Podgrmeča*

Našao sam se sa dvojicom drugova — Milanom Mikićem i Vitomirom Popovićem. Ostali su se razbežali. Možda su se neki i preko reke prebacili! Milan i Vitomir bili su mladići, još nevični ratovanju, mada su već više od godinu dana u borbi. Rekoše mi da su iz Pete kozarske brigade.

Vitomir je po svemu onome kako se ponašao i govorio očigledno i nešto stariji i iskusniji od Milana. Kaže da je izašao pre godinu dana iz Banjaluke. Gradski život je dobro poznavao, ali selo i planina bili su mu potpuno nepoznati. Žali nam se da se kad god četa zanoći u šumi, daleko od

naselja, ne oseća dobro. I noćas se protiv svoje volje tu našao i izmišljao razne dosetke. Nastojao je samo da što pre vreme prođe i da ne razmišlja trenutno o mestu gde se nalazimo.

Pohvališe mi se da su se dosad uvek zajedno javljali u bombaše. „Kad bi jedan od nas pošao na stražu", priča Vitomir, „drugi bi ga smenjivao i uvek, po pravilu, ranije dolazio."

Milan kaže da u grad nikad nije išao i divio se Vitomirovoj priči o lepoti grada.

„Pričam mu ja o Banjaluci. Zna moj Milan već gotovo svaku ulicu kako se zove." A onda Vitomir razveže priču o svom šegrtovanju u jednoj obućarskoj radnji u Banjaluci. Posao je bio zanimljiv. „Spavam", kaže, „ja u podrumu, a najedanput protrči miš. Prepadnem se i izletim napolje."

„Bože, Vitomire, zar si se i miša bojao?" — dobaci mu Milan.

„Ujutro sam rano ustajao da bih što pre gazdi očistio radnju, oribao patos i, razume se, gazdarici iscepao drva i doneo namirnice iz grada. Iako sav posao dobro uradim, gazda me je ipak često tukao. Pošteno vam kažem imam osećaj da me još leđa bole od njegovih udaraca. A bio je velika cicija — ništa mu nije smetalo što sam išao slabo obučen i obuven. Zbog takvog načina života bio sam slabog zdravlja."

To se po njemu i sada zapaža. Bled je, ispijen, slabo razvijen. Rat ga je uz to u partizanima još više izmučio, pa mi je izgledao suv kao grana. Milan, je bio puniji, jedriji. On je dete Kozare. Nemci i ustaše su mu prošle godine sve poubijali.

Obadvojica kažu da su bez roditelja. Verovatno ih je i to sprijateljilo.

Noć prolećna, dosta hladna. Valjda je, pomislih, hladnije zbog toga što smo pored reke. A sva trojica smo slabo obučeni. A ja sam još tifusar i svašta mi se u glavi muti.

Dobro je što su ovi mladići zdravi i što sam se sa njima našao. Nekako se nadam da ću se uz njihovu pomoć prebaciti preko reke.

Nismo spavali. Hladnoća, strah, neizvesnost . . .

Jutro je bilo bistro i čisto pa smo odmakli malo podalje od reke, na zaklonitije mesto. Nikog nismo prime-

ćivali, mada je do nas dopirala neka pucnjava i neki vrisak, za koji nismo mogli razabrati otkuda dolazi i da li je ženski ili muški.

Što je dan više odmicao bilo je sve toplije. Toplota sunca i neprospavana noć učinili su svoje. Sva trojica zaspasmo kao ošamućeni.

Prespavali smo dan. Negde u duboku noć Milan nas probudi.

Grmi i seva, gde da se sklonimo? Okolo nas niko se nije čuo. Sve nam je izgledalo mutno i tamno. Od te samoće, od tog bleskanja uhvati nas strah i tuga.

„Drugovi", reče najzad Vitomir, „svi su otišli. Nas su ostavili. Kuda ćemo, na koju stranu?"

Mada smo i nas dvojica to isto znali, trgosmo se... Približih se Milanu:

„Lako je biti sa četom, snađimo se kad smo sami." Hrabreći njih dvojicu, u stvari hrabrio sam sebe. Ipak mi je najteže što nemam puške. Izgubio sam je za vreme bolesti, ili su mi je drugovi oduzeli. To rekoh i drugovima. Oni mi dadoše bombu.

Ništa nisu govorili.

„Noćas moramo ovde ostati. Po ovakvoj noći se ne možemo kretati."

Složiše se sa mnom i ostadosmo tu. Poče još strašnije da grmi i krupne kapi kiše da padaju.

Priljubismo se jedan uz drugog. Ćutali smo. Studen sve jača. Šinjela i ćebadi nismo imali. Prokisli smo i sad smo potpuno mokri.

„Drugovi", reče napokon Vitomir, „čudan nekakav osećaj imam, da li je to java ili san? Kao da vidim ispred sebe svog gadzu kako podiže motku da me udari!"

Valjda da bi se otresao košmara koji ga hvata, glasno reče: „Kad dođemo u Banjaluku, prvo ćemo gazdu da potražimo. Čuo sam da sarađuje sa ustašama. Ubiću ga na mestu i njega i gazdaricu."

Mada je sve to bilo naivno, njegova me je priča zagolicala i počeh ga pažljivo slušati.

„Ti i ja, Milane, uzećemo njegovu radnju. Kad nam dođu šegrti, namestićemo ih da spavaju u njegovoj kući. Obući ćemo ih, dobro nahraniti, i znaš, Milane, neka budu

gospoda. Trgovce ćemo pohapsiti. Radnje ćemo otvoriti i sirotinju obući. Cipele ćemo radnicima besplatno praviti."

Milan, koji je dosad uglavnom ćutao, nastavi:

„Kroz moje selo ćemo proći. Moram osvetiti oca, majku, braću...

„A šta misliš, druže", upita me najedanput Milan, „kad ćemo Nemce isterati?"

„Možda još ove godine!" Milan mi se još više unese u lice:

„Šta misliš, šta bih ja mogao biti kad se ovaj rat svrši?"

Malo se zamislih, pa više rekoh onako:

„Predsednik opštine. Ali, za to bi morao obavezno da naučiš čitati i pisati, možda i neku školu da završiš."

„Ne rugaj se, bolan, kakav ja predsednik. Ko će mene to birati? Za to su stariji ljudi."

Počeo sam ga uveravati. Čak mi se učini da mu bi prijatno što mu o tome pričam. Primetih to i po tome što nam svoj trojici ova priča postade zabavna i prestadosmo da razgovaramo o studeni, samoći i lutanju koje nas očekuje. Razgovor mi i samom rastera tugu i noć poče brže da odmiče...

Kad prekidosmo razgovor o Milanu, kao predsedniku, on se ozbiljno zamisli. Mislim da se još uvek pitao: „Kakav ću ja izgledati kao predsednik? Hoće li me ljudi birati? A nisam ni pismen! Lepo drug kaže, moram naučiti." Kao da ga muči uloga i mesto nove vlasti, nastavi:

„Je li, druže? Gazde ćemo pomlatiti! Imanje im oduzeti i dati sirotinji. Napravićemo puteve, česme, škole..."

Još se više uverih da stalno razmišlja o našoj priči i budućoj svojoj dužnosti, kad nas upita kako se zove ona mašina što sama ore.

Negde ispred zore kiša je prestala, oblaci se počeše razređivati. Poče da nas hvata san. Ipak nismo zaspali. Studen steže. Ustali smo. Počesmo tapkati u mestu.

Iz daljine dopre do nas pucnjava topova. To nas je svu trojicu trgnulo iz misli.

Dan nam donese vedrinu. Iznad Grmeča počeše se pojavljivati prvi sunčani zraci. Ponovo ugledasmo Unu i neke kuće kako se bele na obali reke. Složili smo se da odemo do kuća, pretpostavljajući da su tamo naši. Počeli smo se

spuštati niz neku strminu. Išao sam sporije od drugova. Bio sam potpuno iscrpljen i iznemogao. Ispod nas su pucketale suve bukove grančice, a od kiše koja je prošle noći padala vlažno i trulo bukovo lišće smetalo nam je, naročito meni. Češće sam se spoticao i padao.

U selu primetismo vojsku. Obradovasmo se kao deca. Gotovo smo bili spremni da povičemo ko je tamo, kad desno od nas, seoskim putem, prođe poveća grupa Nemaca.

Nikakve sumnje više nije bilo — u selu su Nemci!

Dobro nam dođe jedan džbun. Uđosmo sva trojica bez reči. Pogledom smo se sporazumevali. Ovde moramo ostati.

Po selu su Nemci pucali. Poveća grupa seljaka privezanih za plot.

Na obali Une nešto gori i dim se visoko diže. Kolone neprijateljskih vojnika stalno pristižu. Jedna prođe i pored nas. Nemac svrati iza džbuna. Začudo ne primeti nas!

Čini mi se da smo zaustavili dah. Čudan strah, a i neka posebna budnost. Sve nam se čini da i oni nas vide, pa se čudimo zašto više ne pucaju.

Dan je veoma sporo odmicao. Glad nismo osećali, mada nemamo hrane. Žeđ nas je mučila. Počesmo nečujno i tiho da kidamo sitne grančice pored nas i da ih grickamo. Osećali smo gorčinu i još strašniju žeđ.

Dalje, ispod nas, Nemci se cerekaju i na svoj način zabavljaju. Malo dalje je reka. Ćutali smo pripijeni jedan uz drugog.

Iznenadi nas kad primetismo kako jedna grupa seljaka, ponudama služi Nemce. Smeju se kad se i Nemci smeju, bez obzira što ne razumeju njihove reči. To nas uvredi, zabole, ali, šta mu je, tu mu je.

Za jednom grupom devojaka trčala je grupa Nemaca.

„Da pucam, drugovi?“, upita Milan.

Umirili smo ga. Devojke su bežale, vriskale . . .

Pred zulumom Nemaca zaboravismo i na glad, i na žeđ, i na ćutanje i na ovo mesto gde smo se sakrili.

Sami nismo primetili da smo se već iz džbuna izvukli i da smo mogli nastradati.

Dan se bližio kraju. Kosi zraci sunca spuštali su se na nas. Na našu nesreću, primetiše nas Nemci. Kao ludi, sumanuti, potrčaše prema nama.

Vitomir se nije dvoumio. Imao je mašinsku pušku i pusti čitav rafal. Dva Nemca padoše. Milan ubi još jednog. Nije se imalo kud... Počesmo da bežimo. Sam ne znam otkud mi dođe tolika snaga. Trčao sam, kao da iza mene nije bilo dvadeset dana teško preležanog tifusa.

Umakosmo u neki grm i bili smo srećni kad se dočepasmo šume.

Nemci su i dalje za nama jurili. Gotovo se već i noć uhvatila. Milan jauknu, vrisnu. Pogodi ga odnekud metak i prebi mu nogu. Krv poprska po trulom lišću.

A onda tužno reče:

„Idite, drugovi! Ja ću ovde ostati."

Iz njegovog, gotovo detinjskog glasa, koji je podrhtavao, osetih čitav bol i tugu čoveka koji oseća da je izgubljen.

Nismo ga ostavili. Skinuli smo košulje sa sebe i stegli mu ranu na nozi. Vitomir ga uprti i poče polako, gotovo nemoćno, da se kreće napred. Za nesreću, spotače se i pade ispod jedne bukve.

Po držanju i grimasama na licu primećivalo se da Milana muče bolovi.

Vitomir je takođe teško disao, naprezao se da „uhvati" vazduh.

Noć je bila vedra i prilično hladna. Nas trojica nemoćnih, po svoj prilici bili smo sami u šumi. Vitomir je počeo da viče i da zove nekoga u pomoć. Milan je kukao. Znači, pomislih u sebi, izgubio sam ih obadvojicu, i umesto da se oni meni ovako nemoćnom nađu na pomoći, ja se sad o njima moram brinuti.

Bojao sam se, i to opravdano, da će nas neprijatelj otkriti. Zato sam Vitomiru stavio ruku na usta kako bi se manje čuo.

Bio je strašno vruć — u bunilu. Mnogo sam se uplašio. Odjedanput su se pored mene našla dva nemoćna čoveka. A i ja bolestan, tifusar...

Udarao sam Vitomira po licu, vikao, molio, preklinjao. On se samo nemoćno trzao i stalno buncao neke nerazumljive reči. Pokušao sam na sve načine da mu pomognem. Međutim, svi moji pokušaji bili su bez uspeha.

Da nesreća bude veća, i meni se poče hvatati nekakav mrak ispred očiju. Čini mi se odjedanput kao da me zovu

majka i neki nepoznati drugovi. Osećam kao da me Nemci progone, da su blizu, tu ispred nas, da su nas uhvatili, da nas stežu za grla i hoće da nas zadave. Pokušao sam i da se navodno branim, i u tom trzanju, povredih Milanovu ranu, koja poče ponovo da krvari.

Kao da se iz sna probudih! Na žalost, opet ne zadugo. Osetih kao da sam na reci, da pijem vode.

Daj mi još, još... Krv moga druga polako je tekla, nestajala, iščezavala...

Jeziva duga noć je iščezavala. Zora je na pomolu.

Ja i Vitomir smo sve više dolazili k sebi. Strašne bolove sam osećao u glavi. Bila mi je teška, preteška...

Pokušavam da se orijentišem, da se setim gde se to nalazim.

Noć me je slomila, umorila. Sve nam se skupilo.

Polako se privukosmo Milanu. Šapatom smo ga zvali, dozivali. Primetismo belilo na njegovom licu. Okolo njega sve je bilo krvavo.

Skinusmo ponovo ostatke košulja i privezasmo mu ranu.

Došao je kraj. Nema nam odavde izvlačenja!

Jutros u našoj blizini ništa nismo primećivali.

Mlečna magla pokrila selo i jedva se razaznaju dimnjaci kuća.

Kako da dođemo do vode, samo do kapi?!

Milan je neko vreme tražio vode, a zatim kao i da mu nestade snage, prestade da je traži.

...Doneo sam odluku — do vode moram doći. Išao sam polako, vešto, koliko se to u ovim uslovima moglo, puzeći od žbuna do žbuna. Na svaki šum sam se zaustavljao. Svega sam se bojao, plašio.

Već se ocrtavalo selo. Pođoh nešto desno, i počeh polako da se spuštam.

Ugledah ispred sebe seljanku. Plašim se da je pozovem. A kakav tek izgledam? Bacih poveći grumen zemlje ispred nje. Ona se malo trgnu i poče još brže da ide.

Nemajući kud, glasno povikah: drugarice!

Žena stade. Ponovo bacih zemlju. Seljanka pođe prema meni tresući se od straha. Kad me ugleda, onako ispijenog, bledog, još i krvavih ruku, još više se uplaši.

Počeh tihim, bolećivim glasom:

„Drugarice, sestro moja, živa bila, priđi mi! Saslušaj me, nemoj se plašiti! Partizan sam..."

Bila je to starija žena. Zabrađena je nekom crnom maramom. Drhtala je kao prut na vodi.

„Dete moje, grdne rane, odakle si, ko si?"

„Vode drugarice... Hrane, drugarice!... Pomozi!..."

Kao da je te reči ganuše do srca. Sede pored mene i poče da me teši krišom pogledajući put sela, gde su se nalazili Nemci. Zajeca i kroz suze mi ispriča o jučerašnjem zulumu Nemaca.

„Sačekaj, doneću!"

Ostadoh u grmu, a seljanka se, gotovo trčeći, izgubi sa mojeg vidika.

Uskoro, iz sasvim drugog pravca, žena je donela hleba i vode. Oboje smo, puzeći, otišli do mojih drugova. Milan je bio u nesvesti, a Vitomir je više njega nemoćno stajao.

Ja i seljanka se malo zgledasmo i gotovo nam se misli podudariše.

„Možda će umreti?", tužno procedih kroz zube.

Primetih suze na licu ove dobre žene. Ona se saže i poče da pere ranu Milanu, a nas dvojica mu kap po kap sipamo vode u usta.

Možda od vode, šta li, osetismo promenu na njegovom licu. Poče normalnije da diše, čak i otvori oči, mada nas još nije raspoznavao. Oprasmo mu lice. Kao da se otrezni.

„Vode! Dajte mi vode!", prošaputa jedva čujno.

Seljanka se saže. Poče da ga zaliva vodom, da ga miluje po licu.

Milan je uze za ruku, primače je ustima i poljubi. Videh dve suze kako se skotrljaše niz njegovo bledo lice.

To nas obradova. Došao je svesti.

Dan je bio topao. Magla se digla iznad Une. U selu su se još dimila zgarišta kuća.

Nemci se prebacuju preko Une u pravcu puta Petrovac — Bihać. U blizini nas seoskim putem kreće se još jedna kolona Nemaca.

Vreme je, kao u inat, sporo odmicalo.

Uz pomoć ove seljanke napravismo plan kako i kuda da se dalje krećemo... Složismo se u tome da se noćas dublje u šumu povučemo i zanoćimo.

Žena nam obeća da će još u toku noći pokušati da dozna kuda su partizani otišli, i u kom se pravcu Nemci kreću. Reče nam da, ako kojim slučajem ne uspe da se noćas vrati, sutra će rano doći. Na rastanku ugovorismo sa njom znake raspoznavanja i raziđosmo se.

Ona nakupi nešto suvih drva i ode. Jasno nam je bilo da se radi o veoma poštenoj ženi.

Dan se počeo smirivati. U prvi mrak uprtismo Milana i povukosmo se dublje u šumu. Ne znamo koliko smo bili odmakli, ali snage više nismo imali da ga nosimo. Sklonismo ga ispod jedne bukve. Sa sebe skinuh bluzu da mu ranu pokrijem.

Učini mi se da je ponovo u nesvesti. Svi naši pokušaji da sa njim razgovaramo bili su bez uspeha.

Neprekidno ga čujemo „Vode, vode!..."

Bilo nam je hladno. Sve nam se čini kao da vidimo senke nekih ljudi koji prolaze pored nas.

Milana treba spasti. To nam je trenutno jedina misao.

U tom razmišljanju nismo mogli zaspati. Čuli smo dosadno kreštanje neke ptice. Čusmo i neko zavijanje životinja. Nagađali smo šta to može biti — vuk, medved, lisica... A možda od svega toga nije bilo ništa, samo se nama pričinjavalo. Moglo je svašta biti te noći! Od svačega smo se plašili.

Još se više primakosmo Milanu. Bili smo pripravni da pucamo na svaki bliži šum.

„Nije nešto u redu sa nama" — šapnuh Vitomiru.

„Sve mi se vrti ispred očiju" — odgovori pospano.

Pipam mu glavu — vruća.

Noć je sporo odmicala. Za našu sreću, u osvit zore čusmo znake one naše seljanke. Došla je sa još jednom ženom.

Pred nas iznesoše dosta jela i vode. Donele su i bele krpe da zavijemo Milanovu ranu, i u jednoj flaši prepečenice.

Previli smo Milana. Vriskao je od bolova. Izgledao je ispijen: kao da kapi krvi u njemu nije bilo. Obradovasmo se kad poče tiho, isprekidano da razgovara.

Žene su ga milovale, a on im je neprestano zahvaljivao na toploj, majčinoj pažnji.

Od žena smo doznali kako su partizani prešli preko Une u pravcu Grmeča. Možda su prošli preko Hrgara, sela na ivici Grmeča; pokazaše nam i pravac za to selo. Rekoše nam još i to da su Nemci isto tako prešli Unu i da se stalno čuje neka motorizacija putem Petrovac — Bihać.

Dalju vezu preko Une ne znamo. Na žalost, jutros negde pred naš dolazak u selo su stigli četnici. Počeše da nam se žale koga su iz sela odveli, čije su kuće popalili i ko je ovih dana poginuo.

Ova druga žena stalno je plakala. Sin joj je u jednoj od brigada, pa se sagla iznad Milana i nikako da zaustavi suze.

„Ovde još danas morate ostati, a noćas ćete se prebaciti preko Une.“

Obećaše nam da će noćas sa njima doći još nekoliko žena i pomoći nam da prebacimo Milana.

Nisu se mnogo zadržavale kod nas, već nakupiše suvih drva i odoše.

Čitav dan nam je prošao u dogovaranju i razmišljanju kako ćemo se izvući i stići naše jedinice.

Milanu je bilo nešto bolje. Bolovi su mu se umirili. Više puta je ponavljao: „Idite, drugovi! Ja ću ovde ostati. Bolje je da se vas dvojica spasete nego da sva trojica poginemo! Ostavite mi jednu bombu i moju pušku! Ako ko naiđe, pucaću. Valjda ću imati još toliko snage da završim sa životom pre nego padnem u ruke neprijatelja.“

Tešili smo ga, govorili da ga nećemo ostaviti. Čuvali smo se da pred njim pokažemo strah i sumnju za naše živote.

Vitomir je pokušao i da se malo našali, izbegavajući razgovor o rani i situaciji u kakvoj smo se našli:

„E, moj predsedniče kad se ja i ti nađemo posle ovog rata, nadam se da ćeš me konjima i čezama po selu voziti. Ljudi će se za nama okretati . . . Ali moramo biti skromni. Predsedniče, ljude lepo primaj, ustani kad dođu. Namesti im stolice, nek ljudi sednu. Što im obećaš, izvrši . . . A kad dođeš u Banjaluku, potraži zadružnu radnju Vitomira Popovića. Neće ti je biti teško pronaći. Pisaće velikim slovima „Zadružna obućarska radnja“. Više natpisa stajaće velika petokraka zvezda sa srpom i čekićem. Videćeš kako ću ja prema šegrtima postupati. Moći ćeš poručiti cipele kakve hoćeš. Ne moraš da platiš.“

Iako je ova priča iznemoglih drugova, bila dosta naivna, bi mi krivo kad prestadoše da pričaju.

Uveče je došla poveća grupa seljanki sa već pripremljenim nosilima.

Uprtismo Milana i počesmo se strmo spuštati prema reci. Pođosmo uzvodno i naiđosmo na jednu vodenicu. Vodeničar, postariji čovek, koji je valjda u toku ovoga rata navikao na ovakva prebacivanja, nije nam se mnogo začudio. Uze neki čamac, koji je više ličio na deregliju, i reče nam da unesemo Milana.

Pozdravismo se sa ženama, koje ostadoše neme i uplakane na obali.

Vožnja je bila kratka. Noć je mračna, ali starac poznaje dobro reku i tačno nas odvede na mesto gde se nije bilo teško iskrcati.

Na rastanku nas upozori da se više krećemo levo i nabroja nam sva sela do Hrgara.

„Čuvajte se i budite na oprezi! Po selima sigurno ima još Nemaca. Ako slučajno naiđete na civila, javite se, naši su to ljudi i biće vam od pomoći. Od reke se morate mnogo pre odvojiti."

Sad je za nas nastala prava muka. Snage nemamo, a treba druga nositi. Vitomir je slaba zdravlja, a ja — skelet. Tifus me potpuno iscrpeo.

Pokušali smo da nosimo Milana, ali smo posle deset metara stali. On je stao i sam da puzi na rukama oslanjajući se o zdravu nogu.

Išli smo kroz neko retko drveće. Teško je znati koliko smo puta zastali, koliko puta prtili i spuštali druga, koliko je puta on pokušavao da se sam kreće, koliko puta preklinjao da ga ostavimo ili ubijemo.

Kad je svanulo, mada je dan bio oblačan, reku smo lepo videli. Verovatno da u toku cele noći nismo odmakli više od hiljadu metara.

Dalje se stvarno nije moglo. Milan se noćas namučio i povredio. Počeli su ponovo da ga muče bolovi. Pokušali smo da ga utešimo. Davali smo mu hrane, vode: on je jednako sve odbijao.

„Ubijte me, drugovi! Kakvi ste vi ljudi! Kako me možete ovakvog gledati! Dajte mi pušku, ja ću se sam ubiti!"

Okolo se gotovo nije ništa primećivalo. Nigde se ne čuje živa duša.

„Ti, Vitomire, ostani kod njega, a ja odoh da nekoga pronađem."

Ceo dan sam tumarao. Kao u inat, nikoga nisam našao.

Milan se strašno mučio, postao je potpuno nepokretan.

U prvi mrak ponovo smo se pokrenuli. Čusmo lavež pasa.

Kuća!...

Nisam mnogo razmišljao, ostavio sam Vitomira i Milana i pošao do kuće. Kad sam zakucao, seljak mi dosta bojažljivo otvori. Ispričah mu sve po redu. Pomože nam čovek i prenesmo ranjena druga.

Celu noć smo putovali. Negde u svitanje izašli smo na cestu Petrovac — Bihać. Srećom, naiđosmo na jednu grupu naših tifusara. Drumom su krstarili Nemci. Izabrali smo zgodan pravac i trenutak i u svitanje se prebacismo preko ceste.

Naišli smo na vod vojnika koji je imao zadatak da prihvata tifusare, ranjene i zalutale borce. Formirasmo kolonu. Posebno su borci zaduženi da nose ranjenog Milana.

Dalji put je bio jako naporan. Od Hrgara, prvog sela na koje smo naišli, pa preko Grmeča do podgrmečkih sela, dugo smo putovali. Na našu sreću, podgrmečka sela su slobodna i moći ćemo se odmoriti...

Jedva se krećemo: što od oštra planinska vazduha, što od gladi, što od žeđi i iznemoglosti koja nas sve više hvata.

Ponovo se počeh hraniti starom „proleterskom hranom": bukovim lišćem, korenjem i mladim izdancima.

Četvrtog dana stigli smo u Podgrmeč.

Milanu je noga amputirana. Bilo je kasno. Treći dan je umro. Još jedan grumen zemlje sam bacio na svežu humku Milana Makića. Vitomir je kao dete plakao:

„Izgubio sam druga koga sam najviše voleo." To je rekao i rastavio se od mene.

2. *Još jedno ratno proleće...*
(prva polovina maja 1943)

Proleće je. Sve se rascvetalo, sve miriše. Volimo ovo godišnje doba, mada u ratu čovek nema vremena da u prirodi uživa.

Kako da ne volimo proleće! Dosta nam je bilo zime, snega, ofanziva! Zimi se nemamo gde skloniti, čak i u gustim četinarskim šumama nije nam bilo lako naći zaklona.

A sad, u proleće, svuda zeleni žbunovi. Čim osetimo neprijatelja, a nismo u stanju da prihvatimo borbu, sklonimo se u šumu, u žbun, u žito, u zelenilo.

Eto zbog čega volimo i ovo ratno proleće.

Došao sam u Podgrmeč. Po koji put u ovom ratu!? Po drugi, treći...

Postavljen sam za zamenika komesara odreda.

Još osećam tragove tifusa, napore iz četvrte, iz treće ofanzive, upravo napore pređenog ratnog puta.

Teško se krećem. A stalno bih se kretao po ovom zelenilu, po prijatnom planinskom suncu. Ovde sunce nije žarko i mnogo je prijatnije ispod planine nego u njoj.

Razmišljam o ovom krasnom narodu. Kako nas je ponovo oberučke primio. Prosto mu se divim. Imao je već bezbroj teškoća u ovome ratu. Verujem da mu je već svega dosta.

Koliko se tek i kojih sve vojski kretalo ovim podgrmečkim selima! Bilo je i naše i tuđe. Paljena su ova sela, ubijani ljudi, žene, deca, pljačkana stoka, uništen imetak. To se uostalom jasno vidi. Svuda se crne paljevine, bez obzira što su ih već prale kiše, snegovi. Na nekim napuštenim kućama ptice su napravile gnezda. Ne vidimo decu. Ne čujemo čobane da se dozivaju. Njive nisu zasejane, zarasle su u travu i korov.

Tragovi ofanzive osećaju se svuda, na svakom koraku. A ipak preostali ljudi nisu se pasivizirali, nisu se podali tugi. Našli su u sebi još snage i život ponovo započinje da buja, da cveta u ovim podgrmečkim selima. Primaju nas kao najrođenije. Zapravo, sa nama žive i sastavni su deo našega pokreta.

Stvarno im se divim. Nije nikakvo čudo što svi borci vole ovaj kraj i drago im je kad dobiju zadatak da prođu

podgrmečkim selima. U štabu odreda su me lepo primili. Odmah zaključih: imam sreću, u koju god jedinicu dođem — lepo se u njoj osećam.

Komandant 12 mi reče da je iz Jelašinovaca. Kažu da je prek i nagao, ali i izuzetno hrabar čovek.

Ne bih rekao da je tako prek. Naprotiv, deluje blago, pun je šale, dosetaka, i veoma često nasmejan. Na prvi pogled zaključio bih da je komotan čovek. Uostalom vedra čoveka treba voleti. U ratu to mnogo znači. Zbog njegove hrabrosti borci ga vole i često o njemu govore.

Voli ovaj komandant konja. Koji komandant u ovome našemu ratu ne voli konja? Za konja moga komandanta vezano je mnogo priča. Zaplenio ga je na Prijedoru. Bio je to konj kažu „*turskog bega,* koji ga je hranio šećerom i pojio vinom". Valjda je zbog toga ovako lep i pomaman. I eto, begova munja pala u ruke partizanskog komandanta. „Munja" se nadaleko čula. Tražili su je viši štabovi. Komandant je nije dao.

Objašnjava on meni ozbiljno zbog čega Munju nije dao u viši štab:

„Nije za viši štab. „Politički" je zakržljala. Polomiće ljude. Ona može ići u viši štab samo kad i ja pođem. A ja kao što vidiš još nisam sazreo za više štabove".

Voli Milančić svoga konja. Sam ga timari i hrani. Često se sa njim poigrava.

. . . Govorili smo i o rakiji, odnosu prema ženama i drugim stvarima i pojavama koje su u to ratno vreme oštro kritikovane i osuđivane.

Mlad je komandant! Voli on prvi da zapuca na Nemce i ustaše, prvi da ubaci bombe u bunker. Srećom, nije dosad ranjavan. Čudim se kako ga zrno „neće", a čude se i drugi, koji ga duže poznaju. Uvek je lepo obučen. Seljak je, a izuzetno čist i uredan.

Voli Milančić dobar pištolj i preciznu pušku. Pre rata bavio se lovom. Često, kad nema neprijatelja, sam nišani neko drvo ili metu koju sam postavlja.

U ponašanju je skroman. Ne voli strašljiva borca. Naročito voli da napada na ustaše. Mrzi ih iz dna duše. Ako koga od njih uhvati, nema mu spasa.

---

12 Milan Milančić Miljević, narodni heroj. U ratu su se o njemu legende pričale.

Sušta njegova suprotnost je komesar odreda.[13] On je učitelj. Službovao je baš u ovim podgrmečkim selima. On tera neku krutu, osobenjačku i za ove uslove neshvatljivu disciplinu.

Po njegovom shvatanju popiti čašu rakije je nedostojno za partizana, a kamoli za komunistu. A borci ga prevare, podvale mu. Potegnu po dobar gutljaj da on ne zna. Kad naiđu na dobru čašicu, postave stražu.

„Može Stojan naići. Čuvaj ga se“. Krili smo i mi u štabu rakiju. Svađu i prepirku sa komesarom smo izbegavali.

Ako dočuje za neku ljubav u odredu ili neku preljubu, to okvalifikuje kao izdajstvo. U stanju je da čoveka za malu sitnicu kazni. I da nije nas drugih, a pogotovo Milančića, verujem da bi najstrože kazne izricao.

Konja ne voli, i jaše neku seosku ragu koja se jedva putem kreće. Noge mu kad „jaše“ svoga konja gotovo zemlju dodiruju.

Proglasili su ga za ženomrzca.

Stalno nam govori kako već treba da budemo moderna vojska i govori partizanima o higijeni, čak i o pljucama, krevetima sa čistom posteljinom, i mnogo čemu što nemamo i nećemo skoro imati.

Na partijskom sastanku štapske ćelije diskutovali smo o jednom borcu, koga je trebalo primiti u Partiju.

Komesar se usprotivio.

„Lukav je taj borac. Nije on za Partiju“.

Interesovali smo se u čemu je to njegovo lukavstvo. Po komesaru Stojanu, ono se sastojalo u tome što je jednom, kad su se borci takmičili na livadi, prešao crtu sa koje su skakali. Imali smo dosta napora da mu dokažemo da je tog borca ipak trebalo primiti u Partiju. Posebno i zbog toga što je bio mlad, hrabar bombaš i što se od prvog dana našao u borbi.

Često sam tada mislio o komesaru Stojanu. Zaključivao sam da je čudna priroda. Poznato je bilo da su upravo komesari bili blagi i široki ljudi. Makić je „terao“ pravdu i volio „red“. Nekad smo se ljutili, a u mnogo čemu on je bio u pravu. Mi smo komesara voleli i bile su nam njegove

---

[13] Stojan Makić, nosilac Spomenice 1941.

opaske interesantne. Posebno Milančić je volio da „tera" svoje sa komesarom Stojanom.

Zamenik komandanta[14] je ozbiljan i nekako mi se čini da je on sredina između ove dvojice. Autoritativno deluje u štabu i veoma vešto usklađuje odnose.

Odred u svom sastavu ima četiri bataljona. Držimo ogromnu slobodnu teritoriju, koja se prostire od *Sanskog Mosta*, prema Lubiji, Novom, Krupi, pa sve tamo do Bihaća.

Neprijatelj nikad nije mirovao i neprekidno je upadao na našu slobodnu teritoriju. Osnovni cilj mu je bio da unosi nemir i da onemogući seljacima setvu i podizanje popaljenih kuća.

Imali smo mnogostruke zadatke. Tući se sa neprijateljima i štititi sela. Radovi su na njivama bili kasnili. Naroda je sve manje, pogotovo je malo bilo muške radne snage. Trebalo je njive obraditi i kuće podići.

Odred je neke čete i bataljone isturao na položaje, a drugima davao zadatke da obrađuju njive i podižu kuće.

Uskoro sve je bilo zasejano. Sve se rascvetalo. Mirisao je Podgrmeč. Mirisalo je još jedno ratno proleće.

*

... Brzo sam se oporavio. Kao i da nisam bolovao. Osećam se potpuno dobro. Išao sam sa mojim komandantom sve češće u akcije. Voleo sam sa njim ići, pored ostalog i zato što je bio veseo, voleo da se šali i što uvek pronađe nešto novo da mi ispriča. Vanredno dobro je poznavao psihologiju podgrmečkog seljaka, i uvek sam mu se divio kako se sa njima ponaša. Svakoga seljaka u glavu zna. I svakome uvek otvoreno kaže šta o njemu misli.

Imam dobra konja, mada ne ni blizu kao komandirov. Kad se trkamo, pusti me on napred, prestigne me, i igra se sa mojim konjem kao mačka sa mišem. Njemu to čini izuzetno zadovoljstvo. Meni je ponekad krivo, mada se ne ljutim što imam slabijeg konja.

Borbe preko dana smo izbegavali, osim ako smo na njih bili prinuđeni. Obično smo noću napadali. Imali smo

---

14 Mihailo Škundrić.

dobro naoružanje, a borci u odredu gotovo svi su iz podgrmečkih sela.

Držali smo dobre veze sa gradovima. O svakom i najmanjem pokretu neprijatelja odmah smo saznavali. Čobani, stražari, narod, svak nas je obaveštavao — usmeno ili pomoću raznih znakova.

Jednog dana su Nemci iz Sanskog Mosta sa prilično jakim snagama hteli da se „prošetaju" prema Lušci-Palanki. Bili smo na vreme obavešteni, pa smo postavili jaču zasedu. Pokušali smo i vojničkom varkom da ih nadmudrimo. Jednu četu smo ostavili na Đedovači, na povećem brdu iznad Sanskog Mosta, sa zadatkom da se stalno povlači i puca s vremena na vreme na neprijatelja. Druge naše snage bile su u zasedi.

Nemci su se, valjda ne očekujući našu zasedu, slobodno kretali. Tako je cela njihova kolona upala u našu zasedu. Otvorili smo vatru sa svih strana. Dotad u ratu nisam video da je tako brzo i lako likvidirana kolona Nemaca! Gotovo se nisu bili otreznili i shvatili šta ih je snašlo, a već ih je preko stotinu mrtvih i ranjenih ležalo po prašnjavoj cesti. Ostali su se razbežali kud koji. Stizali smo ih, ubijali. Kao da su nam jutros oni mrtvi, ranjeni i smrznuti ljudi, žene i deca iz Grmeča i Šatora dovikivali:

„Ubijte ih, drugovi, ubijte!"

Naiđoh na jednog mrtvog Nemca. U njegovoj bluzi smo našli pismo koje je pisao svojoj devojci. O nama je govorio kao o divljacima. Kaže kako nas po ceo dan ganjaju i opet se odnekud stvorimo i na njih zapucamo. U pismu je pričao i o zbegu u Grmeču. Hvalio se kako su nas pobili.

U današnjoj akciji zaplenili smo deset puškomitraljeza, nekoliko sanduka municije i preko tridesetak bicikla. Na našoj strani nije bilo mrtvih i ranjenih. Bila je to dobro izvedena akcija. Njom je lično rukovodio komandant odreda.

Još ga više zavoleh . . .

Svaku našu borbu pratio je čitav narod Podgrmeča. Kad smo se vraćali, posle ove uspešne akcije, deca, starci, žene, sve je napuštalo radove ili izlazilo iz kuća i trčalo nam u susret. Naši uspesi postaju povod i uzrok za radost čitavog Podgrmeča. Kako nas danas majke ljube i kako

nam devojke brzo kite poljskim cvećem zaplenjene puškomitraljeze!

Svaka uspešna akcija bila je propraćena posebnim veseljem naroda. Obično ujutru, posle uspešne akcije, ispred štabova bataljona i komandi četa bilo je jela, peškira, čarapa i puno drugih poklona za našu vojsku. Često sam se pitao otkud sve ovo. Bez rezerve sve je bilo duboko povezano sa vojskom. Možda je bilo i onih koji nas nisu voleli, ali u ovim selima nisu imali snage da to javno pokažu. Nema gotovo porodice u kojoj nije jedno, dvoje, troje, petoro, desetoro palo, a i čitave porodice su istrebljene.

Po nekoliko njih iz iste porodice, braća i sestre nalaze se u vojsci.

Počelo je leto. Sve je toplije. Osećam se potpuno dobro. Sve sam češće išao u akcije. Moj komandant nije mogao mirovati. Voleo je kavgu da zametne. Nas dvojica smo se mnogo sprijateljili. Priča on meni sada i najveće svoje lične tajne. Njegova veselost mi uvek tugu rastera.

Dugo smo spremali akciju da srušimo železničku prugu Prijedor — Sanski Most. Za ovakve i slične akcije imali smo naročito izvežbane borce.

Bili smo obavešteni da će iz Prijedora za Sanski Most ići pun voz neprijateljskih vojnika. Pripremili smo bataljone za akcije. Unapred smo se radovali i borbi i dobrom plenu.

Krenuli smo noću. Ona nam je dobro došla, jer smo se mogli u tajnosti provlačiti kad smo hteli i kako smo hteli. Uz to smo bili manje izloženi neprijateljskim avionima i njihovim izviđanjima, koja su bila vrlo česta u ovim podgrmečkim selima.

Noć je bila topla, vedra i puna zvezda. Sa Grmeča je pirkao uvek prijatan svež vetar.

Ako bi smo nekog sreli na putu, on bi se sklanjao da vojska prođe. Kad nailazi naša vojska, to je uvek radostan trenutak za selo ili zaseok kroz koji prolazimo. Kad bi psi lajali, oni koji nisu znali o kojoj se vojsci radi, ugasili su svetlost u kući.

Sanu smo bez napora pregazili. Zapravo, već su i prve letnje vrućine, pa je voda prilično opala i nije je teško preći. Borci su gazili reku i rekoše da je voda prilično

hladna. Ja sam na konju prešao i vratio ga da ga i drugi koriste.

U prvi osvit zore stigli smo na određeno mesto. Rasporedili smo bataljone, po unapred utvrđenom planu i napravili zasedu. Milančić i ja spustili smo se sasvim nisko do šina. Sa nama je bila grupa diverzanata. Prvi put posmatram diverzante na delu. Kako vešto kamufliraju mine! Najveštije oko ne bi ih lako uočilo. Bili su to uglavnom mladići koji su izučili diverzantski posao u ovoj gruboj i surovoj ratnoj školi. Već su oni na desetinu vozova uništili i gotovo uvek umakli bez žrtava. Uvek i svuda se kreću u dubokoj neprijateljskoj pozadini. To su odvažni i najhrabriji borci u odredu. Njima su jedino to zadaci. Često se o akciji dogovaraju sa njima, a neke izvode i na svoju ruku.

Uzbuđen sam ... Srce mi nekako čudno bije. Tu sam nekoliko metara daleko od šina, u zaklonu. Bio sam znatiželjan da prvi put u životu i u ovom ratu gledam kako voz i sa njim neprijateljski vojnici lete u vazduh.

Komandant Milančić obišao je sve položaje. On to uvek pre borbe radi. Dođe i do mene. Po njegovom običaju potapša me po ramenu:

„Jutros će biti veselo. Osećam u vazduhu da ćemo dobro proći. Zaseda je dobro postavljena. Ako nas mine ne izdaju, ne mogu nam umaći ..."

Komandat diverzanata[15], otresit i hrabar momak, uverava nas kako je sve u redu i da nema potrebe da se uzrujavamo:

„Ovakvih i sličnih akcija izveo sam dosta. Nećemo promašiti."

Još smo bili u razgovoru kad se ču pisak lokomotive. Zora je. Već se prilično dobro vidi. Srce mi sve nemirnije bije, kao da će da iskoči. Čvrsto stegnuh mašinku. Opipah i dve spremne bombe. Slučajno pogledah diverzante, oni mirni, veseli, kao da se sprema neka igranka.

Za mene minuti su dugi. Pišti lokomotiva, čak se i jasno vidi kako šine podrhtavaju.

„Tu je, sad će", šapnu mi jedan od diverzanata.

---

[15] Dušan Kalanja, obučio je mnoge diverzante i imao svoju specijalnu školu mladića za ovakve akcije.

Iza jedne poveće stene sam. Čekam trenutak, zajedno sam sa komandantom i dvojicom diverzanata.

Još nisam dobro video voz kad začuh grmljavinu, tresak... Sitno kamenje, železničke šine i parčad lokomotive lete i padaju na sve strane. Dim i prašina. Lokomotiva je razdrobljena. Vagoni su ispreturani, izleteli iz šina, polomljeni. Poispadali mrtvi i ranjeni neprijateljski vojnici. Ču se i gromki glas komandanta „Juriš!"

Pucnjava puškomitraljeza, odjeci ručnih bombi, jauk i vrisak neprijateljskih vojnika, sve se izmešalo u ovom toplom jutru.

Čuh jednog komandira kako viče na borca. Nisam dobro razumeo šta kaže, ali ga verovatno prekoreva što se uplašio i ne sme da juriša. Nije to jutros nikakvo čudo! Zaista je pravi krkljanac.

Ipak je neprijatelj brzo uništen. Malo je bilo njegovih vojnika koji su uspeli da umaknu. Bila je to zaista brza i uspela akcija. Pre svega na uspehu treba čestitati diverzantima i mom neustrašivom komandantu Miljeviću.

Ovakve akcije i borbe bile su posebno drage svakom borcu. Utoliko pre što su vozovi pretežno bili puni namirnica, odeće, municije, a često i ponekih drugih potrebnih stvarčica za vojnika. Voz smo zapalili. Dim se visoko dizao. Bilo je za nas i naše potrebe dragocenog plena.

Neki borci su bili tužni. Noćas su se uplašili. Komandir ih je grdio i boje se odgovornosti. Rekoh komandiru da ih ne grdi. „Možda su im to prve akcije. Prekaliće se, ne brini. Ima ih verovatno i koji se plaše. U prirodi je to čoveku, i zašto bi partizani bili nešto drukčiji ljudi!" Tešim se što su i u ovom odredu to samo pojedinačni slučajevi.

Oni, koji beže — da li su to hrabri ljudi? Mnogo bežimo. To ne smatram za strah. Znam drugove vrlo hrabre, a često su bežali. Partizanski rat je pun bežanja, ako se to može smatrati bežanjem.

Evo i jutros, ovde, iako smo izvršili uspešnu akciju, moramo što pre pobeći dok ne naiđu jače neprijateljske snage.

Trideset neprijateljskih vojnika smo ubili, preko četrdeset zarobili, ima ih i ranjenih. Mi smo imali jednog mrtvog i četiri ranjena borca.

Saslušavali smo zarobljene neprijateljske vojnike.

Među njima je bilo Nemaca, ustaša, domobrana. Svi su, bez razlike, molili da im oprostimo život. A svi su klali, ubijali i palili naša sela.

Naučio se i naš odred ratovanju i ništa ga više ne može iznenaditi. Valjalo je pokupiti plen i vratiti se što pre. Ovde je „ničija" teritorija, a podgrmečka sela ostala su sama, bez zaštite. Pobojasmo se da neprijatelj, ukoliko sazna da smo se povukli iz sela, može izaći iz Sanskog Mosta, pobiti ljude i popaliti sela.

Naše su se strepnje obistinile. U stvari dok je odred vodio borbu na pruzi Prijedor — Sanski Most, neprijatelj je bio obavešten i izašao na slobodnu teritoriju.

U podgrmečkim selima su se nalazile naše manje snage. Narod, znajući da su naše veće snage na drugoj strani u akciji, sam se na brzu ruku prihvatio oružja. Sve što je moglo pušku nositi naoružalo se.

Podgrmeč je tog dana juna 1943. izgledao kao u prvim julskim danima 1941. Narod se tukao čime je stigao.

Neprijateljskim snagama ipak nije bilo teško voditi uspešnu borbu protiv golorukog i slabo naoružanog naroda.

Počele su da gore prve kuće i prve žrtve da padaju. Iz daljine primetismo dim kako se diže. Bilo nam je sve jasno. Požurili smo, trčali . . .

Bilo je bezbroj podviga, pričalo se u selima podgrmeča.

Jedna grupa ustaša prodrla je nešto dublje na slobodnu teritoriju, čak do Lušci-Palanke. Videvši da im niko ne daje otpor i da im ne preti nikakva opasnost, razbaškarili su se i počeli slobodno u kuće ulaziti. Tako su u jednu kuću, nešto malo podalje od Bastaja, svratila dvojica. U kući se nalazio starac, njegova žena i dvoje dece. Po običaju ustaše su ušle bahato, očigledno spremne da izvrše zločine. Starac ih je preduhitrio. Izneo je rakije. Žena je drhtala naslonjena na zid. Deca su plakala. Ustaše su zverale, levo-desno. A onda za starčevu sreću, počele da piju. Opili su se. To je starac i tražio. Uzeo je sekiru i obadvojicu ubio, bez kolebanja, ispoljivši sav svoj bes prema tim krvnicima.

Pričao je starac: „Potpuno su se opili, legli na patos. Povikao sam ženi: „sekiru", a drugo je išlo sve lako.

Tri su mi sina krvnici ubili. Dva put su mi kuću palili. Dvoje mi unučadi ubili. Dođoše da dokusure posao. Srećom, u kući mi se nađe rakija. Nisam je žalio. Brzo se opiše... Ubih ih, umlatih kao pse! Snaga mi, drugovi, dođe. Kad umlatih jednog, a dobro sam ga tresnuo, drugi kao da se predade sudbini. Možda bi došli da ih traže, ali u tom času, srećom, vi zapucaste od Japre, pa ostali počeše da se povlače".

Starac je na ramenima držao dve mašinke i predao ih štabu.

Kao i danas da gledam kako sevaju one sitne, plave oči starca: „Ubijajte ih drugovi, ubijajte..."

Zahvalili smo starcu. A on u znak pozdrava skupi smežuranu pesnicu na slepoočnicu i reče:

„Smrt fašizmu, drugovi!"

Dok nam je starac pričao o ovom događaju, primetih kako mu ruka podrhtava, a donja usna stalno igra, kao da bi nešto više rekao, kao da ga neka tuga pritiska. Poćuta pa nastavi:

„Ipak je teško ubiti ljude u svojoj kući. Iako ja ove ustaše već ne računam u ljude".

Shvatili smo mi straca. Komandant mu pruži ruku i čestita na odvažnosti i izuzetnoj hrabrosti.

Na rastanku starac se sa svima pozdravi, a ne znam zbog čega mene poljubi u oba obraza.

„Kuću moram da operem, opoganiše mi skotovi dom".

U suton videh starčeva pogurena leđa i čuh sitne brze korake.

Drugi podvig takođe je ostao zapažen. Jedna grupa ustaša je logorovala u blizini Palanke. Dok su se veselili i obilato gostili — pljačkali su i uzimali sve na šta bi naišli — jedan dečak, stalno je obigravao oko njihovih puškomitraljeza. Ta grupa ustaša, valjda umorna od paljenja kuća, štala i ubijanja stoke i živine, odmarala se u visokoj travi. Dečko je iskoristio njihovu nebudnost, ukrao jedan puškomitraljez i bacio ga u klozetsku jamu. A onda se izgubio.

Ustaše su svuda okolo tražile puškomitraljez. Palili su kuće. Jednog su starca ubili. Preostalu stoku oterali. Više nisu imali kome da prete. Više nisu imali šta da pale... A možda bi i još zločina počinili da naš odred nije

stupio u dejstvo. Puškomitraljez nisu pronašli, bili su prinuđeni da se povuku.

Sutradan dete, donese puškomitraljez, koji je bio veći od njega. Začudili smo se! Bio je lepo očišćen i zakićen poljskim cvećem.

Kakav je izgledao taj hrabri dečko? Sitan, žgoljav, neočešljan, u nekim crnim flanelskim dronjcima, bosih nogu. Kosa, koju bog zna kada je šišao, poklopila mu uši. Kao da mu mala glava jedva stoji na tankom vratiću. Očigledno, bio je veseo. Oči su mu sijale od sreće. Trčao je, pevao.

Kad smo ga javno pohvalili pred strojem čete, pozdravio nas je kao pravi vojnik. Rekli smo mu da preda puškomitraljez kome on želi. Odabrao je snažnijeg borca i njemu ga dao. Dečko se zvao Lazo. Na žalost, nisam mu prezime zapisao. A sećam se, imao je male, lepe crne oči...

Mi smo ga za uzvrat pohvalili, dali mu sveske, olovke i jednu lepu tašnu. Bio je presrećan. Redom nas je ljubio.

Dali smo mu i jednog konja da ga malo „obigra" oko štaba. Ceo dan je Lazo kod nas ostao. Pred veče je još jedanput pomilovao svoj puškomitraljez i izgubio se u tamnoj noći.

Ja ne znam šta je sa Lazom dalje bilo. Sa njim se često u mislima viđam. Možda je i poginuo. Ali, jedno je sigurno, bio je to hrabar dečko, koji nam je učinio značajnu uslugu. Tim puškomitraljezom smo tukli ustaše i Nemce. Zapravo, zahvaljujući njemu, odred je dobio još jedan, nov puškomitraljez.

Nemci i ustaše su često pravili „izlete" iz Krupe u pravcu Benkovca, Suvaje i Risovca. Svaki put izvrše po neki zločin ili nekoga odvedu da ga ubiju. „Izlete" prave i radi snabdevanja mesom. Svu najbolju stoku iz ovih sela poteraju ispred sebe.

Jednog jutra, krećući se slobodno, verovatno po navici, ustaše su išle u gomili pevajući i ispijajući flaše likera. Bili smo jako blizu, u zasedi. Nisu nas videli. Po celoj dužini upali su nam u zasedu. Zapucali smo. Desetoricu smo ubili. Ostali su se razbežali, ostavljajući svoje mrtve i ranjene.

U džepovima mrtvih ustaša pronašli smo ženske minđuše, zlatne zube, satove, dukate i još mnogo drugih stvari.

Pronađosmo i jedan dnevnik[16]. Drsko i otvoreno je pisano:

„— Septembar 1941. Danas smo palili srpska sela u okolini Bihaća. Petnaestoricu srpske kopiladi smo skupili u jednoj štali i redom ih klali".

Čitamo dalje:

— „Oktobar 1941. godine (istočna Bosna) celo selo smo pokupili. Tražili smo da nam reču, gde su komunisti. Psi, nisu hteli progovoriti. Takve smo bacili u jamu. Otud više neće izaći!

— Avgust 1941. godine. Hercegovina. Danas smo u Popovom polju pohvatali bandite, pobili ih i sve strpali u jednu jamu. Jamu smo pokrili cementnom pločom. Na žalost, ploča je jutros pukla, pasja krv je procurila. Moramo opet da zatrpavamo..."

Prevrtali smo stranice dnevnika:

„— Silovali smo nas petorica jednu devojku. Mene je ugrizla za prst, na mestu sam je ubio.

— Danas smo uhvatili četiri partizana. Sekli smo im ruke, noge. Psi, ništa nisu odali!"

Na jednoj stranici — nema datuma i imena sela — piše:

„— Celo selo je partizansko. Sve što smo u njemu zatekli, ubili smo. Čitavog smo ga popalili. Na žalost, neki su uspeli da pobegnu. Ti će nam još jada zadati. Strašna je ološ, ovi partizani!".

Naiđosmo i na kasnije datume:

„Bilo je kod nas mnogo mrtvih i ranjenih. Partizani su dobro naoružani. Imaju sposobne oficire. Biće dalje teško sa njima!...

— Ofanziva je trajala nedeljama. Iako sve na šta naiđemo uništimo, nismo ih sve pobili. Ne možemo. U Podgrmeču ima još dosta partizana..."

Bi nam jako drago što prebrojismo deset mrtvih ustaša.

Treba ih ubijati. To je jedino što smo u ovom momentu mogli reći.

---

[16] Na žalost original dnevnika nisam sačuvao. Iz njega sam izvukao neke zapise i pocepao ga.

Danas nisu uspeli da opkole kuće, niti pak da izvrše nove zločine. Nisu odveli stoku, ni kuće popalili.

... Ustaški dnevnik je ostao nedovršen. Bili smo gordi. Grudi su nam se širile. Vidimo ispred sebe mrtve ljude, pa nam drago. Ipak nam je teško. Dnevnik smo zgužvali, zapalili i otišli ...

...U našem logoru do duboko u noć čula se pesma, igralo je kolo kozaračko. A ove podgrmečke letnje noći su veoma lepe i prijatne. Noćas borci nikako da prestanu sa pesmom. Već je prošla ponoć, a još se peva... Na molbu štaba prestadoše da pevaju, ali sam žagor i dosetke još dugo čuo.

Smestili smo štab u jednom zaseoku poviše Potkalinja. Lepa seoska kuća. Čovek bi rekao da je njen vlasnik nešto bogatiji od ostalih seljaka. Interesantno, ovo je retka kuća koja za vreme ovog rata još nije paljena. Domaćin kuće je prostodušan čovek i vrlo gostoprimljiv. Osobito mu je drago što se u njegovoj kući nalazi komandant Milančić. Često nas ugosti rakijom ili nas ponudi šunkom, kojom po svoj prilici jedino nas časti.

Starac se ne ljuti što se vojnici odmaraju i spavaju na njegovom senu.

Svaki je od nas u lepom krevetu spavao.

Ispred kuće je voćnjak — šljive i jabuke. Tu smo smestili konje i kuriri su veseli što su im konji slobodni i što se ne moraju starati o njihovoj ishrani. Tačno ispred seljakovog praga je velika lipa, čiji opojni miris svi osećamo i često namerno sednemo ispod nje.

Malo podalje od štaba, u drugoj kući je ekonomat, intendantura i odredska bolnica.

Zabrinu me kad se ovako duboko u noć još vidi svetlost. Pobojah se za ranjenike. Možda su im se rane pozledile. Utoliko se više pobojah što nismo imali lekara, već je sve bolničke i lekarske poslove svršavala bolničarka Mara, devojka iz Dubovika. Istina, svršila je ona bolnički kurs zimus u Grmeču. Ali nije to dovoljno da zna sve kako ranjenom čoveku treba pomoći.

Nikako mi se nije spavalo. Kod kuvara gori još dosta velika vatra. Odoh do njega. Legao on pored kazana i rekao bi čovek da spava, mada mi se učini kao da je oči otvorio kad ja naiđoh.

Bi mu drago što sam došao. Namesti mi da sednem. Ponudi mi duvana, uz to mi reče da on večito napolju spava, pa čak i zimi.

Paja je negde iz okoline Bihaća. Priča mi kako su mu ustaše celu porodicu pobile. Valjda pokušavajući da mi se pravda što je kuvar, reče:

„Bio sam ja borac u četi, pa mi zimus kugla prebi nogu i ostadoh kljast. Šta sam mogao drugo! Prihvatih se kuvarskog posla!... Zavoleh ovaj posao, a pogotovo kad se ima što kuvati. Srećom, ovde se ne oskudeva. Živ više iz vojske neću. A neko treba da i ovo radi!"

Paja je bio dosta umazan. Kad mu rekah da treba češće ruke da pere, ne bi mu baš pravo. Zna on, reče, za tifus, ali sve to smatra slučajnošću.

„Mene bi davno tifus pokosio, a vidiš svi bolovaše, a ja ostadoh zdrav!"

Pljesnu se po trbuhu:

„Čelik je Paja!"

Iz jedne torbe izvadi čuturicu u kojoj je bilo rakije.

„Gucni, komesare! Operi grlo! Ko ovo pije, nema bolesti".

Pričali smo dugo Paja i ja.

Bi mu krivo kad se rastasmo i zamoli me da još koji put do njega navratim.

„Uveče kad ti se ne spava, naiđi do Paje na duvan i rakiju".

Paja je stariji čovek. Već mu je preko pedeset godina. Rastajući se sa njim, videh kako namešta ćebe da legne i kako pušku naslanja pored sebe:

„Od nje se Paja nikad ne odvaja".

Nešto dalje iznad štaba odreda večeras je smeštena jedna četa Prvog bataljona, koja nam je istovremeno i štapska zaštita.

U prolazu poznadoh stražara Pavla. Verovatno je dobio smenu, jer ga videh kako je podavio ćebe pod stablo lipe i spava. Mesečina ga sveg obasjava. Mora da se prijatno oseća ispod mirisne lipe. A tu je stalno spavao i bilo mu je krivo ako neko pokuša da mu mesto uzme. Prošao sam polako pored njega, mada je tvrdo zaspao i ne bih ga baš lako probudio.

Pomislih kako je često ova četa u štapskoj zaštiti, pa već i mnoge borce poznajem.

Komesar čete Mića[17] je iz Kozina. Mršav i bled drug koga je rat već mnogo izmučio i slomio. Pričao mi je da je bio dete i da je čuvao stoku kad je ustanak počeo. Kad su naišle ustaše, pobegao je. Njegovi su svi već davno pobijeni. Mesto gde je bila kuća teško bi mogao poznati. Na zgarištu je izrastao korov. Blag je i svi ga borci u četi vole.

Njegov zamenik je Luka[18], borac iz Četvrte proleterske. Ostao je zimus iza svoje brigade smrznutih prstiju na nozi. To je postariji čovek. Pre rata je bio učitelj. Danas uči druge đake. Pušku drži umesto dnevnika. Trudi se da što više drugova nauči čitanju i pisanju.

„Ima dosta nepismenih. Rat ih je presekao, a po svoj prilici ovde i nije bilo mnogo škola.

Komandir Boško[19] je sušta suprotnost komesaru. Prek je, nagao, previše živ i uvek spreman za svađu:

„Ne treba mnogo ubeđivati ljude. Danas je rat, revolucija...“

Shvatio je on to tako i ne pokušavaju da ga smire. To je seljak najviše od svojih dvadeset i dve godine. Visok je, lepo građen i uvek pristojno obučen. Po svom držanju i čistoći više liči gradskom mladiću. Njegovo oružje je čisto. Uvek je voleo u borbi da se nađe onamo gde je najteže. Zbog njegove hrabrosti bio je cenjen među borcima i često su mu opraštali prgavost.

Svi su ovi borci u rat pošli odmah kad je izbio ustanak. Još su mladi, gotovo deca, mada se rat vodi već gotovo dve godine.

Bili su oni u teškim iskušenjima, okršajima. Izdržali su ofanzive, nesane noći, ranjavanja i sijaset drugih muka. Mnogi su od njih ostali bez svojih najbližih. Sela su im nekoliko puta paljena. Jedini izlaz vide u našoj borbi i nije nikakvo čudo što su bez rezerve spremni na sve žrtve. Malo ko od njih razmišlja šta će biti sa njim. Izvršiti zadatak, to je glavno. Iz raznih su četa i bataljona. Baš se dobro slažu i žive kao braća. Mnogi su jedanput ili dvaput ranjavani, a mnogi odbolovali tifus. Ima ih koji su uspeli izbeći ispod ustaških noževa.

---

[17] Mića Ćulibrk, poginuo tog jutra.

[18] Luka Banović, predratni učitelj iz sreza nikšićkog, nosilac spomenice 1941.

[19] Prezime mu nisam znao.

Šetkajući se tako i razmišljajući prođe i ponoć. Kad sam došao do štaba, sve je bilo mirno. Jedino što su štapski konji, privezani za stabla šljiva i jabuka, rzali i „cupkali". Kuvarev konj pase travu, jer ga kuvar nikad ne vezuje.

Već je zora i dan se razaznaje. Valjda će me već i san prevariti!

Čuh zvuk motora. Možda to sanjam? Na žalost, to nije bio san. Tri nemačke „štuke" se munjevito, kao strele, pojaviše iza brda. Videh ih kroz široko otvoreni prozor. Bilo mi je odmah sve jasno. Viknuo sam:

„Avioni!"

Bilo je kasno. Bombe su padale. Zagluši me tresak. Po meni poče da pada malter sa plafona i ispucala stakla sa prozora. Videh i lipu koju je bomba iščupala iz korena. Nisam uspeo da se obučem. Jedino što sam mašinku uzeo i pojurio napolje. Strašan prizor! Sve je izrovano i ispreturano. Raznesene ruke i noge ljudi. Jauču ranjeni.

Štuke i dalje mitraljiraju prostor gde smo se nalazili. Uzalud pokušavamo da se sklonimo.

Stao sam pod jedno drvo i nemoćno posmatrao kako su meci sasecali bukove grančice.

Jednog druga mitraljeski rafal saseče. Poprska me krv.

Dugo su avioni kružili. Nikakva sredstva za odbranu nismo imali.

Posle odlaska aviona izvlačimo se iz „zaklona".

Slika još strašnija. Jedna je bomba pala na mesto gde je bio kuvar Paja. Pronašli smo preko dvadeset parčadi njegovog tela. Našao sam mu u čuturicu; metak je i nju pogodio.

Druga je bomba pala usred Prve čete. Poginuli su komesar Mićo i komandir Boško. Poginuo je i stražar Pavle. Živi plaču kao deca za poginulim drugovima. Nekim kuririma su bombe odnele noge i ruke.

Svuda okolo je krvavo i ispreturano. Štala u kojoj je četa spavala porušena je. Kuća u kojoj se štab nalazio sva je oštećena. Lipa pala na nju. Seljakova žena je poginula.

Sve je tužno.

Jedino je kuvarev konj i dalje bezbrižno pasao sočnu travu.

Sedam boraca je na mestu ostalo mrtvo, a više od dvadeset je teže i lakše ranjeno. Četa je prepolovljena.

Bilo je tužno to junsko jutro u Podgrmeču 1943. godine. Nigde se nije čula pesma. Čobani se nisu glasno dozivali.

Uhvati nas strah kad počesmo prikupljati parčad ljudskih tela. Naiđosmo na ruku komesara Mića. Poznali smo je po prstenu.

Sahranili smo drugove u zajedničku grobnicu. Sedam tela jedno pored drugog. Plač, tuga i težak bol ... Oprostili smo se sa njima. Govorili smo na grobu.

Sutradan smo srušili prugu i uništili voz na pravcu Bihać — Novi. Ubijeno je preko pedeset neprijateljskih vojnika.

„I ovo je malo!" — reče komandant odreda.

Danima, nedeljama i mesecima smo pričali o mrtvim drugovima.

Evo i danas mi još lebde ispred očiju likovi onih mladića. Boje njihovih glasova počeo sam zaboravljati, ali njih kao da i danas vidim.

Bili su to zaista divni drugovi!

Peta ofanziva je desetkovala proleterske jedinice. Na stotine i hiljade boraca ostalo je mrtvih na Sutjesci, Zelengori i drugim bojištima u petoj ofanzivi.

Pored ogromnog broja mrtvih boraca iz ofanzive je izašlo na stotine i hiljade ranjenih i bolesnih partizana.

Zadatak Podgrmečkog odreda i ostalih u zapadnoj Bosni bio je: da svojim borcima popune proleterske brigade.

Narod u Podgrmeču je imao još i zadatak — da prihvati smesti u svoja sela ranjene i bolesne borce, nešto slično kao i prošle godine.

I nehotice se upitah: — Po koji put će se već u ovome ratu ovaj narod prihvatati tako teške dužnosti!

Odred u to vreme bio je brojčano jak. Imao je četiri puna bataljona vanredno dobro naoružanih i hrabrih boraca. Uz to, većina boraca već je bila u brigadama i prošla tešku ratnu školu, stičući dragocena vojna iskustva. To su pretežno bili partizani iz proleterskih i drugih brigada,

koji su se usled bolesti ili rana zadržali u toku četvrte i pete ofanzive u podgrmečkim selima.

Većina od ovih boraca i nije bila iz podgrmečkih sela, pa su, pored ostalog, i to bili povoljni uslovi da vrlo rado prihvate poziv za odlazak u proleterske brigade.

Proleterske brigade su bile i kod boraca, a i kod naroda, osobito cenjene. Zato je za borce bila prava radost ako se nađu u ovakvim jedinicama.

Štab odreda je rešio da dâ dva potpuna bataljana. Moramo priznati da nam je to teško palo, utoliko više što smo gajili nadu da ćemo i mi uskoro postati brigada, a to je za sve odrede bila prva želja. Naročito posle formiranja prvih brigada i njihovih većih vojničkih uspeha.

Ubrzo, kroz sat-dva, pročulo se u odredu da će dva bataljona ići u Prvu proletersku brigadu. Znalo se već i koji će bataljoni to biti. Druge čete i bataljoni su protestvovali zbog čega i oni ne idu, a bilo je jedinica koje su i same zahtevale da idu sa ovim bataljonima.

Postrojili smo odred i saopštili odluku. Bilo je veselja, plača, poljubaca. Narod u podgrmečkim selima posebno je voleo odred. Kad smo postrojili bataljone za pokret, u Jelašinovce su došli ljudi, žene, deca — da isprate borce.

I danas se sećam kako su devojke brižljivo vezle borcima srp i čekić na zvezdama od crvene čoje. Kako su borci izgledali ponosni, kako su se šepurili i kako su pevali pesme proleterskih brigada!

Nešto je bolničarka Mara iz Dubovika bila tužna. Činilo se kao da bi htela nešto reći, ali kao da zato nije imala snage, ili se stidela. Imao sam utisak da bi se najradije isplakala. Hteo sam da je upitam zbog čega je tako tužna, ali sam se pobojao da je ne rasplačem.

Ipak nije mogla izdržati. Upita me:

— Druže, mogu li i ja ići?

— Maro, ne možeš. Mi nemamo lekara. U proleterskim brigadama to nije problem. Tamo ima više i lekara i bolničara.

— Komesare, kakav sam ja lekar? Ja slabo znam i ranu previti. Pusti me!

Videh joj plačne oči koje pokri maramom.

Ipak smo odlučili da je ne pustimo. Naslonjena na jedno drvo, tiho je plakala.

Kasnije smo doznali da je Mile, komesar Druge čete Drugog bataljona, bio njen momak, pa je i to bio uzrok njene tuge i plača. Trebalo je ipak da je pustimo.

Primetismo i Mila, kad se sa njome rastajao, da su mu oči suzile. Na celom putu posle zadugo je bio tužan i retko bi kad zapevao. Na moje traženje poverio mi je tajnu.

Proleterske brigade su bile prema Bugojnu. Negde pored Travnika susretoše se na putu dve kolone. Jedna poduga, izlomljena, bila je od bolesnih i ranjenih drugova iz pete ofanzive, a druga — dva bataljona Podgrmečkog odreda koji će ići da ih zameni u brigadama. Susret je bio dirljiv do suza. Stisak ruku, poljupci i puno ratnih priča.

Setih se kolone ranjenika iz prošle godine. Isto ovako je bila duga: ranjeni, bolesni i iznemogli ljudi. Znam da smo i mi tada išli u Podgrmeč na odmor i oporavak. Na putu smo susreli Prvu krajišku brigadu, koja je išla za Kupres. Divili smo se borcima kako su lepo izgledali. Mislim da se i u ovom susretu dive ovi ranjenici nama!

Ova kolona je prepuna teških ranjenika. Ima ih bez nogu, ruku, očiju. Još nekima krvare rane. Neko bi nešto i zapitao, ali kao da ne može progovoriti.

Tifusari su tek prezdravljali. Izgledali su mršavi, zure u nas kao aveti. Kao da su bez pomoći i kao da ne znaju šta hoće. Hrane su imali. Nisu se ipak naporno kretali.

Da i sam nisam bio ranjenik i tifusar, pobojao bih se ovih boraca.

Mada smo već dosta čuli o petoj ofanzivi, susret sa ovim borcima nas je najviše obavestio o teškoćama kroz koje su prošli.

Put do Bugojna, gde se nalazila Prva proleterska brigada, bio je prilično dug i naporan. Često smo se odmarali, mada je trebalo žuriti, jer smo pretpostavljali da brigada može izvršiti pokret.

Komandant oreda Milančić stalno je nešto zamišljen. Znao sam da mu je teško rastati se od ovih boraca, ali ga ipak upitah što tako mnogo razmišlja.

„Šta misliš? Ima li smisla da i ja ostanem u brigadi?!“

Iskreno mu rekoh da bih i ja želeo ostati, ali naš je zadatak da se ponovo vratimo u Podgrmeč.

Lepo primetih da mu ne bi pravo. Ipak mu je najteži rastanak sa ovim bataljonima. Bio je on sa njima u bezbroj okršaja!

Mile je i dalje tužan. Negde na jednom odmoru ponovo poče da mi priča o Mari:

„Znam da nije vreme za ljubav, ali, šta ćeš, volim je i mnogo mi je žao što nije sa nama“.

Obećao sam mu da ću joj isporučiti pozdrav i da neću nikom pričati o njihovoj ljubavi.

Napokon smo se sreli sa borcima Prve brigade.

Susret sa proleterima kao da je borcima tugu odagnao. Veselje i pesma kao da svakom borcu dadoše nove snage.

Podgrmečki odred je popunio Prvu proletersku brigadu posle teških borbi u petoj ofanzivi.

Na rastanku sa borcima prvi put videh i mom komandantu suzu. Ipak je vešto obrisa — da je ne bi borci primetili.

U povratku bili smo mnogo potišteni. Ćutali smo i namerno izbegavali razgovore. Mada se nismo dogovarali, odmarali smo se na mestima gde smo i bataljone odmarali. Uzalud smo se kao deca okretali. Ništa nismo videli. Čuli smo jednog detlića koji je dosadno udarao o neko suvo drvo.

Kao da snage nismo imali i kao da nas je kamen pritiskao. Najradije bismo se siti isplakali. Tri naša kurira koja su sa nama išla, inače poznati kao veseli i duhoviti borci, i sami su ćutali. Videli su da smo Milančić i ja tužni, pa su se plašili da nešto pitaju, a možda ih je i same tuga pritisla. I dalje smo ćutali. Teško nam je pao ovaj rastanak.

Ponovo smo susreli kolonu ranjenika. Išli su sporo, gotovo mileli prema podgrmečkim selima. Ista slika za nepunu godinu dana.

U podgrmečkim selima ponovo su se počele zidati zgrade za bolnice i u njih se smeštati nove desetine i stotine ranjenika. Nicale su kuće, bolnice, u Grmeču, u planini.

Jutros ugledah kolonu ljudi, žena i dece — nose hranu prema Grmeču: za bolnice, za ranjene drugove . . .

Nije mi teško bilo doći do zaključka, da ovaj narod još jedanput odvaja poslednje parče hleba, poslednji litar mleka za ranjenog i bolesnog druga.

Razbuktao se život u Podgrmeču!

Bosanska krajina je još jedanput prihvatila ranjenike proleterskih brigada. — Odred smo popunjavali novim borcima. Bitke su se rasplamsavale.

Bilo je to leta 1943. godine.

VI

POGLEDOM SAM JE MILOVAO

(Rastanak sa Bosanskom krajinom novembra 1943.)

Posle nešto više od godinu dana boravka definitivno sam napustio Bosansku krajinu. Srećom, ne i Krajišnike. Primio sam dužnost komesara Dvanaeste krajiške brigade i ostao u njoj do kraja rata. Rastanak sa ovim prekrasnim narodom bio mi je težak. Putem od Podgrmeča do Jajca, gde se tada nalazio Vrhovni štab, pogledom sam milovao meni već dobro poznate krajeve, podrgrmečka sela, Saničku kotlinu. O Dvanaestoj krajiškoj brigadi nisam mnogo znao, sem da ima odličnog komandanta Petra Mećavu[20] i da je veoma borbena jedinica. Imao sam sreću da u nju dođem neposredno pred istorijsko Drugo zasedanje AVNOJ-a. Samopregor, snaga, entuzijazam, izdržljivost i ona večita svežina da izdrži na vetrovima revolucije i da ne poklekne bila su obeležja naroda Bosanske krajine. Zapravo, taj narod je bio večito mlad i uvek nalazio snage da sve teškoće prebrodi. U pravom smislu te reči on je bio duboko povezan sa narodnooslobodilačkom borbom i nalazio se u njoj.

1. *U Jajcu sam se javio Vrhovnom štabu*

Dobio sam poziv Vrhovnog štaba da dođem u Jajce. U naređenju je pisalo da na put krenem odmah.

---

[20] Kasnije zamenik komandanta Četvrte krajiške divizije, poginuo na Travniku 1944. godine. Proglašen je za narodnog heroja.

Znači, rekoh u sebi, još jednu jedinicu napuštam. Po koji put i koju jedinicu u toku ovog rata. Svaki rastanak bio je težak, a ovaj posebno i opravdano.

Bila je noć. Kuća u kojoj smo smešteni lepa i prostrana. Milančić se tada nije nalazio u štabu. Dadoh komesaru da pročita naređenje. Videh da mu ne bi pravo. Obadvojica smo ćutali. Voleo sam ja i komesara, iako sam se često čudio nekim njegovim nerazumnim odlukama, a pre svega čudnoj i za naše uslove neshvatljivoj krutosti.

Nisam pošao na večeru. Dobra stara kuvarica Zina se zabrinula šta je to sa mnom.

Zaplakala je kad sam joj saopštio da ih napuštam. Očigledno, bilo je i meni teško.

Na vest o mome odlasku prvo se okupiše kuriri, intendanti, ekonomi i cela prištapska četa. Do dugo u noć pravili su mi društvo, a svak je pokušavao da mi se navodno za ovo ili ono izvinjava.

Tako je to uvek na rastanku.

Rastanak u ovakvim uslovima svakako je težak. Potpuno sam navikao na ovu jedinicu i ova podgrmečka sela. Svako novo poznanstvo za mene će značiti nov napor i novo prilagođavanje ljudima i sredini.

Trenutno nisam znao u koju ću jedinicu ići. Jedino sam znao da će biti neka od krajiških brigada. Tome sam se posebno radovao. Navikao sam već na te borce i dobro im poznajem narav. Potpuno mi odgovaraju. Hrabri su, otvoreni i ono što misle reći će, bez obzira koliko ti je pravo ili nije.

Nikako da mi san dođe i gotovo cele noći ne mogu da zaspim. Sve mi je lebdelo ispred očiju.

Kao da se, evo, noćas prvi put sretoh sa Bosanskom krajinom. Kao da sebe vidim u dugoj koloni ranjenika koji se tromo i umorno kreću prema podgrmečkim selima gde su jedino našli topla ognjišta i pravu, ljudsku zaštitu.

Stalno, i koliko već puta otkad sam u Krajini, neprekidno mi se pričinjava ono što se doživelo. Kao da gledam i slušam: — Grdne rane, da li si gladan. Sitna, mala ženica daje mi peškir na poklon. Hoću li joj se ikada moći lično odužiti? Otišao sam. Ona je ostala.

Noćas ponovo „ugledah“ ljude, žene, decu, kako donose gomile hrane za iznemogle, za ranjene i gladne borce proleterskih brigada.

Gladan čovek se ne da nahraniti. „Jedi sinko, imamo, ne žali...“ Za svakog borca bilo je hrane. Posle punih šezdeset dana gladovanja, prvi put smo tu noć dobili hleba, i to od srca, nismo tražili, nismo oteli, doneli su nam, dali dobrovoljno. Za našu vojsku.

Setih se i onih drugova kojima je bilo žao hleb pojesti. Nestaće, nek se nađe u rezervi. Nisu zato imali potrebe. Ovaj narod nije nam dao da budemo gladni. On je gladovao, a mi smo bili siti.

Kao da gledam druga iz Druge proleterske, iznemogla, mršava, kako u Glamoču, tamo unazad godinu dana gricka pomalo hleba, a veći deo u džep stavlja.

„Nestaće, druže! Ne ljuti se. Ti kao da si zaboravio glad. Treba parče da mi se i u džepu nađe“.

Otada bilo je bezbroj megdana, ofanziva, narasli smo, ojačali, stekli iskustva.

Sada se, kao onda, ne priča večito o hlebu.

Evo me godinu dana u Bosanskoj krajini. Ovde nema gladi, mada smo i ja i ovaj narod i ova naša vojska za ovu godinu ponekad i bili gladni, stradali smo, izvlačili se, ali i našli snage za nove pobede.

Sva Podgrmečka sela su slobodna.

Ipak slika gladnih ljudi, i pored moje uporne volje da od nje pobegnem, neprekidno mi lebdi ispred očiju.

Jagmili su se drugovi za parče konjskog mesa, za parče zobenog hleba, za travu, koprive.

Bogo moj, videh našeg komandanta kako jaše konja!

I noćas kao da vidim seljanku kako je ponosna što komandant Milančić ima dobra i pomamna konja.

Njihov komandant mora imati i dobra konja. I o komandantu i o njegovom konju su bajke pričali.

Cenim komandanta i po dobru konju.

Sa svim našim uspesima, neuspesima ili tugama živela su sela Podgrmeča.

Svaki puškomitraljezac koji bi u proleće selom prošao cvećem bi bio zakićen.

Sećam se kad smo na Djedovači zaplenili dva topa. Svuda u selima bilo je slavlje. Kako se o topu pričalo...

Sa koliko samopouzdanja se pretilo. Sad će Švabe videti svoga boga!“ Moć ovog oružja su u onim uslovima sa pravom precenjivali.

Od početka ustanka 1941. pa evo sve do danas hiljade topovskih granata ispaljeno je na podgrmečka sela.

O bacaču se takođe mnogo govorilo. U kazan ti zrno ubaci.

„Kad nam je prvi put ovo oružje palo u ruke“ — pričali su mi drugovi — „išla su cela sela, kao na ćabu da vide to ‚čudo’.“

Silne vojske i dobra komesara!

Krajišnici su vojsku po naoružanju cenili. Komesara su cenili po postupcima boraca. Svi seljaci podgrmečkih sela su manje-više poznavali sve svoje komandante i komesare brigada.

Obično su svoje jedinice vezivali za ime komandanta, a komesar je bio „čovek linije“. Veoma dobro su znali liniju i, kad im god nešto nije bilo pravo, najradije su odlazili komesaru da mu se požale. „Traži tamo pravdu. Ako je tu ne nađeš, digni ruke!“

Za ovu godinu boravka u Bosanskoj krajini mnogo sam video popaljenih kuća, pa i čitava sela. Kao da i noćas gledam ona crna zgarišta iz kojih je izrastao korov i u kome se legu zmije. — Na zidove sleću vrane i svrake, na njima su ptice napravile gnezda. Kad prođu ofanzive, kao da toga začas nestane. Ponovo se bele kuće i ponovo buja život. Deca se igraju, čobani se dozivaju, kose sevaju, padaju otkosi. Uveče, pesma tugu rasteruje.

Ređale su mi se te noći razne slike.

Zbeg i nezaštićene žene, deca, starci. Devojčica iz Grmeča. Mala, sitna. Imala je svega desetak godina.

Tukli su nas neprijateljski mitraljezi. Borci su bili izmešani sa ženama, starcima, sa decom. Deca su ostala bez roditelja. Jedno takvo našlo se i pored mene. Kao da mu i danas čujem onaj slabački, promukli glas: „Druže, dođi, skolni se iza ove bukve! Vidiš, tu bije kugla, poginućeš!“ Dete je bilo boso, polunago, izgubljeno, napušteno, u snegu. Osećalo je, naviklo rat, nesreću, kuglu i molilo da se sklonim. Poslušao sam devojčicu i sklonio se iza bukve. U džepu sam imao parče hleba. Dao sam joj i pomilovao je. Otišao sam. Ona je ostala.

Više od godinu dana sam ostao u Bosanskoj krajini. I te noći, i kasnije, i danas, koliko sam god rekao, ili napisao malo je rečeno, upravo nedorečeno, nedopisano i neopisano.

Vreme odmiče — narastaju nove generacije. Blede ratni događaji. Gube se likovi. A Krajina živi.

Ujutro sam se pozdravio sa komandantom Milančićem. Video sam mu po drugi put suzu u oku. I meni je skliznula. Ostali smo obojica živi. Sreli smo se posle 25 godina i poljubili se, pričali...

„Vreme odmiče. Starimo prijatelju!..."

Bila je jesen duboka, već prohladna. Mesec novembar 1943. Promicale su prohladne kapi kiše i pahuljice snega. Kuvarica Zina napunila mi je torbu hranom. Komandant mi je poklonio pištolj, a komesar lepu kožnu torbu.

Pojahao sam konja. Nekoliko puta sam se okrenuo. Milančić je pustio rafal iz svoje mašinke. Bio mi je to najdraži ratni ispraćaj.

Celim putem od podgrmečkih sela do Jajca, Krajinu sam pogledom milovao. Bio sam joj zahvalan za sve napore koje je za nas učinila.

Sve su mi staze do Jajca poznate. Špartao sam ih uzduž i popreko. Sretao sam kurire, čete, bataljone. Sve se žurilo.

Neposredno ispred Jajca počeh da razmišljam i o novoj jedinici u koju treba da odem, a i o susretu sa drugovima iz Vrhovnog štaba. Ko će me primiti, i kakvi me novi zadaci čekaju.

Ugledah Vrbas, kako se bučno valja svojim koritom. Stigao sam znači u Jajce.

Približavao se mrak. Jajce je već odavno slobodno mesto. U njemu se nalazi Vrhovni štab i Tito.

Prvi utisak me vara. Grad deluje jako lepo i učini mi se nepristojno što vodim konja kroz grad. Bi mi lakše kad videh i druge, nepoznate drugove, kako jašu ulicom.

Primetih da su ovde borci navikli na gradski život. Priznajem, meni sve deluje neobično. Već je počela treća godina rata, a još nijednu noć nisam prespavao u nekom oslobođenom gradu. Sede ljudi u kafanama, piju kafe i igraju domine. Mirnodopsko vreme. Da pretežan broj drugova nije u uniformama i da ne drži puške pored sebe, čovek bi rekao — prošao rat.

I radnje otvorene. Očigledno, nema se šta kupiti, a ipak mi je prijatno videti radnje otvorene.

Idući ulicom, tražeći komandu mesta, primetih jedinice u prolazu. Borci su lepo obučeni i dobro naoružani. Čuh, pevaju Krajišnici. Obradovah se.

U komandi mesta dadoh objavu. Drugovi me lepo primiše. Dadoše mi propusnicu za večeru i spavanje i rekoše gde ću konja smestiti.

„Noćas se odmori, a sutra ćemo te prijaviti Vrhovnom štabu".

Noć se spuštala. Ugledah svetlost kojoj se posebno obradovah.

Nađoh se na večeri sa nepoznatim drugovima. Borci su iz raznih jedinica, a učini mi se da ih je najviše iz proleterskih brigada. Bilo mi je strašno krivo što u tom društvu nisam nikoga poznavao.

Za večeru dobih pasulja, hleba i dobro parče goveđeg mesa. Nisam bio gladan. Otvorih moju torbu. U nju je Zina svašta natrpala: pečenu kokošku, belog hleba, sira, kajmaka i raznih kolača. Ponudih najbliže drugove.

Oko mene se sjati poveća grupa drugova. Brzo se sprijateljismo i nađosmo dosta tema za razgovor. Oni iz Druge proleterske kažu da su ovde na političkom kursu. Pričaju mi o borbama svoje brigade.

Posebno sam se radovao što mogu podrobnije čuti o mojoj staroj Četvrtoj proleterskoj brigadi. Davno sam je ostavio, još tamo prošle godine ispred Kupresa. Zaželeo sam se drugova.

Krvave je borbe prošla: četvrtu i petu ofanzivu, Vilića guvno, Neretvu, Manjaču... Sve teže, od težih...

Priče se ređaju kao na filmskoj traci. Svaki od ovih drugova Srbijanaca se trudio da mi reče neku lepu reč o Četvrtoj crnogorskoj.

Putovale su Druga i Četvrta često zajedno. Bile su one u istoj diviziji. A mnogo su se sprijateljile. Znali su se borci pojedinačno.

Bi mi teško kad čuh da mnogi meni poznati drugovi nisu više živi.

Kakvi mi noćas izgledaju ovi drugovi: stariji, iskusniji, ozbiljniji. Prošli su oni dve ratne zime i evo ulaze i u treću. Vetrovi su ih šibali. Spavali su po putevima,

napuštenim štalama, po proplancima, spavali su u blatu, na kiši, u snegu. Mnogi od njih su već nekoliko puta ranjavani.

Po fizičkom izgledu, pokretima, njihovim razgovorima i večerašnjem držanju izgledaju mi daleko stariji nego što u stvari jesu.

Poče priča i o njihovoj Srbiji. Dok smo ranije pričali o ratu i našem pređenom putu, o borbama u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi, ovi borci Druge proleterske delovali su mi kao stari ljudi, pomalo surovi ratnici. A kad poče priča o Srbiji — o Valjevu, Šapcu, Užicu, Drini, kao deca postadoše nežni, tihi, mili i blagi.

„Drina, pa to je je najlepša reka na svetu!" sijaju oči borcu iz okoline Ljubovije.

„Samo da znate, kako je zelena, modra, ali i plahovita ljuta. Nije to Vrbas".

„Kakva li će tek izgledati kad je ukrotimo i zauzdamo!"

„Da znate, drugovi, bio bih srećan kad bi mi se uskoro pružila prilika da milujem njene obale. Verujte, evo sada zimi da mi je do nje doći, seo bih na obalu i beskrajno posmatrao njeno penušanje i divljanje. Kao da je često u snu i na javi vidim, gde juri, teče. A nekad je luda! Izađe iz korita i sve okolo poplavi."

„Ej", vajka se i ispoveda drug. „Da mi je kada ponovo biti na njenim obalama. Tri godine je nisam video. Ne bih se na nju ljutio. Nek juri, nek buči, nek nosi, nek plavi, rođena moja reka. Kakva je samo u proleće?! Kakva je tek leti kad sve okolo nje ozeleni i čobani se spuste sa pašnjaka."

Mada mi ovo sanjarenje druga izgleda i suviše naivno, iz njegovih reči i u njegovoj duši jasno se mogao pročitati borac koji nestrpljivo čeka susret sa svojima, sa svojim selom i svojom Drinom . . . (U ovom surovom ratu ovakvo sanjarenje i samom mi je bilo drago! Drugi su pričali o pašnjacima, livadama, o devojkama, selima i prelima.)

Do dugo u noć ostao sam sa ovim drugovima. Bili su jako pažljivi. Ispratiše me na spavanje, jer se nisam najbolje snalazio u gradu. Za svaki slučaj dadoše mi i znake za raspoznavanje, mada sam im rekao da sam umoran, da se večeras neću kretati i da ću, čim se dočepam postelje, brzo zaspati.

Našao sam se u kući u kojoj živi jedna postarija žena. Reče mi da joj je sin u brigadi i da je u početku ustanka izgubila muža.

Setih se konja. Možda je gladan. Nikako ne mogu da zaspim. O konju stalno razmišljam. Moram ga obići. Često on ovako ostane gladan. Žena me je odvraćala: „Ne idi, noć je, možeš zalutati, ne poznaješ grad". Ipak sam ustao i onako dremljiv otišao.

Ništa se ne vidi. Noć hladna i sipi neka dosadna kiša. Išao sam levo, desno. Očigledno, zalutao sam. Nisam više znao ni gde mi je prenoćište, ni gde sam konja ostavio.

Pored Plive gorela je dosta velika vatra. Otišao sam i video neki bataljon u pokretu. Ostavili su vatru. Videh i štalu sa senom. Ništa mi drugo nije preostajalo, već da se uvučem u seno i prenoćim. Tako i uradih i tek se malo ugrejah, zaspah.

Kad sam se probudio, nikoga okolo mene nije bilo. Kiša je i dalje padala. Bio sam neispavan, umoran. Primetih, nema mi pištolja. Uzalud sam sve okolo preturio. Bilo mi ga je žao, pogotovo što mi je to poklon od komandanta Milančića. Pomislih da ga je neki od boraca uzeo. Video da spavam i odneo mi pištolj.

Hoće ljudi da uzmu pištolj. To nije lepo. Drži ti pridiku!

Jutro je bilo mutno. Ugledah vodoskok na Plivi. Nisam se mogao oteti vanrednom utisku. Posmatrao sam dugo i strpljivo bezbroj kapljica kako se stropoštavaju. Nisam ni primetio kako je rominjala sitna, dosadna jesenja kišica. Bio sam potpuno mokar.

Pronađoh mesto gde sam sinoć konja ostavio. Nigde ga nije bilo. Izgubih i pištolj i konja. Pobojah se sve više i više. Šta je sa mojim konjem? Gde sam ja ovo? Kakav je ovo lopovluk?

Gotovo otrčah do komande mesta i prijavih nestanak konja i pištolja.

Koliko sam bio ljut gotovo da zaboravim da se javim Vrhovnom štabu. Konja nemam. A strašno sam ga voleo. Neko mi ukrao pištolj. Šta sad — kukaj i plači.

Ulicom primetih vojnik jaše moga konja. Istrčao sam kao lud.

„Daj mi konja . . . To je moj konj."

Začudo, borac se nije mnogo ljutio. Jednostavno se skide sa konja i bez pozdrava iščeznu.

Sve mi je ovo izgledalo i čudno i zagonetno. Verovatno je ovaj borac kurir, dosadilo mu pešačenje, pa uzeo mog konja. Možda. Svako traganje i proveravanje ne bi ničemu vodilo, pa sam od toga odustao.

Konj je bio gladan, to sam odmah video. Niko ga nije nahranio. Ipak sam imao sreću, mogao sam i bez njega ostati, kao što sam ostao bez pištolja.

Od konja se ne odvajam. Svuda ga vodim sa sobom. Kad sam došao do stražara, pred zgradom Vrhovnog štaba privezah ga za najbliži plot i zamolih stražara da ga pripazi. Obeća mi i videh po njegovom držanju da će održati reč.

U Vrhovnom štabu primio me je Marko[21]. Reče mi da treba da idem za komesara Dvanaeste krajiške brigade, koja se nalazi na terenu centralne Bosne. Pitao me je u kojim sam jedinicama dosad bio i uzgred mi reče da idem odličnom komandantu.

„Mećava je veoma hrabar komandant. Malo je prek i nagao — vodi računa o tome. Vaša brigada će uskoro primiti nove zadatke.“ Na rastanku mi reče još i to da za nekoliko dana dođem sa Mećavom i da se drugu Titu javimo.

Od Jajca do Šipraga, gde sam obavešten da je smešten štab Dvanaeste krajiške brigade, vodi uska kozja staza. Jedva sam se sa konjem provlačio. Vlašić je desno a po svoj prilici ovo su njegovi ogranci. Tada nisam ni slutio da ću punu godinu ostati ispod ove planine.

Dan je bio nešto vedriji, ali i dalje prilično hladan.

Primetih neko raštrkano selo. Kuće kao kolibe. Brzo se uverih da tu stanuju porodice i preko leta i preko opake zime kada ovde padaju veliki snegovi. Nabrzinu doznadoh od jednog seljaka da se to selo zove Imljani, da većina seljaka simpatiše i podržava partizane i da iz njega ima puno boraca u brigadama. Ima i četnika, i pri tom dodade dosta slobodno da je on „neutralac“.

---

[21] Aleksandar Ranković

Duboka je jesen. Miriše na zimu. Tek što nije pao sneg. Nigde ne primećujem stoku, a njiva gotovo i nema. Pomislih, od čega živi ovaj narod?!

Ratna pustoš se oseća i u ovim krajevima Bosne. Svratih u prvu kuću, samo da vidim kakve su kuće unutra, kakve su porodice.

Srećom, naišao sam na porodicu koja nas voli. Unutra je bila starica sa troje sitne dece.

Deca su bila manje-više kao i u selima Bosanske krajine polugola. Starica je i sama slabo obučena. Imao sam osećaj da me je rado primila.

„Grdne rane" — poče otegnuto i isprekidano, reč po reč, da priča starica. „Sirotinja, sinko, teška sirotinja, pogledni..."

Nije me trebalo uveravati. Dobro sam video: kuća potpuno prazna, deca golih trbuščića, kao da su naduvena. Vratići im tanki, a glave obrasle dugom kosom, koja verovatno nikad nije češljana.

„Proletos", nastavi starica, „naiđoše ustaše, trag im se utro, i sve odneše i popališe, a posle njih četnici — i oni odneše. Moj Mihajlo pogibe ovog leta... U partizanima, dabome. Tri sina sam imala i svi su mi izginuli".

Pa, kao da se teši:

„Šta možeš, dete, neko mora i da gine!"

Starica je izgledala kao voštana sveća. Ni senke osmeha na smežuranom licu.

„Srećom", teši se starica, „imam ovu decu, ove moje ‚domaćine', pa se ponekad, utešim. Ipak me strah hvata kad pomislim kako ću ih ove zime prehraniti. Za nesreću, obrnule nerodne godine, a povrh svega sve opustošeno i uništeno.

Snaha mi danas ode u Šiprage, u Mećavinu brigadu. Ode, rode, da odnese krompira vojsci. Nemamo ni mi, ali ako vojska nema šta jesti, ko će nas braniti?!"

Upita me odakle sam, pa kad ču, podiže se da mi donese parče ražanog hleba i sira.

Opirao sam se. Nećkao.

„Ostavi deci!"

Ipak sam se morao poslužiti. Starici je bilo stalo da me ugosti. Deca se oslobodiše i počeše oko mene obigravati.

Kad sam starici rekao da idem Mećavi, reče mi da ga pozdravim i da ne pušta bandu u njihovo selo. Nikakve razlike nisam mogao naći između ove prekrasne starice i majki koje sam ostavio u podgrmečkim selima.

Suprotno od nje, kad naiđoh na grupu seljaka i upitah kako su, uglas mi odgovoriše:

„Slabo... Oteše..."

„Ko ote?"

Vojska, sve vojske i ustaše i četnici i partizani. Svi, svi redom otimaju. Prepirao sam se sa njima. Ostali su pri svome i na sav glas su kudili i Mećavu i brigadu i sve partizane.

„Sloboda! Nemamo je mi potrebe čekati. Ostali smo goli, bosi, bez imetka, kuća, bez igde ičega, kao crkveni miš".

Bezvoljno se pozdraviše sa mnom ne trudeći se da mi pokažu put. Očigledno, zaključih, da im je dosta svega, ako već nisu i pod četničkim uticajem.

Sela u centralnoj Bosni jako su se mnogo razlikovala od krajiških i veći broj seljaka je prema nama bio strpljiv i tolerantan, daleko više zbog toga što nas se plašio, bojao, nego iz simpatije i odanosti našem pokretu. U tim selima bio je i dosta jak uticaj četnika i naša brigada se veoma često sa njima sukobljavala.

Bila je već noć kad sam stigao u štab Dvanaeste krajiške brigade. Mećava je sedeo iza nekog stola, koji je na svaki pokret škripao i klatio se. Pisao je zapovest bataljonima za noćnu akciju.

Pozdravi se sa mnom, napravi mi mesto da sednem i produži da piše.

Učinilo mi se da mi se nije naročito obradovao, čak je bezvoljan.

Posmatrao sam ovog čoveka, o kojem sam čuo sve najlepše. Nije bio tako krupan. Učini mi se da ima sitne, oštre smeđe oči, da je — bar prema onom kako se ponaša prema kuririma — veoma oštar i dosta zvaničan. Na njemu nemački koporan, čakšire i neke, na izgled, dobre čizme. Začudih se kad mu oko pasa ugledah nekoliko bombi i dva pištolja. Kasnije sam doznao — Mećava je to uvek

nosio. U jurišima mu je veoma dobro služilo. Upravo, on je u brigadi uvek bio onamo gde je najteže. Jurišao je, bacao bombe, išao u prethodnicu, bio diverzant, komandovao i vodio brigadu.

Na stolu pored njega mašinka, sekcija i pisaća mašina. Sam je kucao na mašini i ništa mu nije smetalo što su kuriri ulazizi i izlazili.

Po njegovom ozbiljnom držanju i načinu kako je naoružan imam utisak da je pripremljen da odmah prihvati borbu.

Takav je bio komandant Mećava za celo vreme od približno šest meseci koliko smo bili zajedno.

Pročita pismo Vrhovnog štaba i opet nije reagovao. Reče kuririma da mi donesu nešto da pojedem i nastavi dalje da piše zapovest bataljonima. Bi mi neprijatan ovakav krut odnos i prosto nisam znao šta da ga pitam i kako da započnem razgovor.

Kad završi zapovest bataljonima, učtivo mi dade da pročitam i potpišem. Odbio sam, moleći ga da noćas budemo zajedno u akciji.

Koliko sam mogao nabrzinu zaključiti, učini mi se da me je shvatio i da mi primedbu nije za zlo primio. A onda, koliko je za to imao vremena, nabrzuruku mi je rekao nekoliko reči o brigadi i naredio kuririma da nam pripreme konje.

Imali smo tu noć da porušimo prugu Derventa — Doboj i da sačekamo i uništimo voz koji saobraća na toj pruzi.

Već u prvoj akciji uverio sam se u Mećavinu sposobnost. Uspešno smo izvršili zadatak. Voz je uništen, stanica je zapaljena, ubijeno nekoliko neprijateljskih vojnika, desetak zarobljeno, a naša brigada je imala svega jednog ranjenog borca. Vidio sam u prvoj zajedničkoj noći i izuzetnu Mećavinu hrabrost. Sam, lično ulazio je u bunkere, bacao bombe i pištoljem ubijao ustaše. Zvao je i bojnike u Doboj i Derventu — pretio im i rekao da će i njih uskoro posetiti. Mećava nije znao za strah. U to sam se kasnije bezbroj puta uverio. On je bio oštar, ljut, ali i nežan, kao dete. Brigada je volela Mećavu, upravo ona se i zvala Mećavinom od njenog formiranja do završetka rata.

2. *Pod Vlašićem u danima Drugog zasedanja AVNOJ-a*

Novembar, kiša studena, opaka. Promiče sneg. Evo već upadamo i u novu zimu.

Po brdima Vlašića, Čemernice i Borja zabeleo se sneg. A te planine češće gazimo i preko njih prolazimo.

Dvanaesta krajiška brigada drži položaje prema Kotor-Varoši, toj bosanskoj kasabi, koja u ovome ratu često menja gospodare. Ispred nas su Nemci, ustaše, četnici...

Iz štaba Jedanaeste divizije, kojoj je pripadala i Dvanaesta krajiška brigada, stiže depeša:

„Pojačati budnost. Isturiti patrole u dubinu. U slučaju neprijateljskog napada ne dozvoliti prodor na slobodnu teritoriju.

Još naredbu nismo bili preneli bataljonima kad stiže druga depeša:

— Čitavu brigadu isturiti na položaj. Poželjno da štab brigade bude među bataljonima.

Komandant Mećava mi tiho šapnu: „Nešto se krupno događa".

Bili smo u Šipragama. Brzo smo se spremili i pošli u naš Drugi bataljon, koji je od štaba brigade bio udaljen nekoliko kilometara i bio najviše isturen prema neprijateljskom uporištu u Kotor-Varoši.

Očigledno, drugovi se iznenadiše našem dolasku. Kuća u kojoj je štab bataljona jedna je od mnogih napuštenih u ovome kraju. Možda su ove porodice već davno istrebljene i uništene!

Po kući rasturena slama. Neki se od drugova bude, a ima ih koji još spavaju. Karbitna lampa obasjava prostoriju. U jednom uglu primetih davno napušteno lastino gnezdo. U drugom — čađav zid, koji nikad niko nije pokušao da očisti. Kuća bez prozora. Daske koje služe umesto prozora verovatno sami su borci napravili, da bi se koliko-toliko zaštititi od hladnoće koja je ovde već uveliko započela.

Noć je tiha i sve tamnija. Nigde se ništa ne primećuje, a nema ni govora o kakvom ispadu neprijatelja iz Kotor-Varoši ili njegovim pokretima.

Rekosmo drugovima iz štaba Drugog bataljona o depešama i naredismo im da borci noćas treba da budu izuzetno budni.

Sedimo tu u napuštenoj kući i pričamo im o Jajcu. Zapravo, oni su znali da smo bili u našem trenutno glavnom gradu zemlje i interesovalo ih je da im pričamo o našem utisku, o Titu, o drugovima koje smo videli i o mnogim drugim pojedinostima. Pričali smo im o izuzetnoj živosti u gradu i da smo videli mnogo nepoznatih drugova. Razume se pričali smo im i o lepoti grada, o vodopadu na Plivi, i zatim o užurbanom dovršavanju zgrade Doma kulture, i to više uzgred, nego što smo znali da će se tu održati istorijsko zasedanje.

„A grad je prilično obezbeđen. To je i normalno, u njemu je Tito i Vrhovni štab. Gore na tvrđavi, koja se uzdiže iznad grada, primetili smo priličan broj mitraljeskih gnezda. Grad je očigledno svečan, čist. Stražari i patrole su na svakom ćošku i u svakoj ulici".

Rekoh drugovima da mi je Jajce nekako veće, svečanije, nego pre desetak dana kada sam u njemu bio.

Ostali smo cele noći u Jajcu. Niko nam ništa nije rekao, ali smo ipak primetili da se nešto priprema.

Preneli smo razgovor i na druge teme: ispričasmo drugovima šta smo sve čuli o borbama srpskih partizana u Pustoj Reci, Crnoj travi, Toplici, Rasini, na Jastrepcu i u Šumadiji. Dugo naše jedinice nisu znale nešto određenije o borbi srpskih partizana i svaka informacija u tom smislu za njih je bila nova.

Lazo Trpković, politički komesar čete, posebno je bio radostan kad smo pričali o Srbiji. On je iz Druge proleterske ostao kao ranjenik i priključio se našoj brigadi. Noćas se radovao kao dete kad je čuo o borbi srpskih partizana.

Mećava ispriča da je bio kod Tita. Pošto je opisao kako je Tito izgledao, gde je sedeo, kako je bio obučen, šta je pušio, kakva je kuća gde se nalazio, komandant im reče da se Tito jako mnogo interesovao o našoj brigadi, a izuzetno kako smo obučeni i naoružani: „Tita se interesovao", reče Mećava, „i o moralu brigade — da li smo spremni i za veće okršaje".

Svi skupa zaključismo da moramo biti izuzetno budni i spremni za eventualnu borbu.

Prirodno je bilo što su se borci interesovali za svog vrhovnog komandanta, a svaka briga Tita o nekoj od naših jedinica i njegov razgovor sa njihovim rukovodiocima, a to je bilo često u ratu, ulivao je novu snagu i samopregor jedinici. Zato i noćas nije bilo teško primetiti posebnu našu spremnost da izvršimo zadatke koje će nam eventualno Tito postaviti.

„Ostali bismo mi još u Jajcu", reče Mećava, „iako je već bila zora na pomolu, ali nas drugovi iz opertivnog dela Vrhovnog štaba požuriše da se što pre vratimo u brigadu.

— Žurili smo... Malo smo predaha napravili u Imljanima, ispod Vlašića. Bilo nam je jako hladno a, kao što znate, juče je padao sneg".

Već je svanulo kad smo stigli u Šiprage. Selo je bilo u magli. I dalje je promicao sneg sa kišom. Kad smo začuli štektanje mitraljeza prema našem položaju, zabrinuli smo se. Ne bi nas to mnogo zabrinjavalo da nismo bili u Jajcu. Zbog toga smo večeras došli i zato moramo da budemo na oprezi...

Štab brigade je 28. novembra 1943. bio na položaju među svojim bataljonima. Magla i kiša sprečavali su dublje izviđanje prema neprijatelju. Bataljon smo spustili, gotovo nadomak mitraljeza.

Ceo dan nam je prošao u puškaranju sa neprijateljem. Zapazili smo komešanje kod neprijateljskih vojnika i u Kotor-Varoši. Verovatno su primetili i normalno ih je morao zbuniti taj naš nagli pokret i obruč oko grada.

Vrbanja, planinska rečica, nadošla, pa se i njen pomamni huk utapao u puščanu i mitraljesku pucnjavu.

Magla se spustila, a borci prokisli, mokri, jedva drže hladne puščane cevi. Ali, iz razgovora nije teško zaključiti da su spremni za borbu i da neće dopustiti neprijatelju da prodre na slobodnu teritoriju.

Uveče je došao na naš položaj komandant divizije[22]. Tek tada smo doznali da će te noći početi u Jajcu Drugo zasedanje AVNOJ-a.

Nismo ništa znali kakve će se odluke doneti, ali smo bili sigurni da će one biti dalekosežne.

---

[22] Miloš Šiljegović.

Imali smo mi tada jake snage, prostranu slobodnu teritoriju i vezivali smo ogromnu neprijateljsku snagu. Uz to izašli smo pobedonosno iz četvrte i pete neprijateljske ofanzive. Do nogu smo potukli četnike Draže Mihailovića. Počele su nam dolaziti strane vojne misije. O nama i našoj ulozi u antihitlerovskoj koaliciji tada se mnogo govorilo i u inostranstvu. U svim krajevima Jugoslavije vodila se borba sa okupatorom.

Cele noći oka nismo sklopili. Bili smo budni i u stalnom razgovoru. Obilazili smo položaje koje je držala brigada. Kiša kao u inat neprekidno je lila. Borci su bili potpuno mokri, kaljavi. Raskvašena obuća prianjala je za masnu zemlju.

Cela brigada bila je budna i niko nije ni pokušavao da se odmori.

Ustaše u Kotor-Varoši očigledno su mislile da je i na njih došao red. Rakete su parale nebo ove noći. Verovatno su mislili da ćemo ih napasti i, kako smo to saznali kasnije, čitave noći vladala je uzbuna u gradu. Do nas je dopirala vika, galama. Pokretali su motore. Možda su se i spremali da pobegnu i bog zna već po koji put napuste ovaj grad.

Mi smo jednu od naših četa spustili sasvim blizu grada, sa jasnom namerom da im stavimo do znanja da smo tu. Kad su ustaše primetile našu četu, tako blizu, otvorile su strahovitu vatru iz svih oružja kojima su raspolagale. Izgledalo je kao da se nebo upalilo. Razume se, tukli su nasumce, bez cilja. Rasterivali su strah, što nije bio prvi, a verovatno, ni poslednji slučaj.

Svetleći meci su u ovoj tamnoj noći bili jako interesantni. Šarali su nebo i tupo pored nas udarali. Preko nas, tamo negde daleko, udarale su topovske granate. Bacači su nas takođe prebacivali, a mitraljeski rafali su tukli u prazno.

Srećom, niko od naših boraca nije poginuo, niti je ranjen.

Hladnoća sve više steže. Kiša, pomešana sa snegom, neprekidno pada. Kroz brigadu prošla je vest: — noćas u Jajcu donosi se odluka o novoj državi.

Obilazeći položaj, naiđoh na borca koji me očigledno nije prepoznao. Na njegovo pitanje, rekoh mu da sam iz Prvog bataljona. Bio je mokar, ali čvrsto stegao pušku. „Druže, jesi li čuo? Noćas se u Jajcu stvara nova država. . ."

Otvoreno mi ispriča: „Ustaše su mi ubile oca. Iz okoline sam Bihaća, ispod Risove grede.. Možda znaš to mesto. Ubili su mi krvnici i majku, braću i sestricu — dete nejako. Celo selo su zacrnili. Pobili porodice. Kuće su palili. I mene su hteli ubiti. Pobegao sam. . .Čuo sam za Tita i za Partiju i pošao u revoluciju, u rat. Radio sam pre rata u Šipadu i bilo mi je svejedno kako će se država zvati. Ali, dođoše ustaše, Nemci, pobiše, poklaše . . . Pođoh da tražim osvetu. Sad mi već nije svejedno kako će se nova država zvati i kako će biti uređena . . ."

Odblesak neprijateljske rakete koja baš u tom momentu blesnu ispred nas obasja mu lice. Bio je koščat — mršavo, prljavo lice. Crveni tragovi sa čoje petokrake zvezde ostavili su trag po licu i zakleo bi se čovek da je to krv. Kosa mu pala, a po brcima inje i sneg.

Išao sam od grupe do grupe boraca, od položaja do položaja. Noćas ne čuh nikakva gunđanja. Niko mi se nije žalio ili pitao zbog čega je po ovakvoj noći u snegu, u blatu, na kiši, ciči zimi.

Zora je na pomolu. Ona nam mora doneti novosti. Telefonsku vezu sa Jajcem nismo imali. Bili smo prinuđeni da pošaljemo kurira.

Dan je bio miran. Ustaše danas nisu vršile pokrete. Vreme nam je ipak sporo odmicalo.

Podne je. Sve nestrpljivije očekujemo kurira i prve vesti iz Jajca. Stotine su ga oči posmatrale kako žuri nekim proplankom da bi nam što pre doneo vesti i nove poruke. Izgledao mi je mali, sitan, sa kicoški nakrivljenom kapom, ispod koje sevaju dva velika crna oka. Dobio je novu mašinku i žute duboke cipele. Primetismo mu i veliki pištolj. Uz to, izgledao nam je i mnogo važniji, nego što je u stvari. Nije to bilo čudno. Donosio nam je sudbonosne vesti.

Kad stiže, priđe vojnički, pozdravi komandanta Mećavu i izvadi pismo Vrhovnog štaba.

Pisali su nam drugovi iz Jajca:

„Stvorena je nova država i kralj više neće doći. Tito, naš vrhovni komandant, postao je maršal. Stvorena je nova, bratska, ravnopravna, federativna država".

Nisam mogao odoleti. Poljubio sam kurira.

A on reče da je video Tita i mnoge druge nepoznate ljude. Događaje u Jajcu on je prvi komentarisao:

„Bilo je lepo, svečano i znaš, druže komesare, znate li drugovi", obraća nam se kurir, „čuh da nema više kralja i rekoše mi drugovi da smo svi mi skupa ta nova država".

Dodade šeretski i to nekako više za sebe:

„Sve ćemo Nemce pobiti i uskoro eto slobode!"

Bili smo radosni. Prikupili smo štabove bataljona, komande četa i obližnje borce i čitali im pismo iz Jajca.

Dok smo im čitali pismo, ponovo je sneg počeo da pada. Borci iz brigade već dve noći nisu spavali. Sada, danas, tek videsmo da ih je više od pola bosih. Mokre suknje prionule za mršava tela drugarica. Kroz pocepane bluze proviruju laktovi. Voda, pomešana sa blatom, cedi se preko lica boraca. Kaljava i iscepana odela, neobrijani, neispavani, sanjivi, prozebli, slušali su pažljivo istorijske odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a.

I kad smo mi završili umesto komentara, ili nekog pitanja, počela je tu, nadomaku neprijateljskih rafala pesma: „Druže Tito, mi ti se kunemo..."

Kiša i sneg su i dalje padali. Puščani meci su brazdali. Čula se i neprijateljska artiljerija.

Svi smo govorili. Ređali se. Ljubili smo jedan drugoga.

Nijedna odluka i nijedan događaj u našoj narodnooslobodilačkoj borbi i našoj narodnoj revoluciji nije bio tako blizak borcima kao upravo ovaj.

Zapisao sam govor radnika iz Šipada, možda baš onog sa kojim sam sinoć razgovarao:

„Tita volim. On je učitelj i spasilac naš. Volim i novu državu i pozivam vas, drugovi, na još žešću borbu".

Drugarica iz okoline Drvara u mokroj suknjici, takođe govori:

„Drugovi, i ja bih nešto rekla. Moji su svi poubijani. Pobegla sam od kuće. Šesnaest godina sam imala. Postala sam partizanka. Ovde, to vam otvoreno i iskreno govorim, našla sam roditelje, i toplu majčinu reč, i braću svoju i

drugove. Danas i ja pozdravljam novu državu i tražim da što pre isteramo fašiste iz naše zemlje. — Osvetu tražim za moje najbliže, ubijene, za drugove, za patnju, za mladost izgubljenu, za stotine neprospavanih noći... Oprostite, drugovi, ne znam govoriti. Tita volim i ja...“

Tako su se ređali borci, jedan za drugim su govorili, na goloj poljani, bez podijuma, posle dve neprospavane noći, posle bezbroj patnji i napora u skoro već trogodišnjoj borbi, više gladni, nego siti, goli i bosi, ranjavani i bolesni.

Ponegde i ponekad bi odjeknula topovska granata. Čuo bi se i rafal mitraljeza.

Ovo jutro, ovaj ceo kišni, snežni jesenji dan, bio nam je ipak topao, sunčan, dan koji se pamti.

Mnogo sam dosad imao radosti i žalosti i u ratu i pre rata. Ali, nikad nisam do kraja osetio takvu radost kao upravo tog novembarskog dana među borcima brigade, na položajima, prema Kotor-Varoši.

Po svoj prilici, ovog jutra preovlađivala su slična ili potpuno identična mišljenja boraca brigade. Bilo ih je, koji su se radovali i skorašnjem završetku rata. Iz njihovih govora i priča moglo se shvatiti da su sada mnogo jači i da su uglavnom teškoće iza nas.

Naroda nije baš mnogo bilo u ovome kraju, ali ono što je bilo tu pored nas pridružilo se veselju brigade.

Na ponekom puškomitraljezu, a naročito na teškim oruđima, zabeleše se peškiri. Pevali smo svi skupa Titu i novoj državi...

... Sigurno je danas na mnogim našim položajima ovakvih i sličnih kola i veselja...

Meni u takvim i sličnim prilikama uvek je pred očima slika našeg dotle pređenog ratnog puta.

Kao da vidim one prazne, osamljene i ostavljene kolevke, ili ubijeno dete koje još majčinu sisu nije zagrizlo. Ili pak popaljena sela, zbegove, tifusare i stotine i hiljade mrtvih drugova.

Treća ofanziva. Šezdeset dana gladovanja. Marš, dug, bez prekida. Umor. Umiru gladni pored puteva. Živi ne-

maju snage da ih sahrane. Živi takođe ne mogu nositi bolesne i ranjene. Svi postaju bolesni i ranjeni.

Kreće se kolona proleterskih brigada za Bosansku krajinu.

Četvrta ofanziva:

Grmeč, Šator, besputne planine. Zbegovi, ljudi, žene, stoka, sve u snegu, u planini, po zimi, gladni, goli i bosi bez krova nad glavom.

Zima je bila strašna. Mrazevi su stezali, a tek studeni vetrovi!

Umirali su ljudi po besputnim stazama u Grmeču i Šatoru.

Kako i danas, posle 25 godina zadrhtim kad se setim onih parčadi ljudskih tela koje su raznele neprijateljske avionske bombe. Ili pak onih živaca koji su podrhtavali na bukovim granama...

Dvanaesta Krajiška brigada pošla je u nove okršaje. Vrbanja se i dalje pomamno valjala u svom koritu. Ustaše su rasterivale strah. Još poneka topovska granata zafijuče iznad naših glava. Sneg je padao.

Noć se bližila... Ostavili smo četu na položaju, a bataljone povukli. Samim tim izvršili smo postavljeni zadatak.

Vratili smo se u Šiprage, gde nas je čekao odmor i dobra večera.

SADRŽAJ

MILUTIN VUJOVIĆ

JEKA PLANINA

U Bosanskoj krajini 1942—1943.

Jezički redaktor

Blagoje Svorcan, prof.

*

Tehnički urednik

Andro Strugar

*

Korektor

Gordana Rosi

*

Omot na koricama

Miroslav Vajić

Štampanje završeno maja 1969.

Tiraž 2.000

Cena 24 din.

Štampa: KULTURA, Beograd, Makedonska 4